

Ф.Г. Турченко
В.М. Мороко

Історія України 9

Ф.Г. Турченко
В.М. Мороко

9

Історія України

Підручник
для 9-го класу
загальноосвітніх
навчальних
закладів

*Рекомендовано
Міністерством освіти
і науки України*

Київ
«Генеза»
2009

ТЕМА 1

ТЕМА 2

ТЕМА 3

ТЕМА 4

ТЕМА 5

ТЕМА 6

ТЕМА 7

ТЕМА 8

ТЕМА 9

ТЕМИ:

Формування модерної української нації. Теорія та суспільні виклики першої половини XIX ст.

Українські землі у складі Російської та Австрійської імперій наприкінці XVIII – у першій третині XIX ст.

Соціально-економічне життя народу та український національний рух у першій половині XIX ст.

Культурне життя в українських землях наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.

Модернізація українського суспільства в середині – другій половині XIX ст.

Національна ідея. Український культурницький і політичний етапи визвольного руху.

Суспільно-політичний рух в Україні у другій половині XIX ст.

Культурне життя України у другій половині XIX ст.

Наш край наприкінці XVIII – у XIX ст.

ВСТУП

Шановні друзі!

Перед вами – підручник з історії України, за яким ви будете навчатися в 9 класі. У ньому подано систематичний виклад подій і аналіз процесів, що відбувалися в Україні наприкінці XVIII – у XIX ст. Хронологічно цей період охоплює події від втрати Україною залишків автономії у складі Російської імперії – до кінця XIX ст., коли почали формуватися українські політичні партії, які у своїх програмах ставили питання про відновлення національної державності.

Остаточна поразка України в боротьбі за збереження залишків власної державності наприкінці XVIII ст. співпала в часі з ліквідацією Речі Посполитої. Українські землі, які довгий час входили до складу цієї держави, стали частиною двох імперій – Російської та

Австрійської. Вся Наддніпрянщина (Лівобережна, Південна і Правобережна Україна) опинилася у складі Росії, а Західна Україна (Галичина, Буковина і Закарпаття) – у складі Австрії. 80 % українців жили в підросійській Україні, 20 % – у підавстрійській. Кордон між двома імперіями проходив по р. Збруч. У XIX ст. істотних територіальних змін Україна не зазнала, хоча тоді у світі проходили бурхливі процеси, що суттєво змінили його політичну карту. Зокрема відбулася Французька революція, після якої Європа поринула у вир наполеонівських війн, а далі пройшла через вогонь декількох революцій. На неосяжних просторах Нового Світу, в Латинській Америці постали самостійні держави. У Північній Америці після випробувань громадянською війною почали свій стрімкий злет Сполучені Штати Америки.

І хоча Україна не перебувала в епіцентрі європейських історичних процесів і, як залежна країна, не могла на них прямо впливати, протягом XIX ст. вона невпізнанно змінилася. Як і в інших країнах Європи, на її території вирости великі міста, були побудовані залізниці, морські та річкові порти. За останнім словом європейської техніки оснащувалися металургійні заводи. Донбас став одним з найбільших кам'яновугільних басейнів Європи. Вироблений на заводах України цукор і вирощений на її полях хліб продавався по всьому світі. Підвищився життєвий і освітній рівень людей. За площею і чисельністю населення Україна належала до найбільших країн Європи. Українська література і мистецтво поповнювали скарбницю світової культури.

Усі ці досягнення стали результатом внутрішньої еволюції України, насамперед, корінної зміни її економічної системи. Свій вплив справляли і зовнішні фактори – як з боку Російської і Австрійської імперій, так і з боку незалежних країн Західної Європи, які стояли на вищому рівні розвитку. Як наслідок, засноване на ручній праці сільськогосподарське і кустарно-ремісничє господарство України, у якому було зайнято більшість населення, стало розпадатися, поступаючись місцем машинному, промислового. Це викликало перетворення у всіх інших сферах життя.

У підручнику детально аналізуються ці процеси та розкриваються їх соціально-політичні й духовні наслідки.

Вивчаючи в цьому році історію України, ви натрапите на *нові терміни*, які дозволять вам краще зрозуміти складні процеси, що відбувалися наприкінці XVIII – у XIX ст. Вони розроблені вітчизняними й зарубіжними науковцями в останні десятиліття. Тепер до цих надбань світової науки долучаєтесь і ви.

■ Криза аграрно-ремісничої цивілізації та утвердження індустріального суспільства

Наскрізною темою, яка проходить через весь підручник, є криза *аграрно-ремісничої цивілізації* і формування *індустріального суспільства*.

Ці два процеси взаємно обумовлені. Суспільний розвиток викликав природне зростання різноманітних потреб держави, різних соціальних груп і окремих осіб, а стара економічна система, основу якої становило аграрно-ремісниче господарство, що ґрунтувалося на малопродуктивній ручній праці і переважно натуральному господарстві, не могла їх задовольнити. Суспільство вступило в період гострої кризи. У той же час накопичення знань і досвіду відкривали перспективу для подолання цієї кризи. Відбувся промисловий переворот, у результаті якого аграрно-ремісничу цивілізацію, яка панувала в Європі багато сотень років, заступало індустріальне суспільство, основу якого складає масове машинне виробництво товарів для продажу. Таким чином, наприкінці XVIII – на початку XIX ст. у Західній Європі починається ера машин.

Перехідний період від аграрно-ремісничого до індустріального суспільства називають *модернізацією* (від франц. модерний – сучасний; зміни у відповідності з вимогами сучасності). Власне, **модерна** (говорять також: **нова**) епоха всесвітньої історії почалася ще в XVII ст. У XVII–XVIII ст. зміни накопичувалися поступово, а у XIX ст. історичний процес прискорився, супроводжуючись стрімкими перетвореннями (інколи говорять: *трансформацією*) економіки, політики, соціального складу суспільства та світогляду людей.

В аграрно-ремісничому суспільстві найважливіше значення надавали засвоєнню досвіду попередніх поколінь, а знаряддя праці не змінювалися століттями. Індустріальне суспільство диктує необхідність безперервного технологічного оновлення. Були винайдені нові джерела енергії та нові, більш ефективні способи її використання. Наукові відкриття, значна частина яких припадає на останню третину XIX та початок XX ст., суттєво змінили обличчя цивілізації: з'явилися електричне освітлення, радіо, телефон, телеграф, повітроплавання, кінематограф, автомобіль та ін. Становлення індустріального суспільства супроводжувалося поширенням продукції на продаж, вільнонайманої праці та конкуренції, розвитком світової торгівлі. Відбувалися значні зміни в організації виробництва. Економічні відносини цього періоду, побудовані на пануванні ринкових відносин і вільній конкуренції, отримали назву капіталістичних. **Капіталізм** – суспільно-економічний лад, заснований на приватній власності на засоби виробництва та вільнонайманій робочій силі.

■ Особливості модернізаційних процесів в Україні

Разом з іншими країнами Європи в епоху модернізації вступила й Україна. Масштабні війни XIX ст. оминули її. Революція 1848–1849 рр. поширилася лише на Західну Україну. Натомість XIX ст. – це період складної внутрішньої трансформації України, становлення на її теренах промислового виробництва, поширення ринкових відносин, зростання міст, розпаду станового суспільства, формування нових соціальних груп, розвитку освіти, літератури, мистецтва й науки.

У зв'язку з відсутністю власної держави і розподілом її території між Російською і Австрійською імперіями, модернізація в Україні в порівнянні з країнами Західної Європи і Сполученими Штатами Америки набула певних особливостей. Так, промисловий переворот в Україні відбувся із запізненням на півстоліття, а індустріалізація охопила, головним чином, ті галузі промисловості, які постачали ресурси імперіям. Це сталося внаслідок цілеспрямованої політики імперських режимів, які уповільнювали модернізацію України й спотворювали її соціальний склад: українці складали абсолютну меншість у тих верствах населення, що визначали поступ суспільства вперед, а саме – промисловці, робітники та інтелігенція.

Однак це не вплинуло на сутність і спрямованість розвитку України, яка в XIX ст. змінювалася відповідно до загальноєвропейських і загальносвітових тенденцій.

■ Національне відродження – формування модерної української нації

У тісному зв'язку з модернізаційними процесами і становленням індустріального суспільства в підручнику розглядається **українське національне відродження**.

Національним відродженням називають культурно-політичний процес, у ході якого етнос (народ) **починає відчувати себе як нація** – територіально об'єднана етнічна спільнота, що усвідомлює історичну, культурну та економічну єдність, має спільне бачення майбутнього.

Національний рух на арену суспільного життя України вийшов у XIX ст. Саме тоді українське населення вперше потрапило в умови ринкових відносин і зазнало їх глибокого, благотворного впливу. Ринок формував у людей ініціативу, робив їх динамічнішими, породжував нові інтереси, пробуджував **почуття громадянської і національної гідності**. З'явилися окремі люди та цілі групи, які пропагували ідею об'єднання українців в єдине ціле з метою створення власної держави. У процесі **національного відродження** забите, неписьменне українське населення перетворювалося в націю з усіма ознаками,

характерними для інших європейських спільнот. У XIX ст. український етнос починає усвідомлювати свою єдність і прагне самостійно вирішувати власну долю.

Історики на підставі багатьох фактів довели, що процес національного відродження проходив протягом трьох етапів: *першого – академічного (наукового), другого – культурницького (українофільського) і третього – політичного.*

На *першому етапі*, який почався після втрати автономії і продовжувався до середини XIX ст., українці, як окремий етнос (народ), стають об'єктом уваги невеликої групи освічених людей, що збирають і публікують українські народні пісні, казки, легенди, досліджують звичаї і вірування, пишуть історичні трактати і художні твори. Дослідники відкривають для себе факт існування українського народу з його мовою, історією і культурними особливостями.

На *другому етапі* – культурницькому (українофільському) – виникають видавничо-культурні, просвітницькі, музейні, археографічні (такі, що публікують документи) та ін. заклади й організації. Йде поширення і вивчення вже зібраної спадщини, а також тієї, що продовжує збиратися. Узагальнюється історичний і політичний досвід, формуються теоретичні підстави для створення перших політичних партій. Національна самосвідомість проникає в ширше коло освіченого населення. Другий етап продовжується до середини 90-х років XIX ст.

На *третьому етапі* – політичному – національний рух вступає у *стадію масової боротьби*, а його представниками висувається вимога суверенітету нації у формі автономії або незалежності.

Саме в контексті трьох етапів розглядається визвольний рух у підручнику.

Українське національне відродження пов'язане з процесом державотворення. Об'єктивні умови для створення власної держави були сприятливими. Територія України не поступалася площі великих європейських держав. Україна мала працєвитий народ, родючі чорноземи, родовища корисних копалин і вигідне географічне положення. Більшість населення складали українці. Поряд з ними, століттями в Україні жили представники інших народів. Це створювало умови для обміну життєвим досвідом, культурними надбаннями, навиками господарювання і сприяло формуванню в населенні почуття толерантності, взаємоповаги.

Разом з тим існували й значні перепони на цьому шляху. Українська нація була неповною, оскільки не мала власної провідної верстви, яка б стала носієм політичної свідомості. Українська шляхта й козацька старшина у свій час

русифікувалися й полонізувалися, перестали перейматися інтересами України. Останні її проукраїнські виступи відбулися в першій третині XIX ст. Поступово як провідна верства почала стверджуватися українська інтелігенція. Але вона була політично слабкою, малочисельною, що позначилося на характері та результатах національно-визвольного руху, значно його послабивши.

Отже, розвиток України в XIX ст. відбувався відповідно до загальноєвропейських процесів: проходила модернізація суспільства в усіх сферах життя. В економіці відбувся промисловий переворот і бурхливо розвивалися капіталістичні відносини; у соціальній сфері утвердились нові класи: буржуазія та робітники; модернізувався побут людей; у духовній – докорінно змінилася психологія та світосприйняття людини: вона стала мобільнішою та швидше пристосовувалася до змін; у політичній – виник національний рух, у ході якого формувалася модерна українська нація, що виступала за створення власної держави. Не випадково саме в XIX ст. народилися рядки українського національного гімну: **«Ще не вмерла України і слава, і воля, ще нам, браття молодії, усміхнеться доля».**

Про все це ви прочитаєте в підручнику.

***Бажаємо вам успіхів у вивченні
історії своєї Батьківщини!***

Перевірте себе

1. Які політичні процеси відбувалися в європейській і світовій політиці в XIX ст.?
2. Які зміни, що відбулися в Україні, свідчили про те, що її історичний розвиток не випадав із загальноєвропейського контексту?
3. Покажіть взаємообумовленість процесів кризи аграрно-ремісничої цивілізації й утворення індустріального суспільства.
4. Як змінювалося життя людей внаслідок модернізації?
5. Що відрізняло людину індустріального суспільства від ремісничо-аграрного?
6. Який статус мала Україна наприкінці XVIII – у XIX ст.?
7. Який зміст вкладається в поняття «національне відродження»?
8. Що пробуджувало в українців почуття національної гідності?
9. Який зв'язок простежується між модернізацією та націотворенням?
10. Які особливості мав процес становлення індустріального суспільства в Україні?
11. Назвіть етапи українського національного відродження.

12. Покажіть взаємозв'язок українського національного відродження з процесом державотворення.
13. Охарактеризуйте труднощі на шляху українського державотворення.

**ДОКУМЕНТИ ТА
МАТЕРІАЛИ****Чеський історик Мірослав Грох про етапи (фази) національного відродження в Європі**

Чеський історик Мірослав Грох поділив навдивовиж подібний перебіг більшості європейських національних рухів на три фази. У фазі А пробуджувався вчений інтерес невеликої групи освічених осіб до мови, історії та фольклору певної етнічної групи. Після цієї фази культурного пробудження настає фаза національної агітації (фаза Б). Тут метою групи патріотів є несення національної свідомості поміж різні групи населення, їх мобілізація та інтеграція в національне суспільство. У разі успіху фази Б національний рух входить у фазу В – фазу масового руху, коли національною самосвідомістю охоплена велика частина етнічної спільноти й метою її стає політична автономія. Ці три фази, хоча й простежуються майже в усіх європейських національних рухах, відбувалися, проте, не одночасно. Внаслідок відносної соціально-економічної відсталості Росії та самодержавної форми правління в ній, національні рухи охопили її пізніше, ніж решту Європи, причому в межах Російської імперії перехід з однієї фази в наступну відбувався засадничо в напрямку із заходу на схід. Традиційні династійно-імперські принципи мали велику інтегруючу силу, і лише поступово національні ідеї змогли успішно конкурувати з ними.

Джерело: Каппелер Андреас. Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад. – Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, 2005. – С. 166–167.

Запитання і завдання

1. Чи можна стверджувати, що етапи українського національного відродження були тотожні загальноєвропейським?
2. Що стримувало розвиток національного руху в підросійській Україні?

Формування модерної української нації. Теорія та суспільні виклики першої половини XIX ст.

ТЕМА

Творче завдання до теми

Чому початок формування
модерної української нації при-
пав на першу половину XIX ст.?

§1

Визрівання умов для розгортання
національного відродження

ЗГАДАЙТЕ

1. Коли в Україні існувала автономна гетьманська держава? 2. Якою була доля провідної козацької верстви в Україні?

Творче завдання

З'ясуйте, що ускладнювало формування модерної української нації та що сприяло йому?

1. Від етносу до нації

На рубежі XVIII–XIX ст. розпочався процес перетворення українського етносу (народу) в націю. Цей процес визначав основний зміст суспільно-політичних змін, що відбувалися протягом усього століття і вже в XX ст. привели до утворення незалежної держави.

Характерні особливості *донаціональних* спільнот (родоплеменних об'єднань, народностей) формуються *стихійно*, передаючись від покоління до покоління з материнською мовою, звичаями, усною народною творчістю, виробничим та іншим колективним досвідом. У зв'язку з тим, що етнос (народ) інколи розселяється на великих територіях, де існують неоднакові природно-кліматичні та інші умови, з часом у різних регіонах (районах, областях) накопичуються істотні місцеві етнічні особливості, відмінності, формується *етнічна різноманітність*. Етнос стає нацією, коли ця різноманітність долається.

Але це не стихійний процес. Формування нації неможливе без участі еліти – представників освічених верств суспільства.

Поміркуйте Чому у формуванні нації особливе місце належить її освіченій верстві?

У боротьбі за збереження українців як окремого етносу і своїх власних позицій у ньому елітою задумується, розробляється й уточнюється відповідно до конкретно-історичної ситуації план, який історики називають **«український проект»**. Для його реалізації потрібні були цілеспрямовані дії політиків, преси, закладів культури, літератури, культурно-освітніх товариств, що забезпечують подолання етнічної *різноманітності*. Водночас відбувається посилення і поглиблення економічних зв'язків між регіонами, в яких розселені представники даного етносу.

Різні його регіональні групи зливаються воедино, в результаті чого формується відчуття *національної єдності* й з'являється нова нація. Як тільки в колишній Гетьманщині, Правобережній, Південній і Західній Україні їх корінні мешканці почали говорити: *«ми – українці»*, – тоді й постала українська нація.

2. Труднощі українського націотворення

Якщо народ має свою державу, то питаннями створення умов для формування нації зайняті її урядовці, вчені, національна школа, церква, газети, заклади культури. Так, наприклад, було в незалежних країнах Західної Європи, уряди яких у XIX ст. вели послідовну політику, спрямовану на мовно-культурну уніфікацію населення, на послаблення діалектичних та інших

відмінностей в окремих регіонах, на пропаганду загальнодержавного патріотизму, на формування в кінцевому підсумку модерних націй.

В умовах бездержавності процес націотворення ускладнюється. Особливо це на собі відчув український народ, який наприкінці XVIII ст. втратив залишки автономного устрою.

Імперські уряди заперечували окремішність українців. Російська держава та її правлячі верстви вважали українців частиною росіян. Усіх мешканців колишньої Речі Посполитої її спадкоємці зараховували до поляків.

І Росія, і Австрія підтримували регіональну роз'єднаність українських земель. Власні назви історичних областей України російською імперською волею були замінені на Малоросію, Південно-Західну Росію і Новоросію. Те ж відбувалося і в підвладній Австрії Східній Галичині (Галицькій Русі), Буковині та Закарпатті.

Оскільки самі поляки наприкінці XVIII ст. втратили власну державність, можливості їх політичної еліти стримувати український визвольний рух були обмежені. Але надія на відновлення польської держави з Україною у її складі залишалася. Інша справа царська Росія. Прояви української окремішності в цій імперії сприймалися вкрай агресивно й викликали переслідування. Зі свідомості українців намагалися витравити пам'ять про їхню історію, славу предків і одночасно нав'язати уявлення про культурну меншовартість у порівнянні з російським народом.

Поміркуйте Чому уряди Російської та Австрійської імперій вороже сприймали спроби українців захистити свою самобутність?

Усе це були елементи **«російського проекту»** облаштування імперії і **«польського проекту»** відновлення Речі Посполитої.

Оскільки ці спроби не давали очікуваного наслідку й українці продовжували вперто триматися традиційних звичаїв, послугуватися рідною мовою, питання про політику щодо українців, так зване **«українське питання»**, перетворилося для Російської та Австрійської імперій у вічну проблему, «головний біль» їх правлячих класів.

Відсутність держави інколи компенсувалася інтенсивною націотворчою діяльністю еліти, зокрема інтелігенції, яка приносила в середовище етносу національну свідомість. Так було в поляків, дворянство яких (шляхта) не зазнало денаціоналізації і зберегло свої економічні, а почасти й політичні позиції, наприклад, в органах самоуправління. Становище українців по обидві сторони російсько-австрійського кордону ускладнювалося відсутністю національної еліти, достатньо чисельної та

організованої для захисту інтересів свого народу. Українці на рубежі XVIII–XIX ст. перетворилися в селянський народ.

Прості люди стихійно зберігали традиційну духовність. Вони з покоління в покоління дотримувалися своєї мови і давніх звичаїв, відтворюючи український етнос з усіма його характерними особливостями і тим самим зберігаючи можливість для його перетворення в націю в майбутньому. Але через неосвіченість і зануреність у важку повсякденну боротьбу за фізичне виживання самі вони не могли ініціювати й очолити процес національного відродження.

Староукраїнство – колишня козацька еліта, покірно відходило в минуле, зливалося з російським дворянством і польською шляхтою, хоча за його зовнішньою покірністю режиму ховалися залишки патріотизму, гордості за героїчну минувшину, ностальгічний жаль за втраченими правами. Однак взяти на себе розв'язання проблеми українського націотворення воно не мало ні бажання, ні можливостей.

Та поступово на історичну арену виходило українство Нового часу. Цьому сприяли процеси модернізації, тому нове українство називають також *модерним українством*. Окрім нечисленних патріотично налаштованих представників колишньої козацької старшини, його основу склали освічені інтелектуали – інтелігенти, які взяли на себе історичну місію будителів національного духу.

Сліпий кобзар з хлопчиком-поводирем.
Аркуш з альбому «Из украинской старины»

3. Історична пам'ять як чинник формування національної свідомості

Втрата українцями власної еліти і перетворення їх у селянський народ загальмували, але не зупинили процес націотворення. Їх здатність до перетворення в модерну націю збереглася. Запорукою цього стала *історична пам'ять*, яка вважається найсуттєвішим чинником формування національної свідомості.

Поміркуйте Які події збереглися в історичній пам'яті українців? Як вплинула історична пам'ять на національну свідомість?

Пам'ять про історичне минуле народу, його героїв і антигероїв, про перемоги, поразки та інші видатні події (*історична пам'ять*) завжди залишалася у свідомості українського народу. Події історичного життя найяскравіше відбилися в його чарівних думках, піснях, хвилюючих легендах і переказах та передавалися з покоління в покоління. Про минуле постійно нагадували українцям співаки-кобзарі, які разом зі своїми поводириями мандрували Україною.

Особливо добре закарбувалося в народній пам'яті українців козацьке минуле.

Оспівані в народній творчості звитяжні борці за Україну збуджували глибокі почуття любові до рідної землі та її минулого. З народних дум поставав мужній, нескорений Байда, який навіть у смертельних муках знайшов у собі сили, щоб пустити гостру стрілу в турецького султана. У народній пам'яті жили перемоги козацької зброї, якою тривалий час була забезпечена свобода від іноземного панування. У пісні про М. Кривоноса і Б. Хмельницького співалося:

Загнали панів геть за Віслу,

Не вернуться і в три роки...

В піснях і думках подвиги народних улюбленців прямо пов'язувалися зі збереженням України як єдиного цілого, як краю, у якому повинен владарювати український народ. Наприклад, через пісню про битву під Жванцем рефреном проходять рядки:

Виходь, виходь, пане гетьмане,

У жванецьке поле,

Чи то наша буде Україна,

Чи твоє Подолле?

Відкладена у масовій свідомості народу, пам'ять про героїчні козацькі часи стала надійною основою збереження українців як окремого етносу, а пізніше – формування їх національної самосвідомості.

4. Дослідження національних ознак українців засобами фольклору та етнографії

Етнографія – наука, що вивчає походження, склад, географію розселення, матеріальну і духовну культуру народів, їх усну народну творчість, побут; мала особливу популярність в Україні в першій половині XIX ст.

Поміркуйте Чому патріоти української землі захоплювалися дослідженням фольклору та етнографії?

Зокрема, багатьох дослідників полонила пісенна творчість українців, яка чітко характеризувала їх етнічні особливості, що відрізняють їх від інших спільнот.

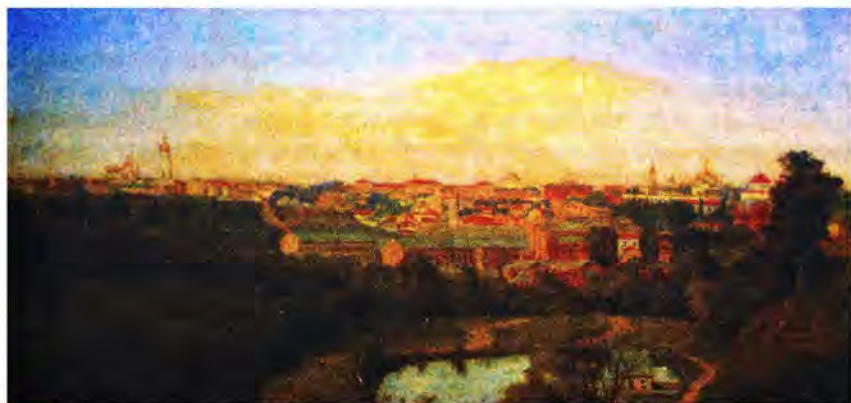

Першим дослідником і видавцем українських народних дум став грузинський князь за походженням **Микола Цертелєв**, уродженець України, який заховався в українську старовину (1790–1869). Понад десять років він збирав і досліджував український фольклор – колективну творчість народу. Підсумком його роботи стала публікація 1819 р. збірки «Опыт собрания старинных малороссийских песен», яка містила думи і пісні, записані від кобзарів на Полтавщині.

Вагомий внесок у вивчення українського фольклору зробив випускник Московського університету і перший ректор Київського університету **Михайло Максимович** (1804–1873). Виходець зі старшинського роду на Полтавщині, він доклав значних зусиль для збереження народнопісенної спадщини земляків. Цій справі прислужилися пісенні збірки, котрі М. Максимович у 20–30-ті роки XIX ст. видав у Москві та Києві. У фольклорі вчений вбачав поетичний вияв народних почуттів і прагнень і таким чином хотів ознайомити широкий загал з національним характером українців.

Багатогранну пошукову діяльність проводив **Ізмаїл Срезневський** (1812–1880). Будучи студентом, а згодом професором Харківського університету, він на все життя захопився українським фольклором. По селах Харківщини, Полтавщини й Катеринославщини І. Срезневський записував пісні й звичаї, які разом з власними коментарями опублікував у 1833–1838 рр. у збірниках «Запорожская старина».

Серйозну народознавчу роботу на Полтавщині проводив **Іван Котляревський** (1769–1838). Він був неперевершеним знавцем народного одягу, їжі, ігор, музики, звичаїв, обрядів, сімейного побуту тощо. Надалі цю інформацію він використав у своїй літературній творчості, зокрема у знаменитій «Енеїді».

С. Світославський. Київ середини XIX ст.

Після відкриття Київського університету значним науковим центром українознавства став Київ. Відповідна робота поживалася після створення у 1843 р. Тимчасової комісії для розгляду давніх актів. Її члени розшукували в Україні та за її межами документальні матеріали з історії України й друкували їх.

У 1845 р. в Тимчасовій комісії почав працювати **Тарас Шевченко**. Під час історико-етнографічних експедицій по Україні він зібрав велику кількість матеріалів про культуру українців, записав низку пісень і дум, зробив замальовки народного життя.

На західноукраїнських землях значні досягнення у справі фольклористики пов'язувалися з діяльністю **Зоріана Доленго-Ходаковського (1784–1825)**. У пошуках народних пісень він у 1814–1818 рр. обійшов ледь не всю Польщу, Білорусію, а також Галичину, Поділля, Волинь, Київщину, Чернігівщину, Полтавщину. З. Доленго-Ходаковський записав близько 3000 пісень, з яких 1400 українських. Не маючи змоги друкувати матеріали на Батьківщині, він переселився до Москви. Частина його фольклорного доробку була опублікована в пісennих збірниках М. Максимовича.

У 30-ті роки XIX ст. центр українознавчого руху в Австрійській імперії перемістився до Львова. Пробудженню національної самосвідомості галичан сприяла фольклорно-збиральницька робота **Маркіяна Шашкевича (1811–1843)**, **Івана Вагилевича (1811–1866)** і **Якова Головацького (1814–1888)**, відомих як «Руська трійця».

5. Пошук науково-історичних підвалин української окремішності

Вивчення фольклору і етнографії переконало дослідників, що українці є унікальним народом з власною оригінальною культурою, яка вирізняє їх від сусідніх національних спільнот – росіян і поляків.

Звернення до історії цього народу привело до ще радикальніших висновків.

Однією з найпопулярніших книг про історію України в перші десятиліття XIX ст. стала «Історія Русів» невідомого автора; у рукописному вигляді вона довгий час передавалася з рук в руки. Названа праця доводила, що саме Україна була законною спадкоємицею Київської Русі й мала власну багату та відмінну від російської історію. Автор ставив питання про поновлення історичної справедливості щодо українського народу «за кров... пролиту від крові Гетьмана Наливайка до сьогодні, пролиту великими потоками за те єдине, що прагнув він волі, ліпшого життя у власній землі своїй і мав про те задуми, всьому людству властиві...». Цю працю відомий український історик Олександр Оглоблин назвав «Декларацією прав української нації, ...вічною

книгою України». Існує також точка зору, що на формування особистості українського пророка XIX ст. Т. Шевченка «Історія Русів» справила більший вплив, ніж Біблія. Мабуть, вищої оцінки «Історії Русів», а разом з тим його талановитому та патріотично налаштованому автору дати вже не можна.

У 1822 р. у Москві була видана чотиритомна «История Малой России», яку написав виходець з Чернігівщини **Дмитро Бантиш-Каменський (1788–1850)**. Дослідник переконливо засвідчив багатовікову тяглість української історії, зробив наголос на періоді, коли Україна була автономною, обґрунтував давнє походження й особливі права козацької старшини.

Визнання здобула п'ятитомна «Історія Малоросії» **Миколи Маркевича (1804–1860)**, видана в Москві у 1842–1843 рр. На відміну від своїх попередників, двигуном історії й виразником інтересів всього народу М. Маркевич вважав козацьку старшину. Вперше в історичній науці головною дійовою особою історії став не правитель – одна панівна особа, а головна верхівка суспільства, що відстоювала автономію козацької держави.

Дмитро Бантиш-Каменський, історик і етнограф. *Історію України він досліджував спираючись на архівні джерела.*

Поміркуйте Яку роль відіграли історичні дослідження у процесі формування модерної української нації?

Написавши ці та інші книги, освічені представники нової української еліти дали наступним поколінням українців переконливе свідчення того, що Україна не лише має славне державницьке минуле, а й заслуговує на майбутнє.

ВИСНОВКИ ТА УЗАГАЛЬНЕННЯ

Кінець XVIII – початок XIX ст. став відправною віхою процесу формування модерної української нації. Визрівали умови для розгортання національного відродження. Окремі представники козацької еліти, інтелектуали різного національного походження, вивчаючи усну народну творчість, етнографію, відкрили для себе факт існування українського

народу з його унікальною культурою. Вони опублікували історичні дослідження і збірники пісень, дум, переказів та інших зразків усної народної творчості, які засвідчили, що українці є окремим народом, істотно відмінним від своїх сусідів – росіян і поляків, окреслили географічні межі розселення українців. У цих книгах не було прямих закликів до відродження автономії України. Разом з тим, їх читачі – представники нової генерації українців (модерне українство) – одержали важливий матеріал для роздумів про майбутнє народу. Перед ними поставало питання: чи може народ, який має таку героїчну історію і такий багатий духовний світ, так просто зійти з історичної арени?

Попри агресивні намагання імперської влади, особливо в Російській імперії, перешкодити пробудженню національної свідомості виявилось неможливим.

■ Перевірте себе

1. Чим різняться поняття «українська нація» та «український етнос»?
2. Що перешкоджало утвердженню національної свідомості українців?
3. За яких умов народ перетворюється на націю?
4. Яку роль відіграла історична пам'ять у формуванні національної свідомості?
5. Назвіть праці першої половини XIX ст., присвячені дослідженню історичного минулого України?
6. Поміркуйте, як співвідносяться поняття «національне відродження» і «націотворення».
7. Яку роль відіграли етнографічні дослідження у визначенні національних ознак українців?

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

Історик Роман Шпорлюк про європейську спрямованість «українського проекту» і про значення етнографічного чинника для формування національної свідомості

...А може, український рух був результатом того, що шлях до Європи, який торує Санкт-Петербург, не підходить Україні?

Ми схилиємося саме до останнього варіанта. Відчуваючи, що і Росія, і Польща самі є окраїнами Заходу, перші будівничі української нації вирішили, що треба шукати безпосередній, прямий шлях «до Європи», а не просити на це дозволу у Санкт-Петербурзі, залишаючись при цьому периферією периферії...

На початку XIX ст. українці у пошуках ознак власного «ми» та відокремлення «інших» звернулися до етнографії. Етнографічний

чинник дозволив окреслити межі України територією, де більша частина населення, селянство, розмовляла українськими діалектами.

Незалежно від характеру аргументів – були вони історичними, етнографічними чи філологічними – твердження про наявність окремої української культурної ідентичності мали політичний контекст від самого початку. Так чи інакше вони ставили під сумнів офіційне, імперське бачення нації. Згідно з офіційною доктриною, основою Росії було самодержавство – збирання та популяризація народних пісень, які оспівували свободу, означало незгоду з цією системою.

Джерело: Шпорлюк Р. Імперія та нації. – К.: Дух і Літера, 2000. – С. 250, 252.

Запитання і завдання

1. Чому шлях в Європу через Росію не влаштував українську еліту?
2. Яке значення мали етнографічні дослідження для національного відродження?
3. Чому російська імперська влада заперечувала навіть культурну окремішність українців?

Запам'ятайте дати

- **1814–1818** – етнографічно-збиральницькі подорожі З. Доленга-Ходаковського.
- **1819** – видання книжки М. Цертелєва «Опыт собрания старинных малороссийских песен».
- **1822** – видання праці Д. Бантиш-Каменського «История Малой России».
- **1833–1838** – видання І. Срезневським фольклорних збірників «Запорожская старина».
- **1842–1843** – видання М. Маркевичем «Історії Малоросії».
- **1843** – створення у Києві Тимчасової комісії для розгляду давніх актів.

Словник термінів

- **Автономія** – самоврядування, право населення тієї чи іншої території самостійно вирішувати справи внутрішнього управління.
- **Еліта національна** (від франц. *elite* – краще, відбірне, вибране) – найбільш підготовлена меншість суспільства, його провідна верства, яка усвідомлює цілі, що стоять перед народом (нацією), скеровує зусилля національної спільноти на їх досягнення.
- **Етнос** – група людей, члени якої мають спільну назву, елементи культури, спільну історичну пам'ять і пов'язують себе зі спільною територією.

- **Нація** (від лат. *natio* – плем'я, народ) – історична спільність людей, сформована на основі спільності території, яку вони населяють, мови, особливостей культури і характеру, економічних зв'язків.

§2

Початок академічного (наукового) етапу українського визвольного руху

ЗГАДАЙТЕ 1. Чому Україна наприкінці XVIII ст. втратила залишки державності? 2. У чому полягали причини того, що українці втратили козацьку еліту?

Творче завдання

Які особливості мав початковий етап українського визвольного руху порівняно з подібними рухами інших європейських народів?

1. Зміст академічного етапу українського визвольного руху

Боротьба за нову (*модерну*) Україну спочатку відбувалася переважно на сторінках літературних творів, історичних, філологічних та інших досліджень. Саме з цих публікацій почався перший етап визвольного руху – *етап академічного, або наукового*, осмислення реалій життя українського етносу і вироблення пропозицій його перебудови.

1. В. Тропінін. Дівчина з Поділля. 2. М. Рачков. Українець. XIX ст.

Академічний етап визвольного руху був характерний для багатьох народів Центральної і Східної Європи, які у XVIII–XIX ст. не мали власної державності. На становище цих народів наприкінці XVIII ст. звернув увагу всесвітньовідомий німецький філософ Йоган Готфрід Гердер, який передбачив неминучість їх національного відродження. Саме він увів в обіг термін «нація». Гердер пророкував національне відродження і велике майбутнє України: *«Україна стане новою Грецією – в цій країні прекрасний клімат, щедра земля, і її великий, музично обдарований народ прокинеться колись для нового життя»*.

Вже відзначалася важлива роль дослідження української минувшини для відновлення й збереження історичної пам'яті народу. Але відповідні праці виконували не лише цю просвітницьку функцію. Їх автори зверненням до блискучого минулого – хотіли вони цього, чи ні – обґрунтовували претензії на зміни у сучасній їм Україні. Розумний читач, перегортаючи сторінки історичних трактатів і публікацій етнографічних матеріалів початку XIX ст., приходив до висновку, що народ, який має таке героїчне минуле і таку досконалу народну культуру, не може безслідно зникнути. Напрошувалася думка про справедливість відновлення старих демократичних порядків, несумісних з монархічним правлінням в Росії та Австрії.

2. Українське відродження на тлі російського й польського суспільно-політичних рухів

Модерне українське національне відродження починалося в умовах, коли українство було представлено майже виключно селянами. Еліта, за незначним винятком, русифікувалася або полонізувалася. Драматичність ситуації посилювалася тим, що 80 % українців жили в імперії, провідна нація якої не лише мала панівну верству, але й потужні державні інституції, котрі забезпечували їх інтереси.

Поміркуйте Чому за своїми масштабами український суспільно-політичний рух поступався російському й польському рухам?

Поляки, які втратили свою державність, у цьому відношенні поступалися росіянам. Але й вони порівняно з українцями були у значно кращих умовах. Польське суспільство жило свіжими спогадами про недавно втрачені права та час, коли Річ Посполита диктувала свою волю більшій частині Європи. Польська шляхта зберегла свої економічні позиції. Вона була згуртована й домінувала в регіональних органах влади не лише на польських етнічних територіях, але й на західно-українських землях і, частково, на всьому Правобережжі.

Таким чином, захисникам української самобутності довелося протистояти потужним силам, які категорично заперечували національне самовизначення українців. У відмові українцям у такому праві росіяни і поляки виявили повну одноставність.

Протягом першої половини XIX ст. сформувалася російська *панславістська теорія*, яка відстоювала визначальну роль росіян у житті всіх слов'янських народів. Російська історична наука проголошувала московську, а потім і петербурзьку Росію прямим спадкоємцем Київської Русі – провідної держави в православному світі, а через неї і Візантійської імперії. І якщо у майбутньому устрої Європи західним і південним слов'янам відводилася роль васалів Петербурга, то українцям взагалі відмовлялося у праві називатися окремою, незалежною від росіян нацією.

Національний рух польської інтелігенції і шляхти відзначався рішучістю й прагненням силою повернути втрачену державну незалежність. Цей рух базувався на ідеї панівної ролі польського населення й польської культури в житті народів майбутньої держави. Факт існування окремого українського народу заперечувався.

На фундаменті всієї попередньої роботи в 40-ві роки XIX ст. сформувалася *українська слов'янофільська теорія*. Вона стала відповіддю на теорію російської провідної ролі в слов'янському світі й польського заперечення права українців на державне існування. Нею передбачалося об'єднання слов'ян у федерацію, в якій українці мали б незалежність і їм забезпечувалась соціальна й релігійна рівність з іншими народами.

3. Мобілізація української нації в умовах модернізації

На початковому етапі український визвольний рух був представлений невеликою групою українських інтелектуалів. А тим часом життя поступово готувало умови для сприйняття ідей українського національного відродження ширшим колом людей. Пов'язувалося це з розпадом аграрно-ремісничого і утвердженням індустріального суспільства, впровадженням ринкових засад, поширенням освіти, зростанням міського населення та іншими процесами, які одержали узагальнюючу назву *модернізація*. В ході модернізації формувалися нові соціальні групи, які відзначалися більшою активністю, цілеспрямованістю в досягненні мети, прагненням підвищити свій освітній рівень, готовністю сприйняти нові наукові і суспільно-політичні ідеї. У своїх думках й інтересах вони виходять за межі своєї сім'ї, села, міста і починають себе відчувати частиною більшої соціальної спільноти.

Цей процес характеризується як *соціальна мобілізація*.

С. Васильківський. Козаки в степу. Кінець XIX ст.

У свою чергу соціальна мобілізація пробуджує національну самосвідомість, сприяє формуванню нової еліти, здатності людей сприймати національну ідею. Читаючи книги і сприймаючи нову інформацію, вони акцентують свою увагу і на тому, що стосується їх батьківщини: визначають територію розселення свого народу, вивчають його історію, особливо героїчні і трагічні сторінки, взаємини з сусідніми народами, засвоюють національні символи, звертають увагу на звичаї і побут своїх земляків тощо. Люди, якщо вони опиняються далеко від своєї Вітчизни, починають відчувати гостру *ностальгію* – тугу за землею своїх батьків і дідів, краєм, де вони народилися і провели дитинство. У їх уяві постають картини неповторної краси рідного краю, його героїчного минулого. Як тільки національні почуття виходять за межі вузького кола людей і набувають ширшої підтримки, вони втілюються в *національну мобілізацію*. Окремі представники розпорошеного етносу починають відчувати себе частиною *нації* і у той чи інший спосіб демонструвати свої національні почуття, використовують у спілкуванні рідну мову, звертають увагу на національні свята, шукають шляхів для об'єднання з однодумцями і т. д. Врешті, національна мобілізація створює масову базу для національного відродження і умови для його розгортання, приводить до здобуття нацією державного суверенітету.

4. Ідея соборності українських земель

Важливим фактором національного згуртування українців була *ідея соборності українських земель*. Для самозбереження і перетворення в модерну націю українцям необхідно було не лише зрозуміти, що вони відрізняються від інших народів, але й усвідомити, що їхніми співвітчизниками заселена і Східна, і Західна Україна. Це усвідомлення означає сприйняття ідеї єдності, соборності України.

Поміркуйте Яку роль відіграла ідея соборності українських земель в національному русі?

До XIX ст. відособлення українців від росіян і поляків не гарантувало того, що українці, які не бажали бути росіянами, об'єднуються з тими, хто не хоче перетворюватися на поляків. Російські українці боронили свою ідентичність від росіян, галицькі й правобережні, що потрапили під російську владу після зникнення Речі Посполитої, переймалися переважно тим, як зберегти себе поряд з поляками. Потрібен був час, аби «російські» українці почали думати про «польських» та «австрійських» як про співвітчизників, а останні – так само сприймати перших.

Оскільки австрійська Україна була набагато меншою, ніж російська, то протягом XIX ст. поступово утвердилась ідея об'єднання навколо Великої Наддніпряни. І це остаточно зробило процес націотворення повномасштабним і незворотним.

Особливого значення від початку XIX ст. набув фактор мовної єдності. Українці цілком свідомо та енергійно працювали над створенням єдиної літературної мови, що забезпечило подолання відмінностей регіональних діалектів. Західні українці брали за зразок східноукраїнських авторів. Українці в обох імперіях, визначившись як єдина нація, почали розмовляти спільною мовою, і це стало вирішальним кроком до їх перетворення в одну націю на практиці.

Поступово також формувався єдиний погляд на минуле українського народу, вироблялися спільна політична стратегія, бачення майбутнього єдиної нації, а не лише окремих її частин.

5. Релігійно-конфесійні проблеми в національному питанні

На початковому етапі модерного українського руху важливим чинником, що впливав на ефективність мобілізації української нації, був *релігійний фактор*. Церковно-релігійна єдність підсилювала українську соборність, значно полегшила б у перспективі боротьбу за національну державність. Але доводилось виходити з об'єктивної реальності – відсутності в українців такої єдності.

Вкрай негативно на справі національного відродження позначилася ліквідація ще в кінці XVII ст. Української

православної церкви. Православна церква під тиском Москви, а в подальшому Петербурга, відірвалася від вікових традицій українського народу, стала провідником імперських інтересів. Після заборони у 1839 р. діяльності греко-католицької церкви на Правобережжі в цій частині України офіційно утвердилося російське православ'я.

Натомість на західноукраїнських землях діяла греко-католицька церква, яка в силу причин, про які йтиметься в наступних параграфах, дедалі більше переймалася національними проблемами, ставала виразником інтересів українців. На відміну від Російської православної церкви, її діяльність була націотворюючою. Попри суттєві розбіжності з православ'ям в суто релігійних справах греко-католицькі ієрархи, на відміну від православних «колег», не заперечували і навіть заохочували співпрацю українців різних конфесій у спільному розв'язанні національних проблем. У результаті **греко-католики-галичани об'єднувалися з православними українцями в боротьбі за національні права.**

ВИСНОВКИ ТА УЗАГАЛЬНЕННЯ

Національне відродження на початку XIX ст. торувало шлях, долаючи значні перепони. До найсерйозніших викликів йому в першій половині XIX ст. належали російські й польські спроби підпорядкувати українство своїм інтересам. Росіяни і поляки виявили одностайність у запереченні права українців на самовизначення.

Нав'язувалася панславистська теорія, згідно з якою, за висловом О. Пушкіна, «слов'янські струмки зіллються в російському морі». Не передбачала існування держави українців і польська ідея.

Формування українського погляду на національне майбутнє стало справою інтелектуалів, які на 40-ві роки XIX ст. запропонували слов'янофільську теорію. Вона передбачала вільний розвиток українців у федерації рівноправних слов'янських країн. Ця теорія стала першим кроком у досить тривалому русі українців до ідеї повної національної незалежності.

У справі мобілізації української нації важливу роль відіграла ідея соборності українських земель. Її утвердження означало, що розділені кордоном між двома імперіями українці у боротьбі за майбутню державність виступатимуть єдиним фронтом.

■ Перевірте себе

1. Які виклики постали перед українським визвольним рухом?
2. Що було спільного у російській панславистській і польській національній теоріях?

3. Схарактеризуйте академічний етап українського визвольного руху.
4. Виділіть основну ідею української слов'янофільської теорії.
5. Яке значення утвердження ідеї соборності українських земель?
6. З'ясуйте суть релігійно-конфесійних проблем у національному питанні.

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

1. Німецький історик Андреас Каппелер про початковий етап визвольного руху народів на Заході Російської імперії

Незважаючи на несприятливі соціальні й культурні передумови, національний рух українців і литовців, а в скромнішому обсязі – навіть у білорусів, розпочався раніше, ніж в естонців і латишів. Після перших його провісників наприкінці XVIII ст. у них уже на початок XIX ст. розпочалася фаза А культурного пробудження. Причиною цього було збереження решток знаті з почуттям місцевого патріотизму, котрі зберегли спогад про минуле козацької Гетьманщини і Великого князівства Литовського. Так, поряд із польськими та російськими вченими у, відповідно, Віленському і Харківському (а пізніше й Київському) університетах викладали представники сильно колонізованої литовської та східнослов'янської малопомісної шляхти й частково зрусіфікованої української знаті колишньої Гетьманщини, у яких прокинувся інтерес до народної мови та народної культури, а також – що типово для місцевого патріотизму – до історії. Важливим для українського національного руху було й те, що вже в цій фазі громадськість познайомилася з близькими до народу патріотичними творами найбільшого українського поета, колишнього кріпака Тараса Шевченка.

Джерело: Каппелер Андреас.

Росія як поліетнічна імперія. – С. 174 – 175.

Запитання і завдання

1. Які спільні риси простежуються у визвольних рухах східноєвропейських народів?
2. Яке соціальне походження мали інтелектуали, що започаткували академічний етап українського руху?

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

2. Уривок з вірша Олександра Пушкіна «Наклепникам Росії»

О чем шумите вы, народные витии?
Зачем анафемой грозите вы России?
Что возмутило вас? волнения Литвы?
Оставьте: это спор славян между собою.
Домашний, старый спор, уж взвешенный судьбою.
Вопрос, которого не разрешите вы.

Уже давно между собою
Враждуют эти племена;
Не раз клонилась под грозою
То их, то наша сторона.
Кто устоит в неравном споре:
Кичливый лях или верный росс?
Славянские ль ручьи сольются в русском море?
Оно ль иссякнет? Вот вопрос.

Джерело: Пушкин А.С. Избранные сочинения. – М., 1990. – С. 426.

Запитання і завдання

1. Вірш написано в 1831 р. і надруковано в брошурі «На взяття Варшави» як відповідь депутатам французького парламенту. Які події відбувалися в той період і що обурило російського поета?
2. В яких із запропонованих рядків викладена, на вашу думку, суть російської панславистської теорії?

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

3. Російський демократ Олександр Герцен про українське слов'янофільство

Пробудження слов'янських народностей скоро відбулося на Україні і збудило від летаргійного сну народну думку й чуття; з'явилося прагнення відновити свою конаючу народність й поновити самобутню літературу. Але ідея панславізму прищепилася в Україні зовсім не так, як у Московії... В Україні ця ідея зараз же втілилася у світлій формі федеративної спілки слов'ян, де кожна народність зберегла б свої особливості при загальній особистій та громадянській свободі. Водночас зростало переконання, що лише у такий спосіб Україна зможе постати із занепаду і зберегти свій власний, так несправедливо й безжалюно зневажений образ.

Джерело: Герцен А. И. Полн. собр. соч. и писем / Под. ред. М. К. Лемке. – Пг., 1919. – Т. 9. – С. 480.

Запитання і завдання

1. У чому відмінність між російським і українським панславізмом?
2. Що можна сказати про ставлення до України російського демократа О. Герцена?

Словник термінів

- **Національна ідентичність** – переживання і усвідомлення своєї приналежності до національної спільноти.
- **Соборність українських земель** – об'єднання всіх етнічних українських територій у складі єдиної національної держави.

Українські землі у складі Російської та Австрійської імперій наприкінці XVIII – у першій третині XIX ст.

ТЕМА

Творче завдання до теми

Чому першу третину XIX ст. вважають початком національного відродження України?

§3

Включення українських земель до складу Російської імперії

ЗГАДАЙТЕ 1. Коли була ліквідована Гетьманщина і зруйнована Запорозька Січ? 2. Які землі були включені до складу Російської імперії після російсько-турецьких війн другої половини XVIII ст.? 3. Які українські землі відійшли до Росії після поділів Речі Посполитої?

Творче завдання

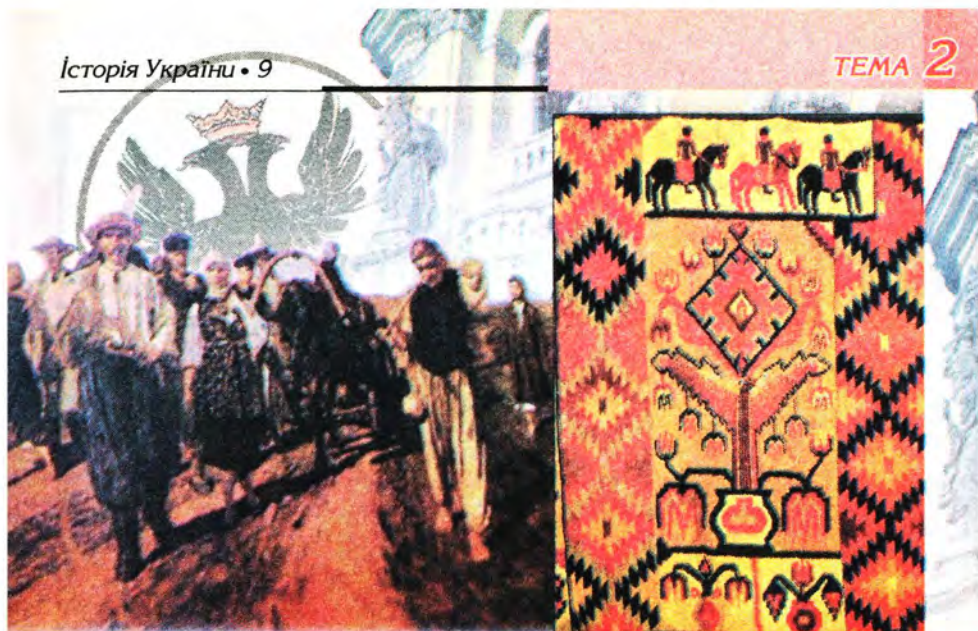
Які наслідки для українського населення мало входження українських земель до складу Російської імперії?

1. Адміністративно-територіальний устрій та регіональний поділ українських земель у складі Російської імперії

Першим кроком на шляху поглинання українських земель Російською імперією було введення на них єдиної системи управління, її уніфікація.

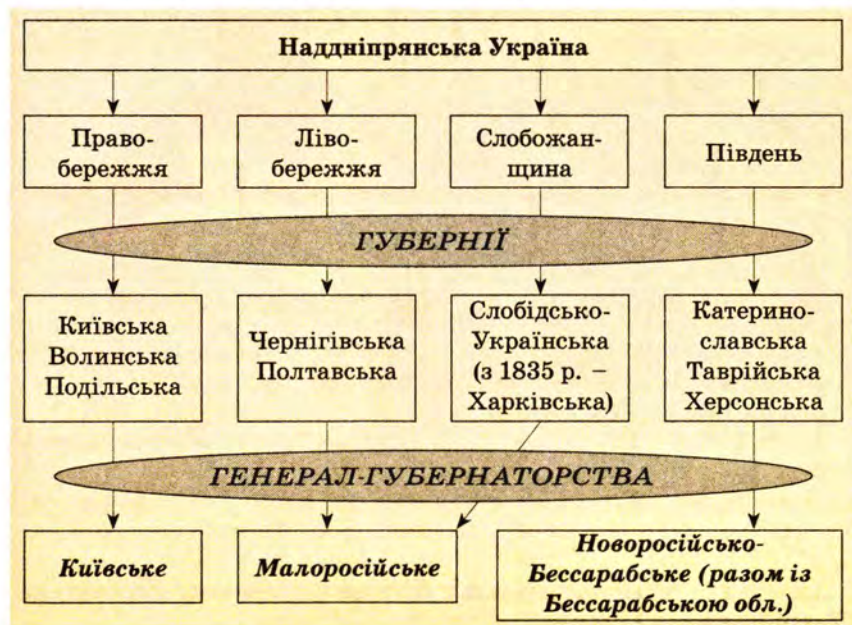
На всі підросійські території України поширювався загальноімперський адміністративний устрій. У результаті сформувалось дев'ять губерній – по три в кожному регіоні: Слобідсько-Українська (Харківська), Чернігівська і Полтавська – на Слобожанщині і Лівобережжі; Київська, Подільська і Волинська – на Правобережжі; Катеринославська, Херсонська і Таврійська – у Південній (Степовій) Україні.

Уся адміністративно-виконавча влада в губерніях здійснювалась губернаторами, яких призначав імператор. Губернії, у свою чергу, ділилися на повіти, на чолі яких стояли справники.

Характерно, що частина суцільно заселених українцями земель опинилася за межами дев'яти українських губерній. Це великі райони Кубані, Війська Донського, Воронежської,

[illegible]

Курської, Гродненської, Мінської, Могилівської, Люблінської губерній і частина Бессарабії.

Поміркуйте Про що свідчить цей факт?

Таким чином, адміністративно-територіальний поділ у Російській імперії **не враховував географію національного розселення**. У цьому проявлялася імперська політика царизму, спрямована на посилення поліцейського контролю над населенням і прискорення зросійщення українців.

2. Національне життя українського народу

Національне становище українського населення визначалося політикою Росії, **не зацікавленою у задоволенні національних потреб українців**. Це впливало із загального принципу багатонаціональних імперій – **встановлення духовної зверхності панівної нації**.

Національна політика Російської імперії була спрямована в Україні на прискорення процесу перетворення українців у «справжніх росіян». Українців позбавляли права на власну освіту і користування рідною мовою (в містах їй залишалося місце хіба що в побутовому спілкуванні), обмежували вільний розвиток національної культури.

Антиукраїнський характер діяльності російського уряду ще більш посилювався за царювання Миколи I (1825–1855). Тарас Шевченко писав про ті часи: «На всіх язиках все мовчить...» Уряд вживав усіх заходів, щоб стерти у свідомості українців будь-яке відчуття своєї окремішності. Навіть слово «Малоросія», що офіційно замінило слово «Україна», **вживалося щораз рідше**. Україна не сприймалася як щось ціле. Для різних її регіонів використовувалися назви: Південно-Західна Росія, Західна Росія, Південна Росія, або Новоросія.

3. Соціальне становище українського народу

Ліквідація в останній третині XVIII ст. залишків української автономії в Російській імперії різко погіршила і соціальне становище місцевого населення, основу якого складало селянство. Після багатьох десятиліть волі знову закріпачувалося селянство Лівобережжя. Найбільшого поширення кріпосне право набуло на Правобережжі.

Поміркуйте Чому саме на Правобережжі кріпосне право набуло найбільшого поширення?

Уже під владою російського царя у кріпосній залежності знаходилося 74 % селян на Волині, 90–91 % – на Поділлі та

1. І. Соколов. Проводи рекрутів. 2. В. Касіян. Рекрут через 25 років. Пензель живописців з фотографічною точністю зафіксував типову картину трагедії багатьох селянських сімей. Мати ніколи не побачить сина. Лише через 25 років, часто інвалідом, повернеться до дружини і дітей чоловік, батько.

Київщині. Щодо півдня України, то там після приєднання до Росії деякий час не існувало кріпацтва. Але поступово воно поширюється на південні степи. У Степовій Україні кріпаками були переважно селяни з північних губерній, яких переселяли в цей регіон їхні власники.

Кріпосні селяни відбували рекрутчину. Багатьох з них відправляли на військову службу, яка тривала 25 років. Утративши власне військо, жителі України змушені були служити у чужому й утримувати його.

4. Проникнення нових рис повсякденного життя у побут мешканців міста і села. Життя міст

Збереження кріпосницького ладу консервувало побут більшості населення на попередньому рівні. Однак поступове поширення нових товарно-грошових відносин починало його змінювати. Селяни в умовах безземелля й кріпосної залежності все частіше йшли на заробітки в міста, займалися

Одяг міщан та шляхти ставав порівняно з XVIII ст. багатшим. Основу його почали складати вироби мануфактурного (у подальшому фабричного) виробництва.

відхожим промислом. Їхні власники погоджувались на це, бо селяни оплачували своє право залишити на певний час рідну домівку.

Поміркуйте Які наслідки мало поширення відхожого промислу?

Завдяки праці в нових умовах, спілкуванню з міськими мешканцями відходники набували нових знань і навиків, традицій і смаків. Це особливо стосувалося молоді. Повертаючись додому, відходники переносили в побут своєї сім'ї риси міського життя.

Селяни прагнули зробити якіснішим своє житло. З'являлася дерев'яна підлога в житлових приміщеннях, речі мануфактурного (пізніше фабричного) виробництва в «начинці» осель.

Хоча ще переважав домотканий одяг, але найзаможніші селяни почали його купувати. Кількість сукоонних мануфактур, що пропонували тканини, вже у 1809 р. зросла порівняно з 1797 р. удвічі, обсяг виробництва на них – більш ніж утричі (на Правобережжі вп'ятеро). Починало витіснятись і саморобне взуття. І все ж одяг і взуття селян були набагато гіршими, ніж у купців та ремісників.

Урізноманітнювався раціон харчування. Поширювалися нові продукти (картопля, чай). Через зростання експорту зерна зменшувалася частка виготовлених з нього продуктів.

Дерев'яна сільниця
і ложка. XIX ст.

З ростом виробництва поступово здешевлювалися предмети широкого вжитку та товари тривалого використання, що сприяло їх проникненню в повсякденне життя.

Кращою налагодженою вирізнявся побут селян півдня України, де тягар податків і повинностей був слабшим.

Змінювався побут міських мешканців. На житті городян позначалася та обставина, що чисельність населення більшості міст не перевищувала 10 тис. осіб. Ледь не половина міщан продовжувала займатися сільськогосподарською працею.

Ледь не половина міщан продовжувала займатися сільськогосподарською працею.

Поміркуйте Чому більшість міст України, на відміну від міст Західної Європи, були наполовину сільськогосподарськими?

Однак чимало міст все більше відривалося від землеробства. Вони перетворювалися на торговельно-промислові осередки. Найбільшими центрами стали Харків, Київ, Бердичів і, особливо, Одеса – південні морські ворота Російської імперії. У містах

Е. Крендовський. Площа провінційного міста. На початку XIX ст. міста зберігали ознаки патріархального, майже сільського побуту. Але поступово вони ставали центрами промисловості та торгівлі.

за проектами відомих архітекторів розбудовувались адміністративні центри.

Досить швидко зросла чисельність купців, які тоді, як правило, займалися не лише торгівлею, але й розвивали власне виробництво. За першу половину XIX ст. число купців зросло в п'ять разів. Зокрема, в Одесі наприкінці XVIII ст. їх нараховувалось 134, а через півстоліття – 5676. Представляючи найзаможнішу частину міських жителів, купці масово використовували в побуті товари широкого вжитку як місцевого, так і закордонного виробництва. Та частина міста, де зосереджувались купці, забудовувалась дво-, триповерховими будинками. Ці вулиці брукували, вночі освітлювали газовими ліхтарями.

Якість умов проживання інших городян, зокрема ремісників, була нижчою, однак дещо кращою, ніж у мешканців сіл.

Посилювалась тяга до отримання освіти. Але при відсутності мережі навчальних закладів це прагнення задовольнити було вкрай важко. Тому освіта дітей навіть заможних міщан обмежувалась набуттям елементарної грамотності.

ВИСНОВКИ ТА УЗАГАЛЬНЕННЯ

Після включення українських земель до складу Росії імперська влада намагалася ліквідувати особливості їх політичного, економічного, а в перспективі і культурного життя. Російська колоніальна політика будувалася на трьох взаємопов'язаних принципах:

1) **уніфікації** – зведенні різноманітних проявів життя в різних національних районах держави до єдиних, затверджених імперською владою зразків;

2) **бюрократизації** – посиленні ролі чиновників, за допомогою яких імперські уряди управляли населенням, позбавляючи його будь-яких елементів самоврядування;

3) **денаціоналізації** – насадженні мови пануючої нації, поглинанні національних культур її культурою.

Усе це в комплексі (разом) називають процесом **інтеграції** (від *integer* – цілий). Кінцевою метою політики інтеграції, яку проводили уряди Росії і Австрії, була ліквідація національної самобутності українського народу, знищення будь-яких проявів його опору імперському владарюванню.

Включення українських земель до складу Російської імперії відбувалося в умовах, коли традиційне аграрно-ремісничє господарство вступило в період кризи, а в економічне життя й побут мешканців міста й села стали проникати нові прогресивні риси, поява яких була викликана початком **модернізації**. Саме об'єктивні, незалежні від волі самодержавних правителів, зміни, якими супроводжувалася модернізація, стали на заваді імперських планів щодо України.

■ Перевірте себе

1. Охарактеризуйте адміністративно-територіальний устрій українських земель у складі Російської імперії. Використайте для цього карту на с. 30.
2. Які факти свідчать про національний та соціальний гніт українців?
3. Яких модерних рис набуло життя та побут мешканців міста і села?

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

Соціальна структура населення Малоросії на рубежі XVIII–XIX ст.

Джерело: Топографічний опис Малоросійської губернії.
1798–1800.

Запитання і завдання

1. Як називалася територія Малоросійської губернії до ліквідації автономії України?
2. Які зміни відбулися у соціальній структурі цього краю у порівнянні з другою половиною XVII – першою половиною XVIII ст.?

Словник термінів

- **Дискримінація** – умисне применшення прав, переваг одних осіб, організацій чи держав порівняно з іншими особами, організаціями чи державами. Здійснюється за ознаками раси, національності, державної приналежності, майнового стану, політичних і релігійних переконань тощо.

- **Відхожий промисел** – сезонна робота в містах, сільськогосподарських районах, куди йшли селяни, залишаючи на певний час своє господарство.

§4

Українські землі у складі Австрійської імперії

ЗГАДАЙТЕ 1. Яким було становище галицьких земель у складі Речі Посполитої в останні десятиліття її існування?
2. Чим відрізнявся соціально-економічний лад Австрійської імперії від Речі Посполитої?

Творче завдання

Правильно чи помилково стверджувати, що умови життя українців в Австрійській імперії були кращими, ніж в Російській? Свою відповідь обґрунтуйте.

1. Адміністративно-територіальний устрій та регіональний поділ

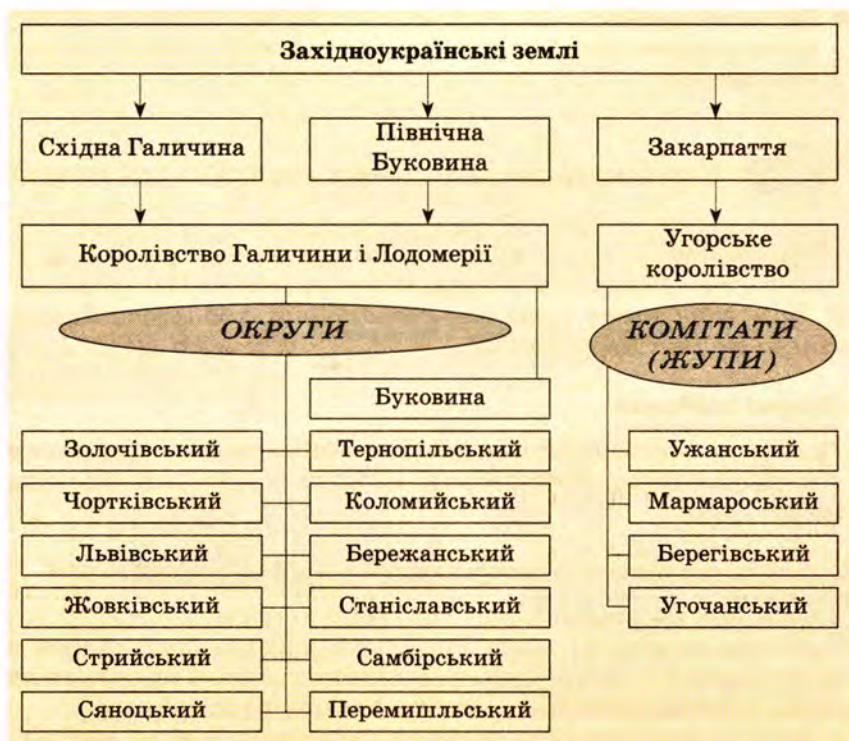
Якщо українські землі Російської імперії управлялися з одного центру – Петербурга, то західноукраїнські належали до різних адміністративних одиниць Австрійської монархії.

Австрійська імперія складалася з мішанини земель, народів, релігій і мов, які мали різні історичні, культурні та релігійні традиції і над якими не було однакової системи управління. Зовсім не випадково її називали «клаптиковою імперією».

З трьох західноукраїнських земель – Східної Галичини, Північної Буковини і Закарпаття – найперше до складу імперії Габсбургів потрапило Закарпаття. Ще у XVIII ст. у складі Угорського королівства воно підпало під владу австрійців. Але підпорядкування Відню було досить умовним, і фактично Закарпаття управлялось з Будапешта. Буковина у 1786 р. була приєднана до Галичини, а після 1849 р. їй знову надали право окремої провінції (краю). Інші ж українські землі об'єднали разом з польськими, які дісталися Австрії

Герби українських комітатів Угорського королівства відбивали історичні й господарські особливості краю.

після зникнення Речі Посполитої, у Королівство Галичини і Лодомерії.

В західноукраїнських землях, приєднаних до багатонаціональної Австрійської імперії, жило чимало поляків, євреїв, угорців, німців, румунів тощо. На соціальній драбині західноукраїнського суспільства українці займали нижчі щаблі.

2. Політика австрійського уряду щодо українців

Австрія розглядала західноукраїнські землі як джерело для поповнення державної казни грошима, а армії – солдатами. Однак досягнення таких цілей вимагало певної перебудови життя новоприєднаних земель. Австрійці застали у Галичині необмежену владу польської шляхти, відсутність промисловості й торгівлі, великих міст і нормальних шляхів сполучення, бідність неосвіченого (шкіл взагалі не було), закріпаченого сільського населення. Тому невдовзі після зміни влади у краї відбулися реформи в економічному і суспільному житті.

Реформи припали на 70–80-ті роки XVIII ст., часи правління імператриці Марії-Терезії (1740–1780) та її сина Йосифа II (1780–1790).

Нововведення в аграрній сфері посіли центральне місце. Реформатори прагнули поліпшити стан селянства – найчисленнішої верстви підданих, а отже, головне джерело збирання податків. Справи у сільському господарстві Галичини провокували соціальні конфлікти. Адже ніде в Австрійській імперії визискування селянства не набрало таких потворних форм: під час літніх сільськогосподарських робіт панщина становила 6 днів на тиждень. На початку 80-х років XVIII ст. з'явився імператорський указ, який проголосив звільнення селян від особистої залежності від поміщиків і чітко визначив розмір панщини (до 30 днів на рік).

Була проведена також релігійна реформа. До реформи греко-католицьке й іудейське віросповідання були дискриміновані. Їхні представники не допускалися до державної служби, а євреїв до того ж зобов'язували носити спеціальний одяг, сплачувати за переміщення по території монархії принизливий податок, який традиційно збирався з худоби.

Марія-Терезія і Йосиф II здійснили реформи в усіх сферах життя. Але після них прогресивні перетворення були спочатку згорнуті, а в подальшому майже повністю скасовані.

Становище докорінно змінилося після прилучення краю до Австрії. Католицька, протестантська та греко-католицька церкви були зрівняні в правах. Віруючим цих віросповідань однаковою мірою відкривалася дорога до університетів, державної служби, дозволялося продавати і купувати землю тощо.

Оскільки католицька церква контролювала тодішню систему освіти, релігійні реформи були пов'язані з освітніми. У Львові замість закритої єзуїтської академії у 1784 р. відкрили університет. При ньому діяв до 1809 р. Руський інститут, де на філософському і богословському факультетах навчалися українці. Почала працювати мережа семінарій, які готували греко-католицьких священників. Іншим нововведенням стало запровадження початкових і середніх шкіл. У початковій школі навчання мало проводитися рідною мовою.

Поміркуйте Як реформи вплинули на життя українців?

Реформи безпосередньо зачепили два головних стани українського суспільства – селянство і духовенство. Доля галицьких селян виявилася кращою, ніж у співвітчизників у Російській імперії. У той час, коли Йосиф II ліквідував найогидніші вияви кріпацтва, Катерина II вводила його для мільйонів українців. Нововведення в Австрійській імперії хоч

і не усунули протистояння поміщиків і селян, але дещо його послабили. Стосовно духовенства, то реформи прищепили йому нову поведінку, яка полягала у моральному обов'язку поширювати серед віруючих освіту, пропагувати передові методи господарювання, відкривати школи, інакше кажучи, служити народові. Можливості духовенства у цій справі збільшувалися в міру того, як підвищувалась його освіченість – результат появи нових навчальних закладів.

Реформи позитивно позначилися на господарському житті Західної України. Але вони не були настільки глибокими, щоб суттєво змінити ситуацію, що склалася тут ще за часів Речі Посполитої. До того ж наступники імператорів-реформаторів Леопольд II (1790–1792) і Франц II (1792–1835) стали на шлях контрреформи, особливо в селянському питанні. Були зняті обмеження на кількість днів панщини, зросли повинності.

3. Національне та соціальне становище українського населення

Політика австрійського уряду у національному питанні на західноукраїнських землях будувалася за відомим ще з часів римських цезарів принципом «розділяй і володарюй».

Поміркуйте Чому австрійський уряд проводив міжнаціональну політику за принципом «розділяй і володарюй»?

Польська шляхта після падіння Речі Посполитої формально втратила владу над населенням Східної Галичини. Але головні її привілеї в Австрійській імперії залишилися недоторканими. Уряд протиставляв інтереси поляків і українців й незмінно захищав польську меншість. Подібна ситуація прослідковувалася й на Закарпатті та Буковині, де господарювали відповідно угорські пани та румунські бояри.

Соціальне становище українців в Галичині, Буковині та Закарпатті визначалося тим, що більшість з них належали до феодально залежного селянства. Після певного послаблення під час реформ розміри панщини, яку виконували кріпаки, постійно зростали. Її нерідко доводили до 5–6 днів на тиждень. Йшов процес обезземелення.

В. Касіян. На панщині. Виснажлива праця на поміщицьких полях розоряла селян, але вже не приносила прибутків і землевласникам.

Селянські наділи катастрофічно зменшувалися, зростало число безземельних. Селянство бідувало. Одна з тодішніх газет так малювала побут селян-галичан: хати здебільшого чорні й темні, без димарів і без підлоги, одяг убогий, харчі пісні й несмачні й тому малокорисні, худоба виснажена, малоросла, хвора.

Міщани теж зазнавали утисків. Міста, за незначним винятком (Львів, деякі інші), не мали самоврядування. Нерідко населення невеликих міст відбувало панщину та інші повинності нарівні з селянами.

4. Зміни у побуті, стилі та традиціях життя міста і села

Вище зазначалося, що низький рівень життя селян, які складали більшість населення краю, відбивався й на побуті. Убоге житло, одноманітне низькокалорійне харчування були його візиткою.

І все ж і тут відбувалися зміни. Дещо удосконалювалися знаряддя праці. Так, ще переважали невеликі дерев'яні плуги, але дедалі частіше застосовувались металеві колісні, що дозволяло отримувати кращі врожаї. Будівлі курні, нерідко напівземлянки, поступово замінювалися комфортнішими – більш просторими, з димарями й дерев'яною підлогою. Як правило, їх стіни зводилися з дерева-кругляка чи напівкругляка.

Окремі селяни, котрим вдавалося накопичити кошти, користувалися можливостями, які надавав розвиток торгівлі. Вони купували одяг і взуття, які вироблялися ремісниками в найближчих містах чи навіть завозилися із центральних районів імперії

Істотніші зміни відбувалися в містах, особливо найбільшому з них – Львові, центрі Королівства Галичини і Людомерії.

Львів у XIX ст. став центром економічного, культурного й суспільно-політичного життя Галичини.

Ратуша в Бережанах. 1803 р. Сучасний вигляд.

Розбудовувалися центральні квартали міста, які мали оригінальний вигляд і продовжували притаманні саме забудові Львова мистецькі традиції. Як і в Наддніпрянській Україні, у Львові, Станіславі, інших містах зростало число купців. Вони будували багатоповерхові будинки. Значну частину міської забудови складали житла ремісників і дрібних торгівців. Перший поверх в них займали виробничі приміщення (майстерні, крамниці), другий був жилим.

Торгово-ремісничий люд, купецтво переймало стиль життя, який панував у Відні. Вони купували одяг, взуття, меблі, що доставлялися з центру імперії, намагалися налагодити побут відповідно до традицій, які утверджувалися в Західній Європі.

ВИСНОВКИ ТА УЗАГАЛЬНЕННЯ

Західноукраїнські землі (Східна Галичина, Буковина і Закарпаття) наприкінці XVIII – у першій третині XIX ст. перебували у складі Австрійської імперії. Як і на Наддніпрянщині, переважна більшість українського населення була зайнята у сільському господарстві. Українці займали нижчі щаблі суспільної піраміди. Української шляхти у краї не існувало, а інтелігенція була малочисельна. Тому українцями здебільшого управляли іноземці: в Галичині – польська шляхта, на Буковині – румунські бояри, у Закарпатті – угорські пани.

Значний вплив на становище українців у Австрійській імперії справили реформи Марії-Терезії та Йосифа II. Були знищені

найжорстокіші прояви кріпосництва, частково ліквідовані перепони культурно-освітнього розвитку українців. Як і інші регіони Австрійської імперії, українські землі поступово втягувалися в модернізаційні процеси.

Але українське населення не встигло сповна скористатися результатами модернізаційних реформ. Наступники реформаторів відмовилися від більшості нововведень своїх попередників.

■ Перевірте себе

1. Який адміністративно-територіальний устрій і регіональний поділ мали західноукраїнські землі? Використайте карту на с. 39.
2. Яку роль відіграли реформи Марії-Терезії і Йосифа II у розвитку економічного і суспільного життя Галичини та Буковини?
3. Який вплив справили імператорські реформи на релігійне і культурне життя краю?
4. Яким було національне та соціальне становище українського населення на початку XIX ст.?
5. Які зміни відбулися у побуті, стилі та традиціях життя міст і сіл Західної України?

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

Життя селян Галичини і Буковини в 40–50-х роках XIX ст. (Уривок з подорожніх листів письменника Василя Кельсєва)

– Мудрый вы пан, горшки наши осмотрели, по спидницам наших баб и по рушникам и по носам нашим, как по книге читаете, какие народы к нам приходили, а слышали ли вы про панщину?

– Слышал. Теперь восемнадцать лет, что вас освободили (В. Кельсєв подорожував у 1866 р. – Прим. авт.).

– Так, пане; вы все знаете; так слушайте же: тогда над нами были атаманы, хлопы такие же, как мы, они гоняли нас на панщину. Три дня в неделю работали мы на панов, а три дня на себя. Опоздает человек на панщину хоть полчаса, еще день в неделю работать будет, а задолжал пану, то и пять и шесть дней работал.

– Так и везде было?

– Не знаю того. Работали мы, а атаман стоял над нами с нагайкою и подстегивал.

– Хлоп хлопа?

– Хлоп хлопа, пане, подстегивал, потому что если он не стал подстегивать, то эконо́м панский, или арендатор, или посессор позвали бы панских гайдуков и дали бы атаману двадцать, тридцать и сорок нагаек...

Джерело: Хрестоматія з історії Української РСР.
(7–8 клас) – К., 1970. – С. 119.

Запитання і завдання

Використайте наведений уривок у розповіді про соціальне становище західноукраїнського селянства.

Запам'ятайте дати

- 70–80-ті роки XVIII ст. – реформи Марії-Терезії та Йосифа II.
- 1784 – заснування Львівського університету, при якому до 1809 р. діяв Руський інститут.

§5**Українські землі в системі міжнародних відносин**

ЗГАДАЙТЕ 1. Чи вела Україна в другій половині XVIII ст. самостійну зовнішню політику? 2. Якими були для України наслідки російсько-турецьких війн другої половини XVIII ст.? 3. Прочитайте у підручнику зі всесвітньої історії для 9 класу параграф, в якому розповідається про причини російсько-французької війни 1812 р.

Творче завдання

Правильно чи помилково вважати, що Україна не проводила самостійну зовнішню політику? Свою відповідь обґрунтуйте.

1. Вплив міжнародних відносин на землі України в першій третині XIX ст.

XIX ст. починалося великою європейською війною, активними учасниками якої стали обидві імперії, що володіли українськими землями. Поза своєю волею Україна втягувалася у протистояння. Вона стала тилом австрійських та російських армій, на який у значній мірі лягав тягар видатків з їх утримання. Поразка, яку французькі війська завдали у 1805 р. об'єднаним австрійсько-російським силам, означала перенесення в недалекому майбутньому воєнних дій на схід Європи. Українцям залишалося лише чекати – прямо чи опосередковано торкнеться воєнний вихор їх земель.

Водночас із початком нового століття вкотре загострилися відносини між Росією і Туреччиною, які перейшли у завершальну фазу довготривалого збройного протистояння. У першій третині століття відбулися дві російсько-турецькі війни. В обох з них російська армія спиралася на українські матеріальні й

людські ресурси, а в першій – її території взагалі безпосередньо потрапили у вир боїв.

2. Україна в російсько-турецькій війні 1806–1812 рр.

Росія вступила у війну з Францією у складі коаліції європейських держав. Цим спробувала скористатися Туреччина, яка тоді ще не полишила надій на повернення під свій контроль українського Причорномор'я. Оскільки й Росія поспішала забезпечити собі захист на Півдні до початку вирішальної сутички з Францією, то результатом стала чергова російсько-турецька війна. Вона розпочалася у 1806 р. і тривала з перервами до 1812 р.

Поміркуйте *Чи потрібна була ця війна українцям?*

Війна негативно позначилася на житті України, яка стала найближчим тилом російської армії, що діяла в Бессарабії. На українські губернії ліг тягар її забезпечення. У шести губерніях (Чернігівській, Харківській, Полтавській, Київській, Херсонській та Катеринославській) проведено мобілізацію до війська. Кожна з цих губерній повинна була дати по кілька тисяч «ополченців», тисячі пар волів, коней, возів з погоничами для їх обслуговування.

Та й воєнні дії тривалий час точилися на землях, заселених українцями (південний захід сучасної Одеської області). Жорстокі бої розгорнулися, зокрема, за фортецю Ізмаїл. У травні 1812 р. було підписано Бухарестський мирний договір. До Росії відійшла Бессарабія, у трьох повітах якої проживали українці.

Російська перемога стала для України меншим злом, бо в іншому випадку її територія і надалі залишалася б ареною війн двох імперій з усіма негативними наслідками такого протистояння.

3. Україна в російсько-французькій війні 1812 р.

У червні 1812 р. французька армія вступила у російські володіння і розпочала марш на Москву. Її шлях пролягав через Польщу, Литву, Білорусь і українських земель безпосередньо не торкався. Лише на Волині з'явився тридцятитисячний корпус противника, який не виявляв воєнної активності й у вересні був звідти витіснений, та наприкінці серпня невеликі загони кінноти проникли на Чернігівщину.

Поміркуйте *Як повинна була поставитися українська шляхта та інтелігенція до вторгнення Наполеона у Росію?*

Проте війна не могла не зумовити в Україні жвавий відгук. Українська шляхта й інтелігенція поділилися на два табори.

1. Козак 6-го кінного полку Чернігівського ополчення.

2. Ober-офіцер кінних полків Полтавського ополчення.

Українські козацькі і земські полки ополчення брали активну участь у війні з наполеонівською Францією.

Одні висловлювали неприховану радість і надії, що з приходом французької армії буде введено прогресивне законодавство й Україна стане автономною, а може, й незалежною державою. Наполеон справді обіцяв це козакам Задунайської Січі і, прагнучи залучити їх до війни з Росією, посилав до них своїх агентів.

Інші поставилися до приходу Наполеона негативно. Вони не вірили, що Франція визволить Україну з-під російського деспотизму, а французька революція лякала поміщиків загрозою всьому соціально-економічному устрою. Зокрема, українські поміщики були вкрай стурбовані повідомленням про скасування Наполеоном кріпацтва у сусідній Польщі. Більше подобалася їм американська революція з її Декларацією незалежності, без різких соціальних змін, зі збереженням рабства.

Цікаво порівняти ці сподівання й побоювання з конкретними планами Наполеона щодо України. У соціальній сфері селянство дійсно могло отримати особисту свободу. Що ж до відтворення української державності, то ця проблема мало турбувала французького імператора. Він не мав наміру зберігати Україну як єдине ціле. Західні й південні землі її передбачалося передати союзним Австрії та Туреччині, а також новоствореному «Варшавському герцогству», тобто

Польщі. Більшу ж частину України Наполеон збирався поділити на три військово-адміністративні провінції (так звані наполеоніди), які б очолювали його маршали. Оскільки плани Наполеона не обмежувалися війною на сході Європи, то ці провінції неминуче повинні були б і матеріально, і людськими ресурсами забезпечувати подальші військові походи французів.

Сподіваючись на поліпшення своєї долі, українці активно відгукнулися, коли російський уряд почав формувати ополчення для поповнення армії. В Україні ополчення складалося з козацького і земського. Першими почали формуватися полки українського козацького війська.

Добровольцями йшли не тільки молоді, а й літні люди, які не були кріпаками. Як правило, вони представляли родини, що в минулому належали до козацького стану. Їх не зупиняло й те, що козак мав прибути на коні й при озброєнні. Не кожен міг це собі дозволити, і спорядження полків значною мірою взяли на себе міщанські, селянські та шляхетські громади.

Під час формування козацьких полків дійшло до конфлікту між малоросійським генерал-губернатором Яковом Лобановим-Ростовським і керівником полтавського дворянства Дмитром Трощинським. Перший хотів надати полкам загальноросійського характеру, другий, підтриманий відомим українським громадським діячем Василем Капністом, домагався козацько-українського включно зі старшинськими назвами. Справа була нагальна, і уряд задовольнив вимогу Д. Трощинського, що зробило козацьке військо ще більш духовно близьким для українців.

У липні Олександр I видав маніфест про створення земського ополчення, до якого набиралися добровольці – вихідці з різних станів, у тому числі, у разі згоди поміщиків, кріпаки. Останні виявили особливо велику активність, оскільки сподівалися таким шляхом здобути волю. Але уряд, наляканий масовим вступом до ополчення, обмежив набір їх на Україні двома губерніями – Полтавською та Чернігівською. Усього Україна виставила для козацького і земського ополчення майже 70 тис. осіб.

Українські ополченські сили брали активну участь у війні з наполеонівською Францією починаючи з осені 1812 р., згодом – у закордонному поході російської армії. Збереглося багато свідчень про їх війські подвиги. Але царський уряд виявився невдячним. У 1816 р. всі привілеї у козаків відібрано, а їх самих повернуто до попереднього стану. З них чимало в 1820–1825 рр. виїхало на Кубань, де вони приєдналися до тамтешнього козацького війська. Що ж до Полтавського та Чернігівського земських ополченських полків, то їх розформували ще раніше, в кінці 1814 р. Усіх тих, хто пережив війну, повернули додому,

не залишивши їм ніяких пільг. Кріпаки знову стали кріпаками, а за свою службу кожний з них одержав по два карбованці винагороди.

4. Азовське козацьке військо

Своєрідно відгукнулися в Україні події ще однієї російсько-турецької війни 1828–1829 рр. На відміну від попередніх, ця війна вже не зачепила українських земель. Але оскільки воєнні дії розгорнулися в турецьких володіннях у безпосередній близькості від України, то й цього разу імперія максимально використовувала її матеріальні і людські ресурси. На початку війни бої відбувалися і на землях Задунайської Січі. Частина колишніх запорожців вирішила повернутися в Україну. Значну роль у прийнятті ними цього рішення відіграли суперечки з владою, прямолінійна політика Туреччини щодо козацтва. Важливу роль у переході задунайців до Російської держави відіграв останній кошовий отаман Задунайської Січі **Йосип Гладкий (1789–1866)**. Він разом з козацьким загonom перейшов у межі Російської держави тоді, коли Росія бажала цього найбільше.

Але задунайським козакам після повернення не дозволили селитися на землях їхніх батьків і дідів. В інтересах власної вигоди російський уряд планував оселити задунайських козаків у західній частині передгір'їв Кавказького хребта. Обставини на Кавказі не дозволили цього зробити. Тому із задунайців було створене Окреме Запорозьке військо, яке в 1832 р. перейменували в **Азовське козацьке військо**. Воно було розміщене на узбережжі Азовського моря і отримало землі в

Задунайські козаки плекали січові традиції гетьманської доби. Але в нових умовах їм часто доводилося служити чужим інтересам.

Олександрівському повіті Катеринославської губернії. Разом із сім'ями в цьому війську було 6 тис. осіб, згодом майже 11 тис. В обов'язки війська входила охорона східної частини російсько-го узбережжя Чорного моря. Військо розформували в 1866 р. На той час близько половини козаків переселили на Кубань, а тих, хто залишився, перевели в селянський стан.

ВИСНОВКИ ТА УЗАГАЛЬНЕННЯ

Бурхливі події європейської історії першої третини XIX ст. не минули Наддніпрянську Україну. Як південно-західна окраїна Російської імперії, вона її волею була втягнута в російсько-турецькі війни 1806–1812 і 1828–1829 рр. Результати цих війн для України були суперечливі. З одного боку, війни підривали економічний потенціал України, примушували українців воювати і гинути за чужі їм імперські інтереси. З іншого боку, в ході першої з цих двох війн було приєднано до Росії ті українські землі у гирлі Дунаю, які перебували у складі Туреччини. І хоча один вид національного гніту замінювався іншим – турецький російським, – ці війни мали наслідки, яких не бажала Росія, – зближення українців приєднаних територій з наддніпрянськими українцями, зростання загального потенціалу українства у його протистоянні з імперською владою.

Як один з регіонів Російської імперії, Україна у 1812 р. була втягнута у російсько-французьку війну. Десятки тисяч українців воювали з наполеонівською армією у складі армії і ополчення, сподіваючись, що цар їм після перемоги «віддячить». Війна породила й інші надії: частина української дворянства та інтелігенції чекала від Наполеона відновлення незалежності чи автономії України. Але і перших і других після поразки французів спіткало розчарування. Усіх, хто прийшов з війни, повертали до довоєнного стану. Розвиток подій черговий раз підказував українцям, що лише у власній державі можливе поліпшення життя, вирішення національного й усіх інших питань.

■ Перевірте себе

1. Яким чином російсько-турецька війна 1806–1812 рр. вплинула на становище України? На карті на с. 30 прослідкуйте територіальні зміни після війни.
2. Який відгук в Україні мала російсько-французька війна 1812 р.?
3. Які плани мав Наполеон щодо України?
4. Якими мотивами керувалися українці, йдучи в ополчення?

5. Які наслідки для України мали події російсько-турецької війни 1828–1829 рр.?
6. Поясніть причини створення Азовського козацького війська.
7. Що таке «українське питання» і який вплив воно справляло на міжнародні відносини?

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

Попереднє розпорядження Олександра І про створення українського козацького війська (5 червня 1812 р.)

Військо це передбачається утворити на Україні з людей, до козачої служби здібних і здавна відомих звичкою і охотою до неї...

Людей можна призначати на козаків, незважаючи ні на роки, ні на зріст, а також маловажні тілесні вади, але єдино тільки із збереженням сил і здібностей до служби цього роду...

Як мине в українських полках потреба, всі вони розпускаються по своїх домівках, але вже назавжди залишаться приналежними війську і за першою потребою повинні з'явитися на службу і скласти знову свої полки, для чого вони повинні мати в постійній справності зброю, одяг і коней, утримуючи все це своїм коштом, але звільняючись зате від усяких інших по державі повинностей. Діти їх, які народжені від [часу] вступу у військо, належатимуть також до нього. А тим з них, яких поміщики не знайшли для себе вигідним прийняти в селища свої, відведуться для оселення землі казенні, – про що буде ухвалена тоді окрема постанова...

Джерело: Український народ у Вітчизняній війні 1812 року: Збірник документів. – К., 1948. – С. 12, 14.

Запитання і завдання

1. Яке значення мало залучення українських полків у російсько-французьку війну 1812 р.?
2. Чи були виконані царські обіцянки щодо українських полків?

Запам'ятайте дати

- 1806–1812 – російсько-турецька війна і приєднання до Росії Бессарабії з трьома повітами, у яких жили українці.
- 1812 – російсько-французька війна.
- 1828–1829 – перехід задунайських козаків під проводом Й. Гладкого в російське підданство.
- 1832–1866 – роки існування Азовського козацького війська.

ЗГАДАЙТЕ 1. Коли була знищена автономія Гетьманщини? 2. Які наслідки мала інтеграція українських земель до Російської імперії? 3. Представники яких національностей переважали серед дворян в Україні?

Творче завдання

У чому полягають сильні та слабкі сторони українського суспільно-політичного руху в Наддніпрянській Україні?

1. Українська, російська і польські течії суспільно-політичного руху

Гостра криза в суспільстві породжувала обурення не лише у селянства. Невдоволення наростало серед тієї частини заможних освічених громадян, яким було небайдуже майбутнє країни і які близько до серця сприймали її негаразди. Вони почали пошук виходу з кризи. Цей пошук нових шляхів суспільного розвитку супроводжувався дискусіями, гострою ідейною боротьбою, залученням до політики раніше байдужих до неї людей, різким зростанням чисельності незадоволених діями влади.

Наддніпрянщина була заселена представниками різних національностей. Ось чому і в суспільно-політичному русі цієї частини України існувало декілька течій. Першою з них була українська, що представляла інтереси корінної і пригнобленої національності – **українців**. Друга течія – **загальноросійська**, орієнтувалася на потреби і плани пануючих в імперії соціальних груп. Українці мали своїм завданням національне визволення, а значить – знищення імперії. Адже національний гніт був одним з найголовніших проявів імперського характеру Російської держави. Метою загальноросійської течії суспільно-політичного руху було «поліпшення» імперії, її реформування чи революційна ломка. Дуже рідко серед російських політиків першої половини XIX ст. зустрічалися люди, які погоджувалися з ідеєю відродження Української держави.

Особливістю Правобережної України, де після приєднання до Росії збереглися польська шляхта і значний прошарок поляків інших станів, була наявність, крім української і загальноросійської, польської течії у суспільно-політичному русі. Правобережна польська шляхта разом зі шляхтою корінних польських територій прагнула відродити Польщу в кордонах, які вона мала до поділів Речі Посполитої.

2. Опозиційні настрої у середовищі нащадків козацької старшини

Знищення царизмом Гетьманщини стало сигналом для боротьби за відновлення національних прав українців. Перша генерація борців за українське відродження формувалася з колишньої козацької еліти. Більшість знатних українських родів, отримавши дворянство, пішла на службу Російській імперії, розширюючи і зміцнюючи її. Але частина з них неприязно ставилася до будь-яких змін, що йшли з Росії, обороняючи давній лад і культуру. Вона мріяла про відродження втраченої автономії України.

Українських патріотів єднали не лише прихильність до минулого, а й критичне ставлення до сучасного.

Вони прагнули зберегти місцеву правову систему, що ґрунтувалася на Литовських статутах, намагалися відновити знищену російським самодержавством армію.

Опозиційна діяльність представників українського суспільно-політичного руху найбільше проявилася в роботі **патріотичного гуртка в Новгороді-Сіверському**. До гуртка належали або були з ним зв'язані декілька десятків освічених представників відомих козацьких старшинських родів (Полатики, Капністи й ін.). Майже всі вони отримали найкращу на той час освіту в Київській академії та західноєвропейських університетах. Члени гуртка пропагували ідею української самостійності, поширювали твори, у яких, зокрема, давали високу оцінку діяльності Івана Мазепи, Павла Полуботка, боролися за права всього українського шляхетства й козацтва.

У 1787 р. **Василь Капніст (1758–1823)** очолив групу автономістів, яка опрацювала проект відновлення козацького війська. Російський уряд не прийняв такого роду пропозицій. Тоді частина української старшини зважилася на більш рішучий крок – встановлення безпосередніх зв'язків з пруським двором, настроєним, на її думку, на війну з Росією. У 1791 р. В. Капніст приїхав (разом із братом) до Берліна, де мав зустріч з королівським канцлером. В. Капніста цікавило, чи підтримає Пруссія українське повстання в разі її війни з Росією. Проте відповідь була обережною. Пропонувалося повернутися до цього питання у разі, якщо дійсно почнеться прусько-російська війна. Однак

Василь Капніст – один з найяскравіших представників козацької автономістської старшини кінця XVIII ст.

Іван Котляревський – поет, який започаткував добу нової української літератури, палкий патріот рідного краю й відомий громадський діяч.

прусько-російські відносини незабаром нормалізувалися.

Опозиційний запал у середовищі козацької старшини поступово згасав. Реальні царські привілеї притягували до себе сильніше, ніж перспектива боротьби з самодержавством за Україну і пов'язана з цим небезпека.

Однак аж до початку 40-х років XIX ст. нащадки козацької еліти все ще виконували роль лідера національно-визвольної течії суспільно-політичного руху України. Але своє лідерство вони стверджували не у сфері політики, як це було раніше, а у сфері інтелектуальної діяльності. **Перш ніж остаточно відійти у небуття, козацька еліта спалахнула справжнім феєрверком яскравих історичних, літературно-художніх і публіцистичних творів.** Найвизначнішим історичним трактатом початку XIX ст. була «Історія Русів». Головна ідея твору – ствердження права кожного народу на самостійний державний розвиток. У книжці розповідалося про боротьбу українців проти польського і московського поневолення. У ній підкреслювалося порушення Москвою тих прав, що були визнані за Україною у 1654 р. «Історія Русів» мала великий вплив на формування самостійницьких настроїв.

Найвизначнішим літературним твором цього періоду була поема «Енеїда» **Івана Котляревського**, перша частина якої вийшла у світ 1798 р. Їй судилася щаслива доля. З «Енеїди» починається нова українська література, яка ґрунтується на живій українській мові. Нагадаємо, що до І. Котляревського мовою художньої літератури була церковнослов'янська, малозрозуміла для народу.

Поміркуйте Яке значення мало написання літературного твору живою українською мовою?

Таким чином, Котляревський почав відвойовувати для українців надзвичайно важливу ділянку буття – художню літературу. Потім на основі літературної мови формувалася наукова, політична, військова, церковно-релігійна та інша термінологія, яка відкривала перед українцями можливість охарактеризувати власною мовою будь-яке доступне розумінню людини явище.

Перетворення живої української мови в літературну мало для народу величезне значення. Мова – душа народу. Філософи

Василь Каразин – засновник Харківського університету, вчений і конструктор, автор відкриттів у неорганічній та органічній хімії, визначний агроном і метеоролог.

стверджують: «Український дух, що ожив, уперше проявляє себе у літературі». Історики уточнюють: з опублікуванням першої частини «Енеїди» Івана Котляревського починається процес пробудження і формування самосвідомості народу, який проявляється у розвитку його духовної культури, прагненні відтворити власне історичне минуле, захисті мови.

В умовах Наддніпрянщини, де український патріотизм часто поєднувався з відданістю імперії, українське національне відродження інколи стимулювалося російським друкованим словом. Зокрема, по-новому постала Україна перед читачем у повісті М. Гоголя «Тарас Бульба». Фактично, це опоетизована героїка українського козацтва, вірних синів і надійних захисників багатостраждальної України. У зображенні письменника запорожець постає у всій красі – мужнім, відважним до самопожертви й люблячим до самозабуття. Образ степової вольності з її відчайдушністю, лицарством і побратимством викликав у читача почуття симпатії й бажання наслідувати ці риси.

Колоритні персонажі творів М. Гоголя – нащадка старовинного козацького роду – пробуджували національну свідомість багатьох українців.

3. Українське культурне відродження на Слобожанщині

У 1805 р. з ініціативи відомого громадського діяча і вченого Василя Каразина (1773–1842) відкрився Харківський університет. Для тогочасного українського суспільства це була подія історичної ваги. Частина підготовлених в стінах університету високоосвічених молодих фахівців та їх викладачів-наставників виявила зацікавлення до розв'язання гострих українських проблем. З Харкова розпочався процес формування національної інтелігенції, яка поступово в українському русі заміщала колишню козацьку еліту.

Столиця Слобожанського краю стала центром збирання історичних документів, фольклору, старожитностей. Відповідну діяльність захоплених національною ідеєю молодих інтелігентів спрямовував В. Каразин. Перебуваючи під наглядом

Харківський університет – перший у підросійській Україні. Він виховав багато патріотів, які залишили слід у науці, освіті й культурі.

поліції у своєму селі, він часто приїздив до університету, закликав вивчати і популяризувати національну культуру, побут народу. **Помітними постатями були** декани університету Григорій Успенський, Петро Гулак-Артемівський, поет і педагог Лев Боровиковський, письменник Григорій Квітка-Основ'яненко, пізніше професори університету поет і етнограф Амвросій Метлинський, філолог, палеограф, етнограф Ізмаїл Срезневський, а також випускник університету, видатний історик і письменник Микола Костомаров.

Навколо них згуртувалися молоді вчені, вчителі. Багато з них їздили Слобожанщиною у пошуках народних дум, пісень, переказів, повір'їв. Статті про побут, звичаї, усну народну творчість та історію України регулярно друкувалися у харківських журналах «Украинский вестник», редактором якого був Григорій Квітка-Основ'яненко, а також «Харьковский демократ», «Украинский журнал».

ВИСНОВКИ ТА УЗАГАЛЬНЕННЯ

Криза кріпосницького ладу, антиукраїнська національна політика царизму викликали в суспільстві **незадоволення**. В усіх станах і соціальних групах йшов напружений пошук шляхів дальшого розвитку суспільства. Найосвіченішим і соціально найактивнішим тоді було **дворянство**, **тому в ці пошуки включалися, насамперед, його представники**. Нащадки української козацької старшини були незадоволені змінами, що їх проводила імперська російська влада в Україні.

Це незадоволення проявлялося в діяльності патріотичного гуртка в Новгороді-Сіверському, появи історико-літературних творів, у яких оспівувалася українська старовина і доводилось право України на самостійне життя. Однак наприкінці XVIII ст., коли українська козацька старшина була урівняна в правах з російським дворянством, її автономістський запал помітно ослаб. Це була важка втрата для українського народу. Зникла та єдина на той час соціальна група, яка була спроможна представляти інтереси всіх українців перед імперською владою та перед іншими народами. Але, сходячи з історичної арени, козацько-старшинська еліта залишила безцінний скарб – літературну українську мову і своє патріотичне бачення історії України. Інтелектуальна творчість козацької старшини започаткувала українське національне відродження.

■ Перевірте себе

1. Охарактеризуйте основні напрями суспільно-політичного руху в Україні наприкінці XVIII – на початку XIX ст.
2. Які заходи здійснювало українське дворянство щодо відновлення автономії України?
3. Яку роль у суспільно-політичному русі відіграла громадсько-політична діяльність В. Капніста?
4. За яких умов і обставин розпочалося українське національне відродження?
5. Визначте роль української козацької старшини в історії України від кінця XVIII ст. до початку 40-х років XIX ст.

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

З доповідної записки канцлера Герцберга королю Пруссії з приводу місії Василя Капніста

Вважаю своїм обов'язком якнайсмирненніше доповісти Вашій величності, що до мене таємно прибув дворянин з Малоросії, або Російської України, який називає себе Капністом... Він твердить, що його післали мешканці цієї країни, що доведені до крайнього відчаю тиранією, яку російський уряд, а саме князь Потьомкін, здійснював над ними, та що він хотів би знати, чи на випадок війни вони зможуть сподіватися на протекцію Вашої Величності – в такому випадку вони спробують скинути російське ярмо. Він каже, що це була країна давніх запорозьких козаків, від яких забрали всі їхні привілеї, кинувши їх під ноги росіянам...

Джерело: Дашкевич Я. Берлін, квітень 1791 р.

Місія В. В. Капніста: її передісторія і історія // Український археографічний щорічник. – К., 1992. – Вип. 1. – Т. 4. – С. 225.

Запитання і завдання

1. Коли Василь Капніст приїздив до Пруссії? Якими виявилися результати його поїздки?
2. Чому, на ваш погляд, для вирішення суто українських справ Капніст змушений був звертатися до уряду іноземної держави?

Запам'ятайте дати

- 1791 – таємна місія Василя Капніста до прусського короля.
- 1805 – заснування Харківського університету, осередку українського культурного відродження.

§7

Українське національне відродження в західноукраїнських землях

Творче завдання

Які відмінності мало національне відродження в західноукраїнських землях у порівнянні з Наддніпрянською Україною? Чим їх можна пояснити?

ЗГАДАЙТЕ 1. Коли почалося і в чому проявилось українське національне відродження в Наддніпрянщині? 2. Що таке українська національна ідея? 3. За яких обставин виникла Українська греко-католицька церква? 4. Які ідеї пропагувало європейське Просвітництво?

1. Пробудження національного життя. Поширення національної ідеї в середовищі греко-католицьких священиків

Як і в Наддніпрянщині, імперська політика на західноукраїнських землях викликала опір українців, які розгорнули боротьбу за збереження своєї самобутності, за свої національні права. Перша третина XIX ст. стала початком національного відродження на західноукраїнських землях.

Модернізаційні реформи Марії-Терезії і Йосифа II створили передумови для культурного відродження в Західній Україні. У краї збільшилася чисельність української інтелігенції, яка все частіше замішлювалася над становищем народу, його минулим, сучасним і майбутнім. Але наступники імператорів-реформаторів Леопольд II і Франц II пішли шляхом реакції не лише у селянському питанні, а і в культурно-освітній сфері. У 1805 р. початкові школи були поставлені під контроль римо-

католицької церкви. Руський інститут при Львівському університеті в 1809 р. закрили. У 1812 р. влада скасувала обов'язковість освіти. Внаслідок цього рішення кількість дітей у школах різко зменшилася. Здавалося, що над австрійськими територіями України знову опустився морок неписьменності та невігластва, що західні українці опинилися в гірших умовах, ніж їхні наддніпрянські брати. Адже підросійська Україна пам'ятала про Гетьманщину і Запорозьку Січ, зберігала традиції самостійного й автономного життя, які на початку XIX ст. ще остаточно не вивітрилися. Нічого цього не було в Західній Україні.

Однак Західна Україна мала свої переваги, яких не було на Наддніпрянщині. Внаслідок імператорських реформ тут виросла суспільна верства, що спроможна була не лише ослабити негативні наслідки реакції, а й очолити національне відродження в краї. Нею стали греко-католицькі священники, роль яких наприкінці XVIII – на початку XIX ст. швидко зростала і які стали носіями української національної ідеї в Західній Україні.

Поміркуйте Чому саме священники стали провідниками української національної ідеї?

Одна з головних відмінностей між греко-католицьким і римо-католицьким обрядами полягала у тому, що греко-католицьким священникам дозволялося одружуватися. Як правило, сини наслідували батьків, переймаючи професію священників. Тому священницький стан уподібнювався до шляхетського чи дворянського. Ця обставина мала велике значення для збереження традицій західно-української національної еліти. Сім'ї священників були одним із головних джерел постачання кадрів для національного руху.

Крім того, греко-католицьке духовенство підтримувало тісні зв'язки з простим народом. За часів Речі Посполитої церква, яка зазнавала жорстоких утисків, втратила заможніші верстви і, по суті, перетворилася на «селянську». Греко-католицькі священники були пов'язані з сільським оточенням тисячами ниток. Їхні діти нерідко одружувалися з дрібними шляхтичами або шляхтянками чи навіть просто з сільськими дівчатами

Йосип Лозинський – український вчений, етнограф, мовознавець, публіцист.

та парубками. «Хлопи і попи», як казали поляки, трималися разом і спільно переживали всі лихоліття владних знущань. Греко-католицьке духовенство дало людей, які стали в обороні права українського народу здобувати освіту рідною мовою й у рідній школі. Воно стало носієм української національної ідеї в Західній Україні.

2. Поширення ідей Просвітництва

Національне відродження українців починалося під впливом європейського Просвітництва, яке, хоча й з деяким запізненням, на початку XIX ст. прийшло в Галичину. Осередком першої хвилі відродження став Перемишль. Там під покровительством перемишльського єпископа Михайла Левицького (1774–1858) зібрався гурт патріотично налаштованих греко-католицьких священиків: Іван Могильницький (1777–1831), Йосип Левицький (1801–1860), Йосип Лозинський (1807–1889), Іван Лаврівський (1773–1846) та ін. Вони розгорнули боротьбу за впровадження української мови в систему початкової освіти й розширення мережі початкових шкіл. За ініціативи Й. Левицького помічник єпископа у шкільних справах І. Могильницький у 1816 р. у Перемишлі заснував **перше просвітницьке товариство греко-католицьких священиків**. Поряд з іншими воно ставило своїм завданням удосконалення української мови, друкування нею різноманітних брошур для народу. Товариство видало декілька підручників, зокрема перші граматики української мови. Завдяки зусиллям членів товариства у краї протягом 15 років відкрили близько 400 шкіл. У 30-ті роки XIX ст. центр українського відродження в Галичині перемістився до Львова.

3. «Руська трійця»

Переломною подією в історії національного відродження стала діяльність «Руської трійці», до якої належали молоді студенти богослов'я Маркіян Шашкевич, Іван Вагилевич і Яків Головацький. Головною постаттю у цій групі став М. Шашкевич. Син сільського священика, він зріс у гущі українського народу й був добре обізнаний з його становищем, розумів його потреби.

Перед молодим М. Шашкевичем постало питання: чому освічені українці нехтують мовою народу, чому її соромляться? Саме тоді до його рук потрапили «Енеїда» І. Котляревського та збірник «Українські народні пісні» М. Максимовича. Він сприйняв красу української мови і почав сам писати нею. На другому році навчання М. Шашкевич заприятелював з І. Вагилевичем та Я. Головацьким. Вони читали й обговорювали прочитане,

1

2

3

1. Маркіян Шашкевич. 2. Іван Вагилевич. 3. Яків Головацький. Національне відродження на західноукраїнських землях розпочалося з діяльності «Руської трійці», очолюваної Маркіяном Шашкевичем.

дискутували й завжди говорили лише українською мовою. Саме за це спольщені товариші назвали їх «Руською трійцею». Це було на початку 30-х років XIX ст. Щоб довести, що українською мовою можна висловлювати навіть філософські та релігійні ідеї, М. Шашкевич в 1836 р. виголосив першу українську промову в музеї семінарії перед духовними особами і запрошеними гостями. До того часу такі промови виголошували тільки польською, німецькою або латинською мовами. Це сподобалося всім семінаристам, і від того часу деякі з них стали розмовляти українською мовою. Висміюючи тих, хто називав рідну мову хлопською (селянською), М. Шашкевич у вірші «Руська мати нас родила...» писав:

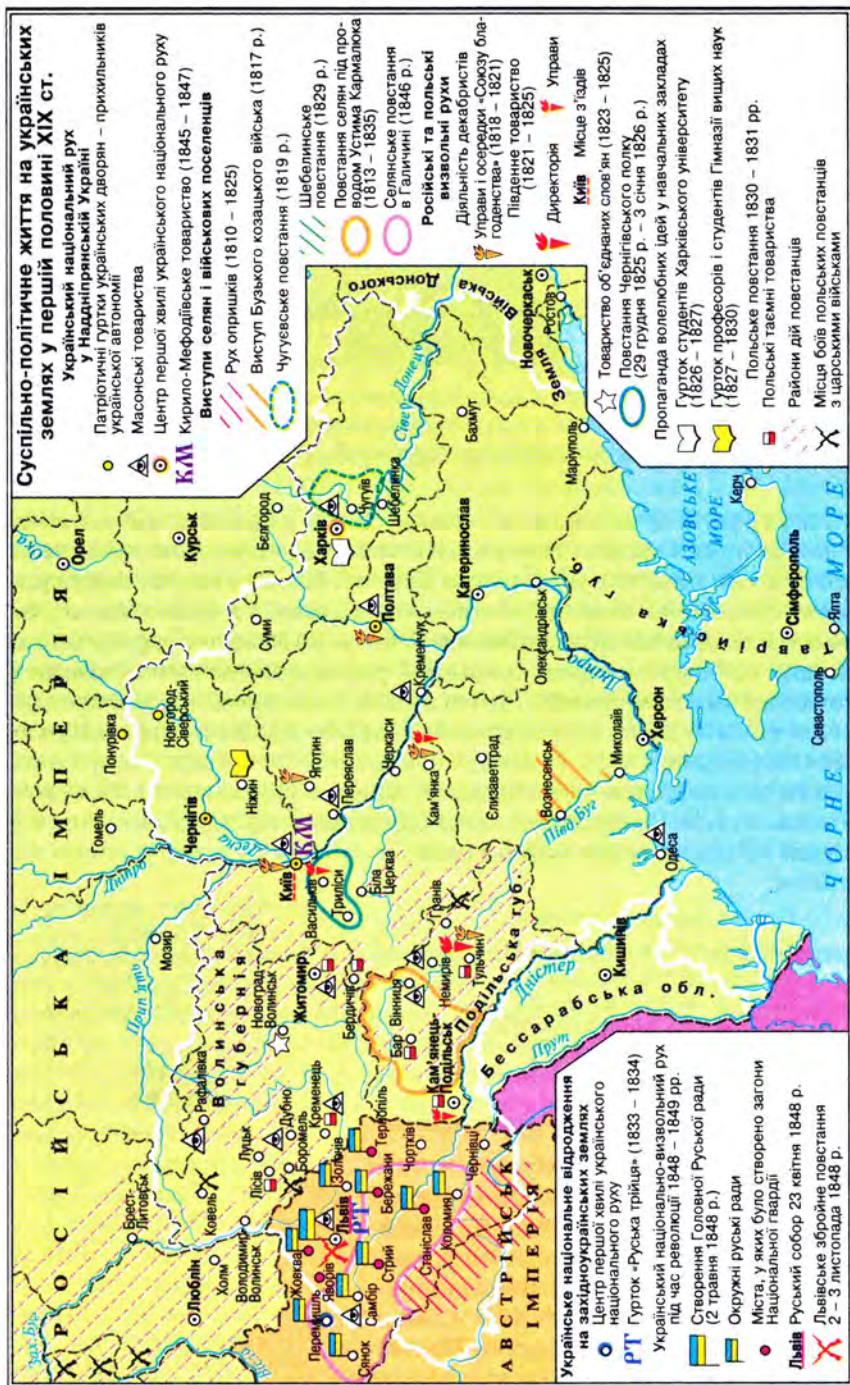
*Руська мати нас родила,
Руська мати нас повила,
Руська мати нас любила:
Чому ж мова її не мила?
Чом ся нею встидати маєм?
Чом чужую полюбляєм?*

Поміркуйте Яке значення мала діяльність «Руської трійці»?

М. Шашкевич, І. Вагилевич, Я. Головацький у 1834 р. об'єднали навколо себе близько 20 молодих людей, майже виключно семінаристів та молодих священиків (лише двоє мали світську професію). Члени гуртка, на який поширювалася

Титульна сторінка
«Русалки Дністрової».

назва «Руська трійця», підготували до друку збірку поезій рідною мовою, у якій виразно прозвучав заклик до єднання народних сил, до національного пробудження. Збірку не пропустила цензура. Австрійська влада побоювалась, що вихід її українською мовою приведе до зародження у Галичині національного руху, який може бути спрямований проти імперії Габсбургів.

4. Альманах «Русалка Дністровая»

У 1837 р. стараннями Я. Головацького збірку (альманах) під назвою «Русалка Дністровая» вдалося видати у Будапешті. В альманасі були вміщені народні пісні, думи, перекази, історичні документи, що розкривали героїчне минуле, заняття і побут, культуру українського народу. Ці матеріали, а також публіцистичні статті звеличували боротьбу українського народу за своє визволення, поетизували національних героїв, проголошували необхідність возз'єднання всіх українських земель. Вихід «Русалки Дністрової» був своєрідним викликом демократичної молоді державній реакції, протестом проти денационалізації і роз'єднання українських земель. По суті, альманах став політичним маніфестом українського національного руху. Тому не дивно, що власті вороже зустріли «Русалку Дністровую», конфіскували й знищили майже весь наклад (крім 250 примірників), а її авторів притягли до судової відповідальності й тривалий час переслідували.

Після розправи над «Руською трійцею» подальший поступ національного відродження дещо призупинився, але невдовзі отримав новий імпульс для розвитку під час революції 1848–1849 рр.

ВИСНОВКИ ТА УЗАГАЛЬНЕННЯ

Культурно-освітні процеси в Західній Україні наприкінці XVIII – до кінця 40-х років XIX ст. увійшли в історію як перша хвиля національного відродження на західноукраїнських землях. Йому сприяли реформи Марії-Терезії і Йосифа II, які відкрили простір для модернізаційних процесів. Очолювало відродження греко-католицьке духовенство – єдина освічена соціальна група українців, яка не зденаціоналізувалась. Саме воно було носієм української національної ідеї.

З середовища греко-католицького духовенства вийшли М. Шашкевич, І. Вагилевич і Я. Головацький, які з початку 1830-х років розпочали на західноукраїнських землях національно-просвітницьку діяльність. Ці видатні національні діячі увійшли в історію як «Руська трійця». Непересічною

подією в історії національного відродження було видання альманаху «Русалка Дністровая». Написаний живою народною мовою, він довів, що між західними українцями і українцями Російської імперії немає істотних відмінностей, що вони є єдиний народ.

■ Перевірте себе

1. Поясніть, чому саме греко-католицькі священики брали найактивнішу участь у поширенні української національної ідеї?
2. Наведіть приклади діяльності просвітницького товариства у Перемишлі.
3. Визначте історичне значення діяльності «Руської трійці».
4. Яку роль відігравав М. Шашкевич у національному відродженні?
5. Чи погоджуєтесь ви із твердженням, що поява «Русалки Дністрової» стала важливою віхою в українському національному відродженні, національно-визвольному русі?
6. Знайдіть осередки національного відродження в західноукраїнських землях на карті на с. 62.

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

Сучасний український історик Ярослав Грицак про роль греко-католицького духовенства у визвольному русі Галичини

Порівняння національних рухів так званих неісторичних народів Європи показує, що провідну роль на різних станах завжди відіграють ті класи, які, зберігши свою етнічну ідентичність, мали найвищий статус у соціальній ієрархії даної етнічної групи й найкращі можливості для впливу на найбільшу кількість місцевого населення даної етнічної групи. Греко-католицьке духовенство ідеально підходило до цих критеріїв. З одного боку, воно не засимілювалося і зберегло свою етнічну окремість, з другого – являло собою єдину еліту руського суспільства. Його патріотизм мав релігійний характер. Віросповідання слугувало надійним і простим способом самоідентичності руського населення, оскільки інші етнічні групи – поляки, мадяри, німці – належали переважно (у польському випадку виключно) до римо-католицької церкви... Приналежність до східного обряду успадковувалась – греко-католики не могли хрестити свою дитину у латинському обряді. Тому релігійна ідентичність зберігалася навіть при мовній і культурній асиміляції.

Джерело: Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX – XX століття. – К.: Генеза, 1996. – С. 45.

Запитання і завдання

Поясніть, які обставини сприяли перетворенню греко-католицьких священиків у рушійну силу національного відродження.

Запам'ятайте дати

- **1816** – заснування в Перемишлі першого на західноукраїнських землях просвітницького товариства.
- **Початок 30-х років XIX ст.** – виникнення гуртка «Руська трійця».
- **1837** – видання «Руською трійцею» альманаху «Русалка Дністровая».

Словник термінів

- **Духовна влада** – церковна влада.
- **Цензура** (від лат. *censura* – контроль) – контроль державної влади за змістом та розповсюдженням інформації з метою обмеження або недопущення ідей та відомостей, які визначаються цією владою шкідливими або небажаними.

§8**Масонство і декабристи в Україні.
Польський визвольний рух**

ЗГАДАЙТЕ 1. Коли в Україні почали селитися росіяни і поляки? В яких районах їх було найбільше? 2. Які суспільні рухи розвивалися в Росії в 20–30-х роках XIX ст.? (Підручник «Всесвітня історія» для 9 класу, тема «Європа після Віденського конгресу»). 3. Між якими державами було розділено Річ Посполиту в другій половині XVIII ст.?

Творче завдання

Якими причинами можна пояснити наявність в Україні російської та польської течій у суспільно-політичному русі? Чи правильно буде стверджувати, що вони користувалися масовою підтримкою українського населення?

1. Поширення західноєвропейських революційних ідей в Україні

Особливістю суспільно-політичного руху України була наявність у ньому, крім української, також російської і польської течій, які відображали інтереси російського і польського населення Російської імперії. Представники кожної з цих течій

Знак полтавської масонської ложі «Любов до істини». Місяць у верхньому куті знака – символ Христа та істини; всевидяче око символізує розумовий і духовний розвиток. Циркуль біля основи знака – символ вищого розуму і нагадування про зобов'язання перед ложою вести обдумане життя відповідно до принципу істинної любові (сердечко)

мали свої погляди на минуле й майбутнє українського народу, які не збігалися з поглядами українців. У 20–30-ті роки XIX ст. російські й польські революціонери здійснювали спроби шляхом збройних повстань добитися реалізації своїх планів. При цьому великі надії вони покладали на підтримку українського населення. Помітним в Україні був і загальнодемократичний рух масонів, що прийшов з Європи.

Національне відродження в Україні розгорнулося в умовах, коли Західна Європа перебувала під впливом ідей Просвітництва й Французької революції. Ці ідеї не знали кордонів і з часом прийшли в Україну, впливаючи на настрої її еліти. Зокрема, так сталося з філософськими ідеями німецьких мислителів Йоганна Гердера і Фрідріха Шеллінга. Ці філософи стверджували, що кожна нація наділена Богом особливими, лише їй властивими якостями, які вона у процесі свого розвитку повинна обов'язково розкрити. Ідеї Й. Гердера і Ф. Шеллінга сприяли національному відродженню в залежних європейських країнах. Вони активізували процес національного відродження українського народу, який тепер отримав філософсько-релігійне обґрунтування.

Так само було і з революційними ідеями, які з Франції перекинулися на інші європейські країни, у тому числі й Україну. Трапилося це після завершення війн із наполеонівською Францією. Російська армія пройшла через всю Європу до Парижа. В її складі, як відомо, були не тільки офіцери й солдати з України, а й цілі полки. Закордонний похід дав змогу побачити Західну Європу й переконатися на власні очі, що там, у спустошених війнами і революцією країнах, народ живе краще і вільніше, ніж у переможній Російській імперії. Багато офіцерів повернулося із Заходу з ідеями Французької революції про свободу, рівність і братерство. Зрештою, навіть прості солдати бачили в Західній Європі життя без примітивного рабства, яке у вигляді кріпацтва панувало в межах Російської імперії. Західна Європа продовжувала збурювати антимонархічні настрої і в

наступні роки. На початку 20-х років XIX ст. повстання і революції привели до проголошення в Іспанії, Італії, Португалії конституцій, що обмежували королівську владу. Тоді ж у Греції вибухнуло повстання за незалежність, що справило особливо велике враження на українців, примушуючи їх замислюватися над долею власної Батьківщини, над можливими шляхами її відродження.

2. Масонство в Україні

З Європи в Україну через Росію і Польщу в кінці XVIII ст. прийшов ще один різновид суспільного руху – **масонство**. Масонство мало багатовікову історію. Члени Ордену масонів (чи «вільних каменярів», від англ. *mason* – каменяр, муляр; фр. *francmasonerie* – вільномулярство) сповідували ідею Бога – Великого Майстра Всесвіту, про єдину людську спільноту: «Весь світ – це одна велика республіка, де всі народи – одна сім'я». Основне масонське гасло – «Свобода, Рівність, Братерство». Наприкінці XVIII ст. ложі (гуртки) масонів діяли в Житомирі, Одесі, Харкові, Полтаві, Львові, Самборі та інших містах. Центром масонського руху в Україні останньої чверті XVIII ст. став Київ. Після наполеонівських війн рух значно активізувався.

Членами лож стали лікарі, архітектори, літератори, купці тощо. Серед масонів України було багато представників старшинсько-шляхетських родин. Зрозуміло, що гасла масонства приваблювали в його ряди незадоволених кріпацтвом. Хоча масонство заперечувало національні кордони, але дух вільнодумства в умовах України не міг не формувати протесту проти національного гніту. Тому серед українських масонів поширювались і ідеї слов'янської федерації, у якій українці були б рівними серед рівних, і навіть державності України.

Поміркуйте Які висновки можна зробити, спираючись на той факт, що масонство в Україні набуло національного забарвлення?

Основний наголос на національні проблеми України робила полтавська ложа «Любов до істини» (1818–1819). До цієї ложі належали 20 осіб, у тому числі І. Котляревський. Чутки про цю організацію дійшли до Петербурга, і цар закрив її особистим указом. Поступово деякі масони переходили від пасивної до дієвої опозиції царизму. Так, зокрема, зробила частина членів Полтавської ложі. На її базі у 1821 р. утворилося таємне «**Малоросійське товариство**», душею якого був предводителів дворянства Переяславського повіту Полтавської губернії Василь Лукашевич (бл. 1783–1866). Однодумцями В. Лукашевича стали поміщики і чиновники Олександр

Величко, Петро Капніст, Іван Котляревський, Семен Кочубей і Володимир Тарнавський. Товариство діяло в умовах посиленої активності поліцейських властей після виходу царського указу 1822 р. про закриття всіх масонських організацій на території Російської імперії. В. Лукашевич і його однодумці відстоювали ідеї державної незалежності України як головної передумови вільного розвитку національної культури, скасування кріпацтва й запровадження європейських форм державного устрою. Малоросійське товариство справило помітний вплив на пробудження національної свідомості української інтелігенції.

3. Діяльність декабристів в Україні

Важлива сторінка суспільно-політичного руху в Наддніпрянській Україні пов'язана зі спробою офіцерів російської армії збройною силою встановити в Росії конституційний лад.

У 1816 р. у Петербурзі виникла офіцерська таємна організація «Союз порятунку» (з 1818 р. «Союз благоденства»). Її очолювала Корінна управа, якій підпорядковувалися місцеві управи в гарнізонних містах. В Україні вони були в Тульчині і Полтаві. Особливо активно діяла Тульчинська управа, яку очолював полковник Павло Пестель.

1. Павло Пестель – керівник Південного товариства. Після поразки повстання засуджений до страти. 2. Кіндрат Рилєєв – співкерівник Північного товариства, поет, який освічував Гетьманщину й був одним з небагатьох російських прихильників ідеї національного самовизначення України. Потрапив до числа засуджених до страти.

У 1821 р. «Союз благоденства» розпався. Члени Тульчинської управи проголосили створення Південного товариства. Провідна роль у товаристві належала П. Пестелю. Утворилося й Північне товариство з центром у Петербурзі. Обидва товариства мали спільну мету – шляхом військового перевороту повалити самодержавний лад і ліквідувати кріпосне право. Але щодо майбутнього устрою держави погляди революціонерів розділилися. Це чітко проявилось в їхніх програмних документах.

Учасники Київського з'їзду Південного товариства схвалили написану П. Пестелем програму – «Руську правду», яка передбачала скасування кріпацтва, перетворення усіх селян на рівноправних громадян, недоторканність приватної власності.

Росія мала стати республікою. Однак програма містила дискримінаційні щодо українців положення. Вона визнавала право на самовизначення лише для польського народу і відмовляла в ньому українському та іншим народам Російської імперії. Проголошувалася провідна роль росіян у співжитті з іншими народами в межах однієї держави.

Депо інший підхід до вирішення національних проблем мала таємна організація Товариство об'єднаних слов'ян, утворена в 1823 р. у Новограді-Волинському братами-офіцерами Андрієм і Петром Борисовими (1798–1854; 1800–1854). У документах товариства ставилася мета боротьби проти самодержавства і кріпацтва. Передбачалося визволення слов'янських народів і створення їх федеративного союзу. Проте Україна в планах товариства не фігурувала як член федерації народів. З часом Товариство об'єднаних слов'ян злилося з Південним.

Поміркуйте Чому Південне товариство й Товариство об'єднаних слов'ян відмовили українцям у праві на самовизначення?

З програмними документами Південного товариства в планах щодо майбутнього Російської імперії не співпадали положення проекту Конституції Північного товариства (автор Микита Муравйов). Ним передбачалося встановлення конституційної монархії і федеративного устрою майбутньої держави.

Микита Муравйов-Апостол – командир Чернігівського полку. Важко пораненого в бою його ув'язнили в Петропавлівській фортеці, а згодом стратили.

У проект Конституції були включені положення, які передбачали часткове відновлення прав українського народу на власну державу. Планувалося утворити **Українську, Чорноморську і Бузьку держави із центрами у Харкові, Одесі й Києві**. Однак ці положення не задовольняли членів товариства, і проект Конституції не затвердили.

Місцем державного перевороту обрали Україну. Члени Південного товариства планували заарештувати Олександра I влітку 1826 р. під час військових маневрів в Україні. Але царю не судилось дожити до того часу. В листопаді 1825 р. він несподівано помер у Таганрозі. Повстання відбулося 14 грудня 1825 р. у Петербурзі й закінчилося поразкою. Незважаючи на це, 29 грудня все ж піднявся Чернігівський полк, що розташовувався на Київщині, але і його виступ 3 січня 1826 р. придушили.

Рух за здійснення перевороту отримав назву декабристського, від російської назви місяця – «декабрь».

4. Пропаганда волелюбних ідей у навчальних закладах

Хоча декабристів і розгромили, опозиційний самодержавству рух остаточно не зник. Серед освічених верств населення продовжувалося поширення антикріпосницьких ідей, не припинялися спроби організуватися для протистояння політиці царизму. **Не маючи конкретної програми дій і чіткої політичної мети, члени таємних гуртків і груп вважали себе продовжувачами справи декабристів, обговорювали уроки грудневого повстання й намагалися намітити шляхи оновлення Росії.**

1. Іван Орлай, директор Ніжинської гімназії вищих наук. Під його керівництвом гімназія стала одним із центрів суспільного руху проти деспотизму в Україні. 2. Ніжинська гімназія вищих наук. Вільнодумство серед професорів і студентів цього навчального закладу продовжило визвольні традиції декабристів.

Такий характер мав гурток у Харківському університеті, що виник на початку 1826 р. На таємних зібраннях обговорювали політичну обстановку в імперії, сперечалися з приводу шляхів можливої зміни суспільно-політичного ладу Російської держави. Члени гуртка переписували твори антицарського спрямування й поширювали їх серед знайомих. Діяльність гуртка тривала до початку 1827 р., поки поліція не розгромила його.

Волелюбні настрої охопили й гімназію вищих наук у Ніжині. Важливу роль у цьому зіграв її директор Іван Орлай, людина демократична й високоосвічена. Перебуваючи в масонських ложах Києва, він познайомився з прогресивно настроєними викладачами й після переїзду до Ніжина запросив їх до себе. Чимало гімназистів сприйняло світогляд своїх наставників. Серед них був і майбутній геніальний письменник М. Гоголь.

Вільнодумство гімназії виходило далеко за межі Ніжина. За доносами власті провели слідство і в 1830 р. звільнили з посад вільнодумних професорів. П'ять з них було заслано.

Поміркуйте Чому, незважаючи на жорстоке придушення повстання декабристів, в Україні не припинилася діяльність антимонархічних гуртків?

Однак спинити поширення волелюбних ідей не вдавалося. Надто сильно вкорінилися вони у свідомості інтелігенції, живлячись як західноєвропейською, так і українською дійсністю.

5. Польське повстання 1830–1831 рр. та Україна

У листопаді 1830 р. у Варшаві розпочалося повстання, очолюване польськими офіцерами, які ставили за мету відродження державності Польщі. Росіяни змушені були залишити Польщу. Щоб залучити на свій бік пригноблені народи, поляки висунули гасло: «За нашу і вашу свободу». Створений повстанцями національний уряд виробив програму відновлення Польщі у кордонах 1772 р. і звернувся по допомогу до населення Литви, Білорусії та України. У лютому 1831 р. польські повстанці направили на Правобережну Україну кавалерійський корпус, який повинен був підняти антиросійське повстання.

Польська шляхта українських земель висловлювала готовність до повстання й сподівалася залучити до своїх дій українське селянство. Однак керівники повстання не захотіли дати кріпакам волю, і ті не підтримали виступ. З українського боку сторону повстанців прийняли лише кілька десятків офіцерів – нащадків козацької старшини. Повстанців розгромили, і російські війська у кінці серпня 1831 р. зайняли Варшаву.

Після придушення повстання царизм почав рішуче викорінювати польський вплив на Правобережній Україні. Це вилилося

Марцін Залевський. Взяття арсеналу. Польське повстання 1830–1831 рр.

перш за все в початок масового зросійщення цього краю. Були закриті польські школи (українських не було). Навчання переводилось на російську мову. В Кременці закрили відомий польський ліцей. Натомість у Києві заснували російський університет Св. Володимира. Завданням нового університету міністр освіти Сергій Уваров визначив «Поширювати російську освіту і російську національність на спольщених землях Західної Росії». 60 тис. польських шляхтичів в Україні були позбавлені дворянства. Багатьох заслали в глиб Росії.

При цьому, всупереч намірам влади, деякі заходи принесли українцям несподівані вигоди. Так, Київський університет з часом перетворився в центр, якому належала надзвичайно важлива роль у відродженні української культури. Намагаючись здобути прихильність

Документ про відкриття Університету Св. Володимира. Перший університет у Наддніпрянській Україні виховав сотні патріотів, які залишили слід у науці, освіті й культурі.

селян Правобережжя, щоб мати їх за союзників у боротьбі проти польської шляхти, царизм дещо поліпшив їхнє становище.

ВИСНОВКИ ТА УЗАГАЛЬНЕННЯ

Суспільно-політичний рух в Україні на початку XIX ст. відчував на собі вплив європейських революційних ідей. Західна Європа, де процеси модернізації розвивалися інтенсивніше, ніж у Російській імперії, була каталізатором як національного, так і загальнодемократичного рухів. Проявом останнього стала діяльність в Україні масонських лож. У 20–30-х роках XIX ст. Україна стала ареною російського і польського суспільно-політичних рухів. Російські революціонери-декабристи прагнули до оновлення Російської держави, знищення самодержавства і кріпацтва. Вони здійснили героїчну спробу реалізувати свої плани, піднявшись у грудні 1825 р. на збройне повстання проти царизму. Поляки ставили перед собою завдання національного визволення і відновлення незалежності Польщі. Своєї мети вони спробували досягти у 1830–1831 рр. за допомогою зброї. Українських патріотів насторожувало те, що ні російські, ні польські революціонери не погоджувалися на відродження Української держави. Вони вважали, що інтереси українців цілком можуть бути задоволені в оновленій демократичній Росії чи у відродженій Польській державі. Ця помилкова точка зору послаблювала й російський декабристський, і польський національний рухи, хоча серед декабристів і польських повстанців зустрічалися також українці. Життя підказувало українцям, що їхнє національне і соціальне визволення неможливе без власної організації, без чіткого усвідомлення власних національних інтересів.

Несподіваними для України були наслідки польського повстання 1830–1831 рр. Поразка поляків спричинила ослаблення польських впливів на Правобережжі.

■ Перевірте себе

1. Який вплив на суспільно-політичний рух в Україні справили події в Західній Європі?
2. Яку роль відіграла діяльність масонських лож в Україні?
3. Які події пов'язані з поданими назвами: а) Південне товариство; б) Північне товариство; в) Товариство об'єднаних слов'ян? В яких роках вони діяли і на що спрямовували свою діяльність?
4. Яке майбутнє відводилось Україні у проєкті Конституції М. Муравйова та «Руській правді» П. Пестеля?

5. Які події відбувалися в Україні під час повстання декабристів у Петербурзі? Яку роль відповідно до планів повстанців міг відіграти Чернігівський полк у разі успіху його виступу?
6. Охарактеризуйте суспільно-політичний рух в Україні у другій половині 20-х років XIX ст.
7. Які наслідки для України мало польське повстання 1830–1831 рр.?
8. Знайдіть місця діяльності масонських лож, центри російського і польського визвольних рухів на карті на с. 62.

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

З «Руської правди» Павла Пестеля

...Володіти іншими людьми як власністю своєю, продавати, закладати, дарувати в спадщину людей, подібно до речей, використовувати їх по власній своїй сваволі без попередньої з ними угоди і єдино тільки для власного свого прибутку, вигоди, а іноді і примхи є справа ганебна, супротивна людству, супротивна законам природним, противна святій вірі християнській, суперечить, нарешті, заповідній волі Всевишнього, який гласить у Святому письмі, що люди перед ним усі рівні і що одні лише діяння їх і добродетельності різницю між ними роблять. І тому не може далі в Росії існувати дозвіл одній людині мати і називати іншу своїм кріпаком. Рабство повинне бути рішуче знищено і дворянство повинно неодмінно відмовитися від мерзенної переваги володіти іншими людьми...

Увесь російський народ складає один стан – громадянський; всі сучасні стани знищуються і зливаються в один стан – громадянський. Всі різні племена, з яких складається Російська держава, визнаються російськими і, складаючи різні свої назви, становлять один народ російський...

...Постановляється корінним законом Російської держави, що будь-яка думка про федеративний устрій відкидається цілком, як найзгубніший злочин і найбільше зло. Уникати належить усього того, що безпосередньо чи опосередковано, прямо чи непрямо, відкрито чи таємно до такого устрою держави вести б могло.

Джерело: Освободительное движение и общественная мысль в России XIX в. – М., 1991. – С. 87, 90.

Запитання і завдання

1. Порівняйте положення «Руської правди», в яких ідеться про ліквідацію кріпосного права, та принципи організації міжнаціонального співжиття в майбутній демократичній державі. Чи згодні ви з пропозицією П. Пестеля саме таким чином розв'язати національне питання?
2. Порівняйте пункти «Руської правди» і зміст Конституції М. Муравйова щодо вирішення національного питання.

Запам'ятайте дати

- 1818–1819 – діяльність масонської ложі «Любов до істини».
- 1816–1825 – діяльність декабристських організацій.
- 29 грудня 1825 – 3 січня 1826 – повстання Чернігівського полку.
- 20-ті роки XIX ст. – пропаганда волелюбних ідей у Харківському університеті та гімназії вищих наук у Ніжині.
- 1830–1831 – польське повстання.

Словник термінів

- **Федерація** (від лат. *foederatio* – союз, об'єднання) – 1) форма державного устрою, за якої територіальні одиниці – члени федерації – мають власні органи влади і поряд з цим утворюють спільні для них державні органи; 2) союз, об'єднання громадських організацій.

Узагальнювальний урок

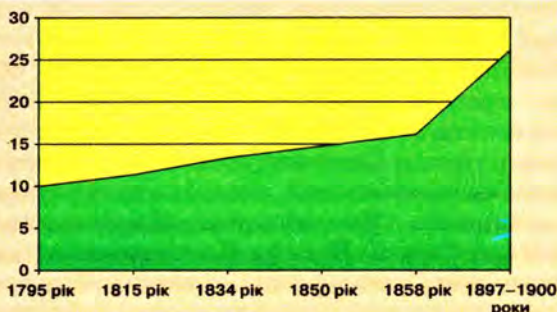
ТЕМА 2

Творче завдання

Чому першу третину XIX ст. вважають початком національного відродження України?

1. Нова політична й етнічна географія України

Після російсько-турецьких війн XVIII ст. і трьох поділів Польщі політична географія України істотно змінилася. Українські землі опинилися у складі двох держав – *Російської і Австрійської імперій*. *Населення України складало 10 млн осіб, із них 7,8 млн перебували під владою Росії, а 2,2 млн – під владою Австрії.*

Динаміка зростання чисельності українців (млн осіб).

Надалі протягом століття чисельність українців неухильно зростала. За цим показником вони входили до числа найбільших народів Європи.

Але не маючи власної держави, українці як народ були на континенті практично невідомі.

Австрія володіла Західною Україною. Її землі належали до різних адміністративних одиниць імперії.

Усі інші українські землі (80 % етнічної території) опинилися у складі Російської імперії і управлялися з єдиного центру – Санкт-Петербурга. Але ніяких переваг від цього населення підросійської України не мало. І Австрія, і Росія адміністративно-територіальний поділ приєднаних земель формували, виходячи зі своїх інтересів, а не потреб населення. Втративши власну державність, українці були приречені на роль знаряддя в політиці урядів Австрії і Росії, на роль джерела для імперських скарбниць і резервуар для поповнення російської та австрійської армій. Це була їхня плата за бездержавне існування.

Разом з тим, порівняно з попередніми століттями, коли Україну розділили між чотирма державами (Росією, Польщею, Туреччиною і Австрією), нове її становище було значно вигіднішим. Воно відкривало сприятливі можливості для міграції населення на Південь і Південний Схід і розширення за рахунок цього українських етнічних територій. У свою чергу це давало українцям додаткові можливості у боротьбі за самозбереження й у протистоянні асиміляторській політиці Російської й Австрійської імперій.

2. Імперська політика в Наддніпрянській і Західній Україні

Австрія і Росія наприкінці XVIII – у першій третині XIX ст. перебували на різних рівнях соціально-економічного розвитку, що відбилося на їхній політиці щодо захоплених українських земель. Австрійські імператори Марія-Терезія і Йосиф II вели у 70–80-х роках XVIII ст. модну тоді політику освіченого абсолютизму й звільняли селян від особистої залежності, обмежували панщину та проводили інші модернізаційні реформи, що полегшували життя населення Західної України. У той же час російська імператриця Катерина II, яка хоча й листувалася з французькими просвітителями, знищила залишки української автономії й відновила в Наддніпрянщині кріпацтво.

Реформи Марії-Терезії і Йосифа II позитивно позначилися на господарському житті, становищі селянства. Але вони були не настільки глибокими, щоб корінним чином змінити ситуацію. До того ж за наступників імператорів-реформаторів почалася реакція, яка знищила здобутки попередніх десятиліть.

3. Суспільно-політичний рух в Україні, його течії і суперечності

В обох частинах України швидко наростали соціальні суперечності, суспільство перебувало у стані гострої кризи. Загальне неблагополуччя збурювало свідомість людей, небайдужих до долі країни, і сприяло появі суспільно-політичного руху.

Як і в інших залежних країнах, в Україні суспільно-політичний рух не був однорідним. На Наддніпрянщині перша його течія прагнула до національного визволення і відновлення української державності. Однак на початку XIX ст. вона була ще вкрай слабо виражена й не була цілком самостійною. Друга течія ставила завданням оновлення, «покращення» імперії, а не знищення її шляхом надання пригнобленим країнам права на самовизначення та утворення нових держав. Нарешті, третя течія представляла правобережну польську шляхту й близькі до неї верстви польського населення, які століттями жили в Україні. Поляки прагнули до відновлення знищеної у другій половині XVIII ст. Польської держави, до складу якої планували включити й Правобережну Україну.

Суспільно-політичний рух Західної України мав свої особливості. У більшості поміщиками і чиновниками в Галичині були поляки, в Закарпатті – угорці, в Буковині – румуни. Найактивнішими були поляки Галичини, які, як і правобережна шляхта, мріяли про відновлення Речі Посполитої, до складу якої обов'язково мали увійти заселені українцями галицькі землі. Угорці, що також прагнули до створення власної незалежної держави, відмовляли у праві на це українцям Закарпаття. Таким чином, діючи у складі польської чи угорської національно-визвольних течій, українці не могли досягти своєї кінцевої мети – національного визволення. Так само й українці Наддніпрянщини не могли вирішити свої завдання, перебуваючи в російських чи польських організаціях. Звідси випливала необхідність виділення українських національно-визвольних сил у цілком самостійну течію суспільно-політичного руху.

4. Греко-католицьке духовенство на чолі національно-визвольної боротьби в Західній Україні

Найширшою соціальною базою національно-визвольного руху в Західній Україні виступали селяни, які пам'ятали про козацьке минуле, про Богдана Хмельницького і його соратників, про пізніші спроби відновлення української державності. Але селяни були нездатні сформулювати не лише загальнонаціональні, але й власні економічні, політичні та культурні вимоги. Вони не мали необхідної для цього теоретичної підготовки. Цю місію брали на себе представники «освічених» соціальних груп, що не втратили почуття приналежності до українського народу.

У Західній Україні така роль випала греко-католицькому духовенству, що виросло і зміцніло в результаті імперських реформ 70–80-х років XVIII ст. і зуміло зберегти свій вплив на населення в час реакції першої половини XIX ст. Національне відродження Галичини відбувалося під впливом австрійського Просвітництва і відзначалося активною освітньою діяльністю перемишльського гуртка патріотично настроєних греко-католицьких священиків, а з початку 30-х років XIX ст. – «Руської трійці» – М. Шашкевича, Я. Головацького та І. Вагилевича. Стараннями «Руської трійці» було видано українською мовою літературний альманах «Русалка Дністровая». Тим самим народна мова ставала мовою художньої літератури. Вона почала витіснити малозрозумілу широкому загалу церковнослов'янську. Саме тому Іван Франко назвав появу «Русалки Дністрової» «явищем наскрізь революційним». Що стосується політичного ідеалу «Руської трійці», то він полягав у створенні слов'янської федерації народів.

5. Нащадки козацької старшини і початок українського національного відродження в Наддніпрянській Україні

Якщо в Галичині провідною силою національного відродження було греко-католицьке духовенство, то на підросійській території України нею стали освічені представники козацької старшини, що після ліквідації Гетьманщини одержували права російського дворянства.

У ролі лідера національного відродження козацька еліта перебувала до початку 40-х років XIX ст. Але, відходячи у небуття, вона на весь голос заявила про себе літературно-художніми творами та історичними трактатами. Як недогарок свічки, вона на мить яскраво спалахнула, перш ніж остаточно згаснути. Цей спалах дав українцям «Історію Русів», художні твори І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, П. Гулака-Артемовського та інших видатних майстрів українського слова першої половини XIX ст.

Своєю натхненною творчістю освічені представники козацької старшини поставили собі вічний пам'ятник. З «Енеїди» І. Котляревського починається українське національне відродження. Ця творчість стала живим ґрунтом, на якому виросло наступне покоління будителів національного духу українського народу.

■ Перевірте себе

1. Як змінилася політична і етнічна географія України у XVIII–XIX ст.?

2. Чим були викликані реформи Марії-Терезії та Йосифа II? В чому їх суть? Чому реформи не привели до значних змін у розвитку економічного та суспільного життя Західної України?
3. Доведіть чи спростуйте висновок: «Феодально-кріпосницький лад і монархічна влада в Російській та Австрійській імперіях гальмували розвиток економіки і культури України, перетворювали її в колоніальний придаток».
4. Які течії суспільно-політичного руху сформувалися в підросійській і підавстрійській Україні у першій третині XIX ст.?
5. Охарактеризуйте українсько-російські та українсько-польські відносини на Правобережній Україні в 20–30-х роках XIX ст.
6. Чому провідну роль на початковому етапі національного відродження в Західній Україні відігравали греко-католицькі священики?
7. Яку роль у національному русі Наддніпрянщини відіграла колишня козацька старшина?
8. Що спільного й відмінного було у наддніпрянському і західно-українському визвольному русі першої третини XIX ст.?
9. Які факти соціально-економічного, політичного і культурного життя свідчили, що українці Наддніпрянщини й Західної України в першій третині XIX ст. належали до єдиного народу?

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

1. Історик Іван Лисяк-Рудницький про роль православного і греко-католицького духовенства у визвольному русі України

Боротьба козацької України за політичну незалежність у XVIII ст. була тісно пов'язана з обороною православ'я від ісламу та римського католицизму. Уніатська церква виступала тоді придатком до чужоземного польського панування. У XIX ст. відбулася цікава переміна ролей. Після того як Київський митрополичий престіл був підпорядкований Московському патріархатові (1685), православна церква на Україні втратила свою автономію і поступово стала повністю русифікованою. Уніатська церква, яку в Російській імперії заборонено (1839), була обмежена до Габсбургських володінь. Але тут вона пережила дивовижне відродження. Благотворні реформи, проведені австрійським урядом, піднесли освітній і громадський рівень греко-католицького духовенства. Водночас вплив австрійського «йосифінізму» дав змогу греко-католицькій церкві позбавитися від польських пов'язань. Тепер вона була здатна взяти на себе роль української національної церкви.

Джерело: Лисяк-Рудницький І. Українці в Галичині під австрійським пануванням // Іван Лисяк-Рудницький. Історичні есе. – К., 1994. – Т. 1. – С. 415.

Запитання і завдання

1. Що спільного і відмінного у ролі православного духовенства в Наддніпрянщині і греко-католицького в Західній Україні?
2. Охарактеризуйте вплив на національно-визвольний рух в Україні православного і греко-католицького духовенства.

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

2. «Історія Русів» про репресії російських властей в Україні після переходу Івана Мазепи на бік шведів

...Премногих урядників та значних козаків, запідозрених у прихильності їх до Мазепи... забирали з домів їхніх і віддавали на різні кари в містечку Лебедині, що близько міста Охтирки. Карання тєє було звичайним для Меншикова ремеслом: колесувати, четвертувати і на палю вбивати, а найменше, що його вважалося за іграшку, вішати і голову стинати...

Зостається тепер розмислити й посудити, що, коли за словами самого Спасителя, в Євангелії списаними, які суть незмінні і непроминальні, – коли «всяка кров, проливана на землі, доправиться з роду сього», то яке доправлення належить за кров народу руського, пролитого від крові гетьмана Наливайка до сьогодні, і пролиту великими потоками за те єдине, що прагнув він волі, або ліпшого життя у власній землі своїй і мав про те задуми, всьому людству властиві?

Джерело: Історія Русів. Редакція і вступна стаття Олександра Оглоблина. – Нью-Йорк, 1956. – С. 286–287.

Запитання і завдання

1. Якою була офіційна оцінка в Російській імперії особи Івана Мазепи і як він зображений в «Історії Русів»?
2. Яку роль в історії українського визвольного руху відіграла «Історія Русів».

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

3. Вигатний поет і філософ українського зарубіжжя Євген Маланюк про духовну атмосферу Наддніпрянської України початку XIX ст.

Зіпхнуті до стану напівтваринного, занурені у тупім безладді, вже поза межами історії, десь поміж кухнею і спальнею – дотлівають останні рештки козацької і гетьманської еліти. На могутнім тлі буйного соняшного краєвиду, серед руїн бурхливої минувшини, западають у смертельний сон хутори й маєтки здемоскалізованої аристократії, нині – «дворянства всеросійського». Нерухома, майже цвинтарна тиша залягає над Україною. Час від часу тишу

ту порушують хіба що звуки балової музики та ще п'яний гомін бенкетників, що їх духовне життя звузилося до їдження і пиття («лочеморди»). Щоправда, на тих банкетах п'яне натхнення і п'яна відвага підносять часом чарку «за Українську Республіку»... але ці пияцькі вигуки ще яскравіше підкреслюють могильну тишу погасаючої, вже от-от умерлої історії...

Така ситуація – нагорі, серед тих небагатьох, що їх Катерина Друга обдарувала «вольностями дворянськими». А внизу – придушене напівмертвим тілицем шляхти, остаточно закуте тією ж Катериною в кайдани кріпацтва – многомільйонове селянство. Про його національність співають йому кобзарі – живе, **хоч незряче**, сумління нації, символ притьмареної, але все ще живої, історичної пам'яті. В лоні того закутого селянства, що на нього переклала історія національне завдання цілого народу, відбуваються повільні, але глибокі процеси...

Джерело: Маланюк Є. Книга спостережень. Проза. – Торонто, 1962. – С. 196–197.

Запитання і завдання

1. Які соціально-політичні процеси описує Є. Маланюк? Чому він бачить залишки козацько-гетьманської еліти «поза межами історії»?
2. Яку важливу сторону діяльності козацької старшини перших десятиліть XIX ст. упустив Є. Маланюк?
3. Як ви розумієте вислів Є. Маланюка: «Кобзарі – незряче сумління нації»?

Словник термінів

- **Асиміляція** (лат. *assimilatio* – уподібнення, засвоєння) – процес у суспільному житті, в ході якого окремі народи, що, як правило, знаходяться під сильним колоніальним тиском у багатонаціональній державі, засвоюють культуру і мову панівної нації і поступово зливаються з нею.
- **Митрополит** – у ряді християнських церков один з найвищих санів архієреїв. Голова великої єпархії, підлеглий патріарху.
- **Патріархат** – найбільша територіально-адміністративна одиниця в православній церкві.

Соціально-економічне життя народу та український національний рух у першій половині XIX ст.

ТЕМА

Творче завдання до теми

Чи правомірним буде стверджувати, що розгортання українського національного руху було закономірним (неминучим) явищем?

§9

Сільське господарство і аграрні відносини в українських землях на початку XIX ст.

ЗГАДАЙТЕ 1. Коли і в яких регіонах України було введено кріпосне право? 2. Що таке натуральне господарство і в яких соціально-економічних умовах воно існує?

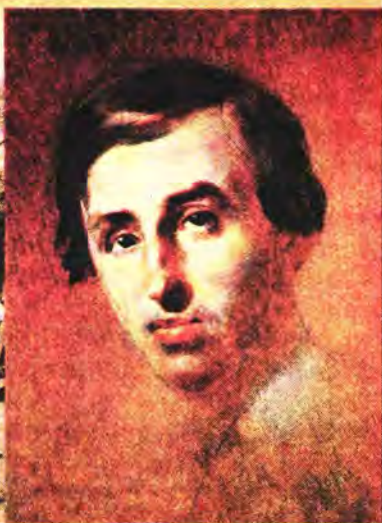
Творче завдання

Чи правильно буде стверджувати, що кризи в сільському господарстві можна було б уникнути, якби поміщики й уряд наважилися відмовитися від кріпосного права?

1. Стан сільського господарства

На початку XIX ст. Україна залишалася аграрним краєм з багатовіковим досвідом виробництва в царині землеробства й тваринництва, з величезними потенційними можливостями. Але її сільське господарство, що ґрунтувалося на праці закріпаченого селянства, переживало занепад. Старі форми господарювання не відповідали вимогам часу, а нові поміщики впроваджувати не наважувалися. Сільське господарство опинилося у важкому перехідному стані – кризі, яка була провісницею великих змін в Україні. Землеробство переважало на Лівобережжі та Слобожанщині. Ним займалися в дрібних та середніх поміщицьких господарствах. На Правобережжі у великих магнатських маєтках вирощували зернові й буряки. Найуспішнішими були господарства Степової України, де

більшість землі перебувала в руках українських селян, а також колоністів-німців, сербів, болгар тощо. У цьому регіоні в поміщицьких господарствах особливо розвивалося **тваринництво**: конярство і вівчарство.

Основною галуззю господарства в **Західній Україні** залишалося сільськогосподарське виробництво. У Галичині, окрім зернових культур, дедалі більші площі займала картопля. У економіці Буковини і Закарпаття з давніх часів велику роль відігравало скотарство. Значна площа пасовищ у підгірських і гірських районах сприяла розведенню великої рогатої худоби й овець. Головними сільськогосподарськими культурами, які для більшості населення вже ставали основними продуктами харчування, були кукурудза й картопля.

У цілому ефективність сільськогосподарського виробництва України залишалася низькою і **не відповідала потребам нового часу**. Цей контраст ставав особливо помітним на тлі прогресивних змін в аграрній сфері Західної Європи. Гальмом у розвитку сільськогосподарського сектора економіки було збереження великого поміщицького землеволодіння і кріпосного права.

2. Криза поміщицького господарювання

У Російській імперії поміщики-дворяни складали привілейований суспільний стан, опору самодержавного ладу. Економічною основою їх існування була власність на землю з прикріпленими до неї селянами-кріпаками. Селяни працювали в поміщицькому маєтку, не одержуючи за це плати. Себе і

свою сім'ю вони утримували за рахунок земельної ділянки, яку поміщик надавав їм у користування (селянські наділи). За неї вони відбували панщину і виконували інші повинності. Праця із застосуванням примітивних, ще дідівських знарядь, до того ж з-під палки, була малопродуктивною, бо селянин не був зацікавлений в її результатах.

До певного часу така система господарювання влаштовувала поміщиків. Їхні порівняно невисокі потреби задовольнялися безпосередньо з власної землі (натуральне господарство). Великі земельні площі поміщикам були непотрібні, бо їхня участь у торгівлі мала епізодичний характер.

Але наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. обстановка різко змінилася. Життя стало вимагати від поміщиків багато грошей. З'явилася така кількість нових товарів і послуг, якої у XVIII ст. не було. Дітей віддавали на навчання в університети, інколи і в закордонні. Модним стало виїжджати на курорти, особливо західноєвропейські. Прагнення до комфорту вимагало сучасних меблів, музичних інструментів, картин, бібліотек, дорогого одягу та інших предметів побуту.

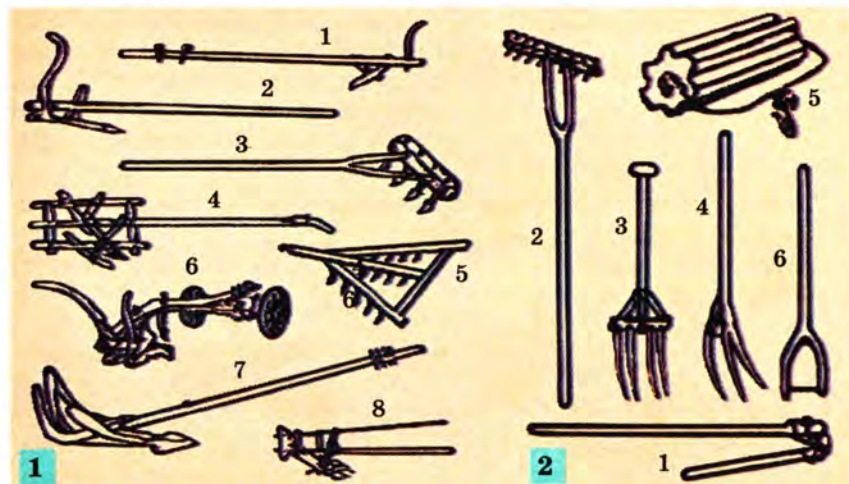
Поміркуйте Як можна було розв'язати цю проблему? Який спосіб вирішення обрали поміщики і чому? Чи був цей спосіб найкращим?

Отримати гроші можна було лише шляхом розширення виробництва і реалізації на ринку додаткової продукції. Щоб досягти цього, потрібно змінювати саме виробництво,

С. Світославський. Воли на оранці. Протягом усього XIX ст. основу сільського господарства складало рільництво.

Сільськогосподарський реманент XIX ст.

1. Традиційні знаряддя обробтки ґрунту були примітивними. Лише на Півдні України з'явився удосконалений плуг. 1 – рало, 2 – рало з полозом, 3 – чотиризубе рало, 4 – бороноподібне рало, 5 – радло (гака), 6 – удосконалений плуг, 7 – соха-рогоць, 8 – соха-двосторонка.

2. Традиційні знаряддя обмолоту були переважно дерев'яними. Залізо використовували лише в окремих випадках. Машин не було. 1 – ціп, 2 – дерев'яні граблі, 3 – вила із залізними зубами, 4 – дерев'яні трійчаки, 5 – кам'яний лоток, 6 – лопата для віяння зерна.

відмовлятися від малопродуктивних форм його організації і вводити ефективніші. Найголовніше – вивільнити господарську ініціативу селянина, зацікавити його в результатах своєї праці. На Заході вже давно зробили рішучі кроки в цьому напрямі, і це дозволило створити високопродуктивне сільське господарство. Інакше відбувалося в Україні. Чіпляючись за старі методи, більшість поміщиків вдалася до простого розширення посівних площ, особливо на Півдні, де все більше розорювали степи. При цьому практично нічого не змінювалося в техніці обробтки ґрунтів. Малоефективні знаряддя праці, відсутність добрив не дозволяли мати високі врожаї.

Поміркуйте Чи можна було вести господарство в інший спосіб? Чи дало б це кращий результат?

У цих умовах прагнення поміщиків зробити свої господарства прибутковішими виливалося в посилення визиску селян. Збільшилася панщина, яка подекуди сягала 6 днів на тиждень,

І. Їжакевич. Кріпаків міняють на собак. Такі сцени із життя українського села на початку XIX ст. нікого не дивували, були звичайними.

зростали додаткові повинності селян. У багатьох маєтках з'являлися заводи та фабрики, де кріпаки працювали або після закінчення робіт у полі, або постійно. Працювали також жінки і діти. У таких умовах поміщиків уже не цікавило власне господарство селян: їм був потрібен робітник, який міг віддавати панській праці весь час. Це зумовило поширення такої форми експлуатації, як **урочна система** виконання панщини. Кожен кріпак отримував від поміщицького управителя завдання на день (урок), але, як правило, його доводилося виконувати два, а то й три дні.

Поміркуйте Які наслідки мало посилення кріпосного гніту?

Спроби оскаржити дії поміщиків закінчувалися нічим. У Російській імперії діяла заборона кріпакам скаржитися на своїх господарів. Тому «розгляд» позовів нерідко закінчувався покаранням самих селян.

Все вищевказане було притаманне й аграрним відносинам на українських землях у складі **Австрійської імперії**. Землею володіли великі магнати, які намагалися наростити виробництво за рахунок визиску селян. Лише в поодиноких маєтках прагнули використовувати агротехнічні досягнення, застосовувати найману працю.

3. Військові поселення в Україні

Значна частина селянства Наддніпрянської України (понад 1/3 загальної кількості) належала не поміщикам, а Російській державі (казні). Держава вбачала у своїх селянах джерело коштів для покриття бюджетних витрат і резервуар для поповнення армії. Потреби як поміщиків, так і держави в першій половині XIX ст. швидко зростали. Вони не знайшли цивілізованих методів посилення ефективності господарства державних селян, щоб через податки збільшити надходження до бюджету. Російські чиновники пішли тим же шляхом, що й поміщики. Вони винайшли свою форму урочної системи: у 1816 р. в Росії з державних селян почалося утворення військових поселень. У 1817 р. перші військові поселення з'явилися в Україні. Ними опікувався відомий своєю жорстокістю наблизений до царя граф Олексій Аракчєєв. У військових поселеннях кожна селянська сім'я повинна була не лише займатися землеробством, а й одночасно утримувати одного-двох солдатів. Усе життя військових поселенців регламентувалося суворим режимом. Військовій муштрі підлягали всі чоловіки віком до 45 років і навіть хлопчики з семирічного віку (кантоністи). Під бій військового барабана поселенці мали вставати і лягати спати, йти на роботу, обідати, палити печі та виконувати всі інші роботи.

Формально поселенці мали працювати три дні для держави, три дні для себе й один день відпочивати. Але «уроки» були такі, що насправді поселенці працювали для держави цілий тиждень. Таким чином, військові поселення стали особливим видом кріпаччини, більш жорстоким, ніж той, що існував в інших районах.

Поміркуйте Наскільки життєздатною виявилася ідея створення військових поселень?

Такі поселення створювалися на Харківщині, Катеринославщині, Херсонщині, Київщині та Поділлі. В Україні було 25 округів військових поселень з 554 тисячами населення. Спроба сформувати самоокупне військо закінчилася повним провалом. У 1857 р. військові поселення ліквідували.

Військові поселення в Чугуєві.
Селянські будинки й солдатські казарми поруч – ідеал устрою життя в Російській імперії часів Олександра I і Миколи I.

Замість того, щоб відкрити простір ринковій модернізації сільського господарства, царський уряд, який орієнтувався на інтереси великих землевласників, усіляко стримував її. У результаті, наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. господарська система України, яка ґрунтувалася на кріпосництві, вступила в смугу кризи, з якої так і не вийшла.

Криза полягала в тому, що поміщики нізащо не хотіли відмовлятися від малоефективної праці кріпаків і впроваджувати у своїх маєтках машини та застосовувати агротехнічні вдосконалення. Вони відмовлялися переводити свої господарства на рейки ринкової економіки, посилювали експлуатацію кріпаків, яка в деяких маєтках досягла крайніх меж: 6 днів панщини на тиждень. Тут кріпацтво закінчувалося і починалося рабство. Ганебним проявом кризи кріпацтва стали військові поселення, до яких в Україні було приписано більш ніж півмільйона осіб.

■ Перевірте себе

1. *Охарактеризуйте сільськогосподарські знаряддя, якими користувалися селяни в першій половині XIX ст. Який висновок можна зробити на підставі цього?*
2. *Які факти свідчать про кризу поміщицького господарства? З'ясуйте причини та спрогнозуйте наслідки цієї кризи.*
3. *Яку оцінку можна дати соціально-економічному становищу селянства?*
4. *У чому полягала суть урочної системи?*
5. *Які цілі переслідував уряд, уводячи військові поселення? Чи вдалося їх досягти? Чому? Знайдіть військові поселення на карті на с. 62.*

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

З Указів царського уряду про покарання селян (уривки)

Для утримання кріпаків у покорі та доброму порядку поміщик має право використовувати домашні засоби виправлення і покарання за власним розсудом, але без каліцтва і тим менш ще з небезпекою для їхнього життя.

Коли володілець (власник) не побажає карати кріпаків своїх сам або якщо використані ним засоби покарання і виправлення залишаться безуспішними, то він може звернутись до уряду і просити законного з його боку сприяння.

За провини, власне, проти володільця або його прав, так само як і за проступки поліцейські, кріпаки, за його проханням, піддаються поліцейському покаранню, з поверненням до попереднього

житла або утриманню в упокорювальних і робітних домах на строк, самим володільцем визначений...

Заколотом проти властей, урядом встановлених, вважається і всяке заворушення селян або дворових людей проти своїх поміщиків, володільців або управляючих і проти волосних та громадських управлільнь...

Кріпаки за подачу на поміщиків своїх заборонених законом скарг піддаються покаранню різками до п'ятдесяти ударів.

Джерело: Історія України. Хрестоматія: У 2 ч. – Ч. І. – К., 1996. – С. 241.

Запитання і завдання

1. Спираючись на поданий документ, охарактеризуйте становище селян. Чи правомірно буде стверджувати, що стан кріпосних селян був майже рабським?
2. Які висновки можна зробити, спираючись на порівняння становища селян доби Гетьманщини із становищем селян наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.?

Запам'ятайте дати

- 1817–1857 – військові поселення в Україні.

Словник термінів

- **Криза** (від грец. *krisis* – переворот, перелом, перехідний стан) – це період у розвитку, для якого притаманні: 1) збитки; 2) шанс на оновлення; 3) необхідність прийняття рішучих управлінських рішень. Криза виконує кілька важливих функцій: утверджуються більш ефективні форми господарювання; оновлюються ідеологічні та політичні умови; оновлюються еліти.

§10

Зародження ринкових відносин. Початок промислової революції

ЗГАДАЙТЕ 1. У чому полягає суть ринкових відносин і чим вони відрізняються від кріпосницьких? В яких європейських країнах процес формування ринкових відносин почався раніше, ніж в Україні і чому?

Творче завдання

Як вплинуло зародження ринкових відносин на економіку України?

1. Проникнення товарних відносин у поміщицьке господарство

Попри всі спроби поміщиків і влади зберегти кріпосницькі відносини, вони протягом першої половини XIX ст. хоча й повільно, але неухильно руйнувалися. В економіці України поступово визрівали ринкові відносини. Хоча й із запізненням, але вона виходила на той магістральний шлях капіталістичної модернізації розвитку, яким вже впевнено йшла Західна Європа.

Поміщицьке господарство залишалося оплотом кріпосницьких відносин в Україні. Разом з тим серед поміщиків було багато таких, які прагнули перебудувати свої маєтки для роботи на ринок.

По всій Україні, особливо на Півдні, в першій половині XIX ст. зростало виробництво хліба на продаж. Розширювалися посіви технічних культур. У Полтавській і Чернігівській губерніях збільшилися площі під коноплями й тютюном, у Катеринославській і Херсонській – під льоном. У 20-х роках XIX ст. з'являються і швидко розширюються на всьому Правобережжі, Лівобережжі та Слобожанщині плантації цукрових буряків.

Найенергійніше долучалися до товарно-грошових відносин великі землевласники. Розширюючи виробництво, вони проявляли інтерес і до технічного вдосконалення (раціоналізації) господарств, зверталися до практики передових вітчизняних та іноземних сільських виробників, знайомилися з досягненнями агрономії та агротехніки, намагалися використовувати сільгоспмашини. Застосовували косарки, віялки, молотарки (спочатку кінні, а потім парові).

Здебільшого **раціоналізаторські експерименти закінчувалися невдачею.**

Поміркуйте *За яких умов раціоналізаторські експерименти мали б успіх?*

Причинами цього були: 1) опір селян, для яких раціоналізація означала лише одне – посилення визиску; 2) нестача в поміщиків грошей, необхідних для придбання нової техніки й найму робітників; 3) нестача вільної кваліфікованої робочої сили. Інакше кажучи, на перешкоді раціоналізації стояла кріпосницька система.

2. Селянські промисли

Розклад кріпосницької системи супроводжувався обезземеленням селян. На середину XIX ст. близько 25 % селянських родин України були безземельними.

Поміркуйте *Як можна було б покращити життя бідних верств селянства?*

М. Каразін. Чумаки в дорозі.

Безземельні селяни шукали заробіток насамперед недалеко від дому: йшли на різні місцеві підприємства – цукроварні, цегельні, займалися дрібними промислами – виробляли взуття, посуд, полотно, сукно, колеса для возів, та й самі вози, бочки, мішки тощо.

Велику роль у цей час відігравало чумацтво. Ще наприкінці XVIII ст. воно переросло в торговельно-візницький промисел. Зубожілі селяни шукали заробітку у візницькому промислі і ставали чумаками-візниками, а заможні перетворювалися на чумаків-підприємців, господарів власних чумацьких валок і одночасно великих торговців. У середині XIX ст. чумаки доставляли в південні порти до 640 тис. тонн хліба щорічно.

Частина бідноти, не знайшовши роботи вдома, змушена була шукати заняття в далеких відходах. Навесні, перед початком сільськогосподарських робіт, тисячі селян з паспортами від місцевого начальства й просто з «відпускними білетами» від поміщиків тяглися, часто з косами на плечах, на заробітки в Степову Україну. Значна частина заробітчани залишалася на сільськогосподарські роботи на все літо. Найбільшу частину таких робітників постачали Полтавщина й Харківщина.

На іншому полюсі села виділялися заможні селяни. Всупереч державній політиці, сваволі поміщиків найенергійніші селяни

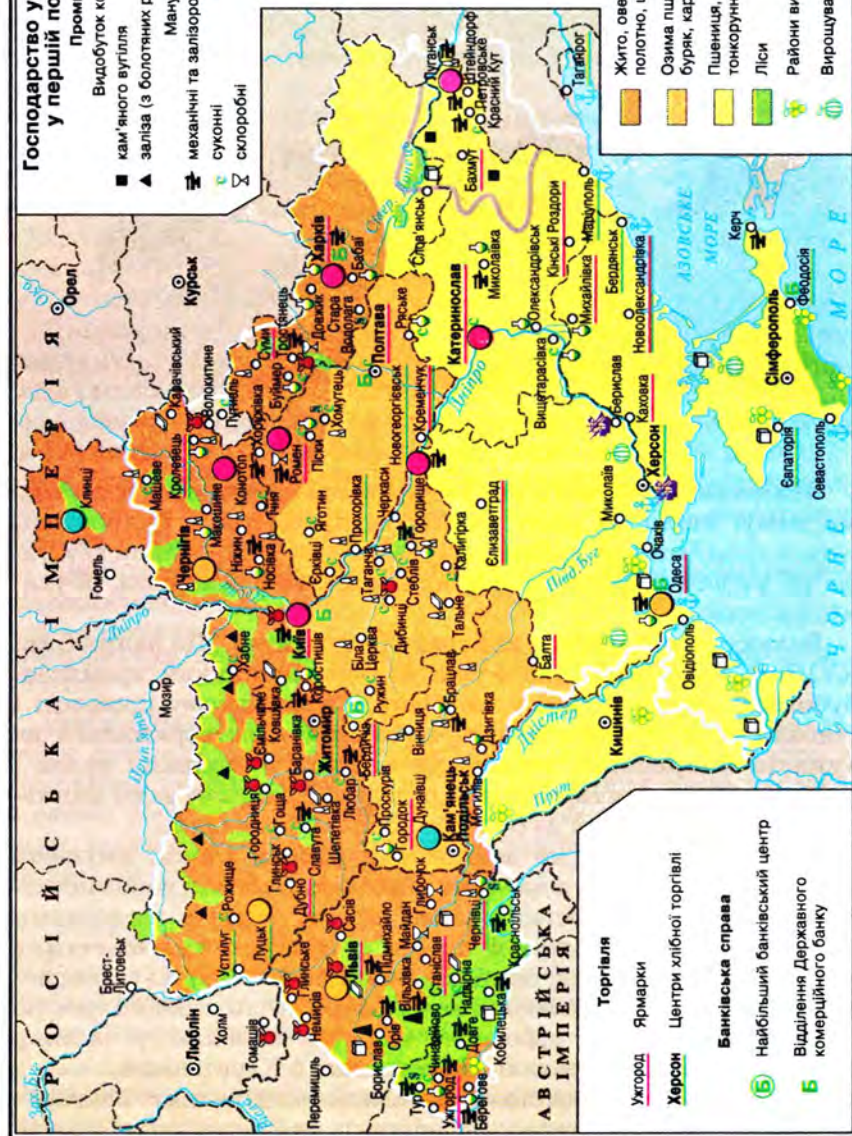
Господарство українських земель у першій половині XIX ст.

Промисловість

- Видобуток корисних копалин
- кам'яного вугілля
- нафти
- залізна (з болотних руд)
- кам'яної солі
- Мануфактури
- механічні та залізобирні
- порцелянові та фаянсові
- суконні
- скляробні
- Судноверфі
- Винокурні
- Цукроварні
- Селітроварні
- Перші промислові центри
- машинобудівні
- текстильні
- інші
- Район формування кам'яновугільної промисловості
- Морські порти

Сільське господарство

- Жито, овес, картопля, тютюн, льон на полотно, цукровий буряк
- Озима пшениця, жито, овес, цукровий буряк, картопля
- Пшениця, льон на олію, тонкорунне вівчарство
- Ліси
- Райони виноградарства
- Вирощування баштанних культур

Садиба «Шарівка» на Харківщині типова серед тих, що існували у першій половині XIX ст.

накопичували гроші, вкладали їх у промислові підприємства, торгівлю, купували землю або орендували її в поміщиків. Оплативши свою волю, вони із ще більшою енергією зміцнювали своє господарство. Із селян-кріпаків вийшли купці й промисловці – мільйонери Яхненки, Симиренки. Козаком за походженням був Артем Терещенко, хліботорговець і чумака, родоначальник династії відомих цукрозаводчиків.

3. Початок промислової революції. Формування фабрично-заводської промисловості

У своєму розвитку промисловість проходить декілька стадій. Почалося все з дрібного товарного виробництва і капіталістичної мануфактури. На зміну мануфактурі, де використовується ручна праця, приходить фабрика (завод), в якій виробництво побудоване на застосуванні машин, спочатку парових.

Перехід до машинного виробництва називають промисловим переворотом.

Він започаткував справжню революцію у виробництві і забезпечив модернізацію всіх аспектів життя суспільства. Перші машини в Україні почали використовувати вже наприкінці XVIII ст. Від 30-х років XIX ст. кількість фабрик стала збільшуватися такими темпами, що вже можна було говорити про початок промислового перевороту.

Поміркуйте Чому промисловий переворот в Україні відбувся із запізненням майже в півстоліття, на відміну від країн Західної Європи?

Перша половина XIX ст. характеризувалася досить швидкими темпами розвитку промисловості. Якщо наприкінці XVIII ст. налічувалося 200 промислових підприємств, то в 1860 р. – 2150. Кількість працюючих на них зросла майже вдев'ятеро.

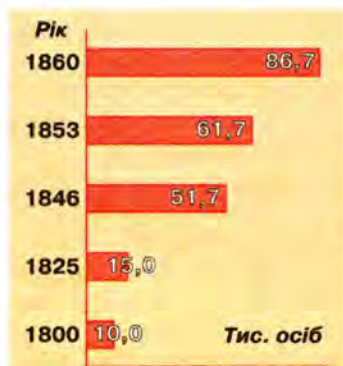
Поміркуйте Які зміни відбулися у соціальній структурі внаслідок промислового перевороту? Чому?

Візитною картою тогочасної української промисловості стало перш за все цукроваріння. Видатними організаторами цукрової промисловості України були сім'ї Яхненків і Симиренків. Ці родини колишніх кріпаків заснували в 1815 р. торговий дім, котрий згодом став відомим не тільки в імперії, а й в Європі. Накопичивши кошти на торгових операціях, вони в 40-х роках XIX ст. першими в Російській імперії заснували парове цукрове виробництво, обладнали машинобудівний завод, утримували ціле робітниче містечко з технічним училищем, бібліотекою, театром, лікарнею та церквою. На середину XIX ст. в Україні діяло майже 70 % цукрових заводів імперії, вони забезпечували понад 80 % загальноросійського виробництва цукру.

Група підприємств України виробляла полотно. Але полотняна промисловість в 40–50-х роках XIX ст. зникла зовсім, не витримавши конкуренції з боку бавовняної промисловості центральних губерній Росії, яку щедро підтримував російський уряд.

У 1823 р. в маєтку графа Воронцова в містечку Мошни на Черкащині майстрами-кріпаками було споруджено **перший на Дніпрі пароплав**, який назвали «Бджілка». Місцевий майстер Вернигора встановив на ньому парову машину. З 1835 р. на Дніпрі вже діяла пароплавна компанія, яка мала кілька потужних пароплавів.

Зростаючі потреби в машинах і механізмах зумовили появу **машинобудівних заводів**. Перший завод з виробництва сільськогосподарської техніки, гідравлічних пресів, парових котлів та іншого обладнання для цукрових заводів збудував у 1841 р. український поміщик Кандиба. Двадцять років потому в українських губерніях було біля двадцяти машинобудівних заводів. Однак багато машин ввозилося з-за кордону.

Зростання кількості промислових робітників у Наддніпрянській Україні.

Розвиток машинобудування сприяв зростанню обсягів металургійного виробництва, видобутку кам'яного вугілля. Хоча потужність підприємств у цих галузях була невеликою, проте невпинно зростала.

Істотною перепоною на шляху становлення промислового виробництва стало те, що воно вимушено базувалося на примусовій кріпосницькій праці, малоприбутковій та вкрай не вигідній.

Співвідношення кріпосних і вільнонайманих робітників у промисловості Східної України. 1828 р.

Поміркуйте Чому праця кріпаків була менш продуктивною, ніж вільнонаймана?

Що стосується промисловості Західної України, то в перші десятиліття XIX ст. там успішно розвивалися галузі, добре відомі ще з попередніх часів: текстильна, шкіряна, соляна, залізородна, тютюнова, лісова.

У Галичині на першому місці стояло ткацтво. Майже не було села або фільварку, де б не виробляли полотна, яке йшло до Відня, Брно, Будапешта. Розвивалося шкіряне виробництво, призначене для експорту. Засновувалися нові керамічні, залізобудівні підприємства, ливарні заводи. Успішно розвивалася соляна промисловість.

Папірня в Бережанах. 1805 р. Типове підприємство того часу.

Такий стан, проте, тривав недовго. Відносно благополуччя в названих галузях спиралося на мануфактурне виробництво, машини впроваджувалися вкрай повільно. **Початок промислового перевороту в німецьких і чеських провінціях Австрії дуже негативно вплинув на галицьку промисловість.** Більш-менш розвинутими залишилися лише гуральництво й броварництво, сірчана промисловість. Про низький загальний рівень промисловості краю свідчив і невеликий відсоток зайнятого в ній населення – 5,6 %.

Поміркуйте Як можна пояснити той факт, що Наддніпрянська Україна мала більш розвинуту промисловість, ніж Західна Україна?

ВИСНОВКИ ТА УЗАГАЛЬНЕННЯ

Зворотним боком кризи кріпосницької системи в Україні було зародження ринкових відносин. У сільському господарстві це виявлялося в швидкому рості товарності (тобто збільшенні частки продукції, призначеної на продаж), впровадженні технічних культур, раціоналізації (технічному вдосконаленні, використанні машин, досягнень агрохімії та ін.), використанні найманої праці. Але більшість поміщиків вела господарство традиційним способом, посилюючи експлуатацію кріпаків.

У 30-ті роки XIX ст. починаються якісні зміни в промисловості України, пов'язані з переходом від ручного виробництва до машинного, – **промисловий переворот.** Формується фабрично-заводська промисловість. Це стало переконливим свідченням поширення в Україні модернізаційних процесів.

■ Перевірте себе

1. Які зміни в сільському господарстві свідчать про зародження ринкових відносин?
2. Яке значення мало поширення селянських промислів для розвитку ринкових відносин?
3. Дайте визначення поняття «промисловий переворот».
4. Назвіть прізвища найбільших українських підприємців – вихідців із селян.
5. Охарактеризуйте особливості промислового перевороту в Україні.
6. Які особливості спостерігаються в розвитку промисловості та торгівлі в Україні? Чому деякі важливі галузі промисловості не розвивалися?
7. Користуючись картою на с. 92, підготуйте розповідь про господарство українських земель.

ДОКУМЕНТИ ТА
МАТЕРІАЛИ

Чумаки Полтавщини. 1849 р. (Уривок з книги М. Арандаренка «Записки про Полтавську губернію»)

Ті, що займаються візникунням солі з Криму і Бессарабії, а також риби з Криму і Дону, звуться тут чумаками. Великий зріст, фізична сила, мужні риси обличчя і довгий жмут волосся, закручений за вухо (по малорос. чуприна, або оселедець), рухи, які свідчать про міцність м'язів, поважна постава з виразом самосвідомості на обличчі, гордість – з мовчазною веселістю, одяг – надто широкі шаровари, нарозхрист свита і висока смушкова шапка – становлять відмінні риси чумака.

Цей клас, підкорившись собі особливим умовам під час візникуння, відрізняється цим від інших малоросіян. Вони (чумаки) мають дуже великих, сильних і красивих волів, охоче за ними доглядають, платять за них дорожню ціну і цим пишаються; в добрі, надзвичайної міцності вози, на які кладуть 100 і більше пудів, запрягаючи звичайну пару волів (тут зветься паровицею); ті, в кого худоба слабша, впрягають і дві пари. Коли на Перекопі від озер сіль вивозилась вільно, зі сплатою в казну від пароволого воза, то були приклади, що чумаки вивозили парю волів на одному возі по 200 пудів солі і більше.

Візникуння своє чумаки провадять звичайно валками (по малорос. фура), які складаються з кількох десятків возів (по чумацькому паровиці). Валка, або фура, має свого отамана, який від імені цілої валки наймається для візникуння, приймає заробітки і робить розкладку за участю кожному. Таке товариство зветься в них артілью. Кожний чумак в своїй артілі підкорюється в суворому розумінні всім умовам і в разі відходження від них – карається і навіть виганяється з артілі. Отаман вирішує всі суперечки остаточно; він призначає кару, і вся артіль підкоряється йому безумовно...

Візникуння їх починається від початку весни і триває до осені. Взимку чумаки в подорож не їдуть. Зупиняючись на ночівлю, чумаки вишиковують свої вози в колону, військовим порядком.

Джерело: Хрестоматія з історії Української РСР. – С. 100–101.

Запитання і завдання

На підставі відомих вам фактів про працю чумаків, поміркуйте над запитанням: що змушувало їх об'єднуватися в артілі і підкорятися суворій дисципліні?

Запам'ятайте дати

- 30-ті роки XIX ст. – початок промислового перевороту в Україні.

- **Ринок** – обмін товарів, який визначається пропозицією і попитом на товари в масштабі світового господарства (світовий, зовнішній ринок), країни (національний, внутрішній ринок) та її окремого району (місцевий ринок).
- **Товарне виробництво** – форма виробництва, за якої продукти виробляються для продажу.
- **Раціоналізація** (від лат. *rationalis* – розумний, *ratio* – розум) **виробництва** – удосконалення виробництва, краща, доцільніша його організація.
- **Промисловий переворот** – перехід від мануфактурної стадії виробництва до фабрично-заводської; мав дві сторони: технічну (заміна ручної праці машинною), що призвело до підвищення продуктивності праці, та соціальну (буржуазія та пролетаріат стають основними класами суспільства).

§11

Зростання міст і розвиток торгівлі. Повсякденне життя

ЗГАДАЙТЕ 1. Яку роль у розвитку ринкових відносин у західноєвропейських країнах відіграли міста? 2. Назвіть найбільші міста України (Правобережної, Лівобережної, Південної та Західної) в другій половині XVIII ст. 3. Що вивозила (експортувала) і що ввозила (імпортувала) Україна в другій половині XVIII ст.?

Творче завдання

Наскільки правомірно стверджувати, що торгівля між українськими землями та центральними регіонами Російської і Австрійської імперій мала колоніальний характер?

1. Міста. Зростання морських портів

Природним наслідком поширення ринкових відносин в Україні, розгортання на її теренах модернізаційних процесів було зростання міст, розвиток внутрішньої і зовнішньої торгівлі. Проте залежне становище українських земель у складі двох імперій суперечливо позначилося на цих процесах.

Розміщення промислових підприємств переважно в містах сприяло їх економічному зміцненню, зростанню чисельності міського населення. Протягом першої половини XIX ст. чисельність городян зросла в три рази, а на Півдні, господарське освоєння якого здійснювалося переважно на некріпосницькій

Одеса. Перша половина XIX ст. Протягом всього століття місто залишалося одним з найбільших в Російській імперії.

основі, – в 4,5 раза. У результаті цього питома вага міського населення Наддніпрянської України зросла з 5 до 11 %, а в Херсонській губернії – навіть до 27 %.

Швидкий ріст міського населення в південних губерніях України був викликаний інтенсивною розбудовою тут морських портів, що мали загальноімперське значення, – Одеси, Миколаєва, Херсона та ін. Одесу в 1817 р. оголошено відкритим, вільним портом (порто-франко). Туди дозволено безмитний ввіз зарубіжних товарів і безмитний їх продаж. Це сприяло перетворенню Одеси в одне з найбільших міст імперії.

Серед міст Західної України вирізнявся Львів. Він виріс у порівняно великий адміністративний, промисловий і торговельний центр, до якого економічно тяжіли всі райони Східної Галичини. Якщо в 1786 р. у Львові налічувалося 25 тис. мешканців, то в 1849 р. його населення складало 70 тис.

Політичний курс обох імперій щодо України обумовив заселення українських міст переважно неукраїнцями. У Наддніпрянщині більшість міського населення складалася з російських чиновників, купців і робітників, єврейських ремісників і дрібних торговців. При цьому частка українців у міському населенні зменшувалася, а росіяни, євреї та інших – збільшувалася. На Правобережжі, яке входило декілька століть до складу Речі Посполитої, в містах жило також багато поляків.

У містах Східної Галичини домінували поляки, Північної Буковини – румуни, Закарпаття – угорці. Окрім того, Львів, Чернівці та окружні центри заповнило численне австрійське чиновництво.

Щоб зробити кар'єру на державній службі, в освіті, торгівлі чи промислі, українці змушені були забувати рідну мову. Українська рідко звучала на вулицях українських міст.

Таким чином, склалася парадоксальна ситуація: корінна нація в містах України перетворювалася в національну меншину. Шевченкові слова «На нашій, не своїй землі...» згодом найкраще це ілюструють.

2. Розвиток внутрішньої торгівлі

Економічний розвиток України супроводжувався розширенням внутрішньої торгівлі, яка здійснювалася переважно через базари та ярмарки. Зі зростанням міст у них помітно збільшувалася кількість крамниць, інших торговельних постійно діючих закладів.

Економічна політика царизму була спрямована на те, щоб перетворити Україну в ринок збуту виробів російської промисловості. У середині XIX ст. на ярмарках України продавалося майже 33 % вироблених у Московській, Володимирській та інших губерніях Центральної Росії текстильних виробів і товарів металообробної та інших галузей промисловості.

У той же час Україна на ярмарках була представлена майже виключно аграрною продукцією, а також виробами, виготовленими із сільськогосподарської сировини (горілка і цукор).

Поміркуйте За яких умов характер торгівлі міг би бути іншим?

Такий характер торгівлі свідчив про економічну залежність України. Адже вона мала все для власного виробництва товарів, що завозилися з Росії.

Орієнтація на товарообмін з Росією визначила і географію найбільших українських ярмарків. Вони концентрувалися ближче до кордону з Росією (Харків, Полтава, Кролевець, Ромни), а також у Києві.

Центром ярмаркової торгівлі на заході України був Львів. Щорічні Львівські ярмарки перетворилися на біржі, де купували, продавали, заставляли, здавали в оренду маєтки, уклали кредитні угоди, надавали позики. Середня кількість учасників ярмарку у Львові вже на початку XIX ст. перевищувала 4 тис. осіб.

Великим осередком торгівлі стали Броди, після того як купці цього міста отримали дозвіл на безмитне здійснення торговельних операцій.

В. Штернберг. Ярмарок в Україні. У розвитку внутрішньої торгівлі чимдалі більшу роль відігравали ярмарки, на які продавці і покупці з'їжджалися іноді за сотні кілометрів.

Розвивалася на західноукраїнських землях й постійна торгівля, яку здійснювали через стаціонарні заклади – крамниці, склади, корчми, шинки, ятки (ларки). З'явилася аукціонна торгівля. Продавали й купували землі, маєтки, будинки, хатне майно, худобу тощо.

Торговельний обмін між українськими землями Австрійської імперії і центральними районами цієї держави за структурою нагадував торгівлю України у складі Росії. В Австрію вивозилася сільськогосподарська продукція. Натомість звідти надходили промислові вироби.

3. Місце України в зовнішній торгівлі Російської та Австрійської імперій

Визначне місце належало Україні в зовнішній торгівлі Російської імперії. На початку XIX ст. Росія вела торгівлю в основному через Балтійське море. За півстоліття становище змінилося – зросла роль чорноморських і азовських портів: у 50-ті роки XIX ст. до них уже перейшла третина експорту (вивозу).

Площа Ринок у Львові. Сучасний вигляд.

Поміркуйте Як вплинуло на Україну поживлення торгівлі через чорноморські та азовські порти?

Тиха пристань у Маріуполі. Початок XIX ст. Невдовзі така картина була вже неможлива. У портах розвантажували і навантажували одночасно десятки суден.

Основне місце в експорті займав хліб, особливо пшениця (близько 90 %). Український хліб вивозили в Туреччину, Грецію, південноєвропейські держави – Італію, Францію, а також в Англію. Через порти на Чорному й Азовському морях йшло до 87 % загального хлібного експорту Росії. Крім хліба, експортувалися десятки видів іншої продукції рослинництва й тваринництва. В Австрію, Пруссію, Царство Польське, Молдавію з України гнали худобу, а також вивозили мед, віск, рибу, риба́чий клей тощо.

Значне місце належало Україні в загальноросійському імпорті (ввозі). З-за кордону привозили продукти і предмети розкоші – вина, шовк, какао, перли, дорогий одяг і взуття, каву, чай, прянощі тощо. З початком промислового перевороту через українські порти дедалі частіше ввозили машини і обладнання.

Іншою була ситуація в західноукраїнських землях. Їхня віддаленість від морів позбавляла тих переваг, що мала Наддніпрянина. Карпати ускладнювали, а значить, здорожували транспортування товарів на Захід. І все ж частина сільськогосподарської продукції з Прикарпаття йшла в деякі країни Західної Європи. Це стосувалося перш за все оптової торгівлі худобою. Закуплену в Галичині, відгодовану на орендованих на Волині і в Бессарабії землях худобу продавали у Вроцлаві, Берліні, Мюнхені, а також у містах біля р. Рейн. У 20–40 роках XIX ст. цей вид експорту був важливою галуззю підприємництва.

4. Повсякденне життя

У повсякденному житті жителів України першої половини ХІХ ст. перепліталися віковічні традиції і нові риси, які викликала епоха модернізації. З весни, коли починалися польові роботи, й до пізньої осені, часу завершення збирання врожаю, майже все життя селян і в Російській, і в Австрійській імперіях проходило в цілодобовій **виснажливій праці** на ланах. Дещо спокійнішим був ритм життя взимку. Робочий день зазвичай починався влітку о 4–5-й годині, взимку – о 5–6-й годині.

Найнапруженішим періодом було збирання врожаю. Тоді враховувалась кожна хвилина. Ранком, нашвидку поснідавши, усе працездатне населення йшло в поле. Як правило, обід брали з собою або його приносив хтось із сім'ї, найчастіше діти. Збиралися вдома вже пізно ввечері й готувалися до наступного дня: лагодили реманент, перевіряли худобу.

Взимку роботи було менше. Але не для всіх. Жінки в цю пору року вставали дуже рано, займалися хатніми справами і господарством та знаходили час, щоб прясти, ткати.

Відпочивали від роботи головним чином у свята. Великої популярності набули обжинки. Жінки, завершивши жнива, сплітали з колосків вінок, прикрашали його квітами, стрічками й, одягнувши крапчу з-поміж себе, йшли з піснями до села. По дорозі до них приєднувалися інші селянки. Поширеними були колядування, щедрування, Масляниця, Трійця (Зелені свята) тощо.

К. Трутовський. Колядування в Малоросії.

В. Штернберг. Малоросійський шинок.

Молодь проводила дозвілля влітку на «вулиці», взимку на вечорницях та досвітках. У селах різних регіонів України молодь об'єднувалася в громади, які ділилися на дівочі й парубочі.

На торгах і ярмарках обмінювалися інформацією, але основним місцем зустрічі дорослих чоловіків ставала корчма (шинок). Поміщики встановлювали для селян повинність купувати в панській корчмі горілку. Здаючи корчми в оренду, як правило, купцю-єврею, поміщики відразу обумовлювали в договорі, хто із селян, за якою ціною, скільки та якого алкогольного напою повинен в ній придбати. І чи селянин купував цю горілку, чи ні, за цією угодою гроші з нього все одно стягували, навіть примусово.

М. Пимоненко. Ворожіння.

Повсякденне життя великих землевласників значно відрізнялося від селянського. Їхній побут не мав нічого спільного з народним. Свої будні вони мали можливість розсвічувати святами – банкетами, полюванням тощо.

У вищих чиновників, багатих купців, ремісників, фабрикантів

та інших заможних жителів міст залишалося досить часу для дозвілля, яке багато в чому нагадувало поміщицьке. Що ж до решти міщан, то вони переймалися головним чином повсякденними турботами з матеріального забезпечення своїх сімей.

Значна частина мешканців невеликих міст, як і селяни, трудилася в полі. Інші працювали в майстернях ремісників, а згодом – на фабриках і заводах. Жінки йшли в служниці.

Вільний час міського простолюдина мало відрізнявся від традиційного сільського. Хіба що зростали спокуси, пов'язані зі швидким розширенням мережі «питейних» закладів.

ВИСНОВКИ ТА УЗАГАЛЬНЕННЯ

Вступ України в епоху модернізації супроводжувався зростанням міського населення, пожвавленням внутрішньої торгівлі, розширенням зовнішньої торгівлі, особливо через чорноморські й азовські порти.

Разом з тим залежне становище України у складі Російської та Австрійської імперій вже в першій половині XIX ст. серйозно деформувало її економіку.

Наслідком втрати Україною своєї державності було заселення її міст головним чином неукраїнцями – росіянами, поляками, євреями, представниками інших національностей. Українці в містах поступово перетворювалися в **національну меншину**.

Ці дві обставини – zdeформована економіка і втрата українцями міст – справили **негативний вплив** на подальший соціально-економічний і політичний розвиток України.

Перевірте себе

1. Яким чином розвиток ринкових відносин вплинув на міста України?
2. Чому зросла роль південних портів у зовнішній торгівлі?
3. Знайдіть найбільші центри ярмаркової торгівлі та торгівлі хлібом на карті на с. 92.
4. Яку роль відігравала Україна в зовнішній торгівлі Російської та Австрійської імперій?
5. Схарактеризуйте особливості торговельного обігу між українськими та російськими губерніями.
6. Яке місце займала Україна в хлібній торгівлі Російської імперії? Використайте карту на с. 92.
7. Опишіть повсякденне життя українців.

Місто	Кількість жителів (тис. осіб)	
	1825 р.	1861 р.
Київ	24,369	70,590
Житомир	13,403	40,564
Кам'янець-Подільський	6,849	22,771
Полтава	10,557	28,501
Чернігів	6,976	14,612
Харків	17,424	50,301
Катеринослав	8,412	18,881
Херсон	8,073	33,957

Джерело: Голобуцький В.О. Економічна історія Української РСР. Дожовтневий період. – К., 1970. – С. 192.

Запитання і завдання

1. Чим зумовлене зростання чисельності міського населення?
2. Які з названих міст розвивалися найшвидше? Поясніть, чому.

Запам'ятайте дати

- 1817 – Одеський порт оголошено відкритим (порто-франко).

Словник термінів

- **Застава** – передання кредиторів майна того, хто бере кредит. У випадку неповернення кредиту заставлене майно стає власністю кредитора.
- **Кредит** (від лат. *credere* – вірити, довіряти) – продаж товарів із відстрочкою платежу або передання на певний термін грошей чи матеріальних цінностей з умовою їх повернення. За користування кредитом сплачується той чи інший відсоток від його вартості.
- **Колонія** – повністю залежна країна, яка використовується як джерело сировини, ринок збуту товарів, сфера вкладення капіталу, а також у якості військового плацдарму для подальшої експансії.

§12

Соціальна боротьба

Творче завдання

Наскільки несправедливим чи справедливим буде стверджувати, що народні виступи проти свавілля були даремними й не мали жодних позитивних наслідків?

ЗГАДАЙТЕ *Яких рис набуло соціально-економічне становище українців у Російській та Австрійській імперіях у першій третині XIX ст.?*

1. Соціально-економічне становище українського населення і соціальні рухи

Як зазначалося в попередніх параграфах, Україна у складі обох імперій переживала у першій половині XIX ст. занепад кріпосницьких та зародження ринкових відносин. Занепад старих відносин проявив себе перш за все у кризі поміщицького господарства. Замість того, щоб модернізувати господарство на рейках ринкової економіки, поміщики посилювали експлуатацію кріпаків. Чіпляючись за віджилі методи організації праці, більшість з них намагалися збільшити виробництво переважно за рахунок посилення визиску селян. Панщина сягала іноді шести днів на тиждень, зростали повинності селян. Поширювалася урочна система виконання панщини.

Жорстока експлуатація селян змушувала їх захищати свої права. Уся перша половина XIX ст. була сповнена постійними зіткненнями з поміщиками. Антикріпосницькі виступи набирали різноманітних форм.

2. Форми й характер протесту українського населення

Селянські виступи в підросійській Україні мали стихійний і здебільшого локальний (місцевий) характер. Селяни продовжували вірити у «доброго царя», були переконані, що цар захистить їх від поміщиків, які порушують монаршу волю. Тому однією з найпоширеніших форм протестів стали скарги цареві, губернаторам, іншим посадовим особам і в установи управління. У своїх зверненнях селяни скаржилися головним чином на нелюдську експлуатацію.

Іншими формами протестів селянства були відмови платити оброк, відбувати панщину та інші повинності, підпали поміщицьких маєтків, втечі з маєтків, вбивства поміщиків та їхніх управителів, збройний опір поміщикам, урядовцям і військовим командам, партизанські напади на поміщицькі маєтки та відкриті масові повстання.

Усі ці форми боротьби найчастіше доповнювали одна одну. Починалося все з письмових скарг «самому царю». Не одержавши задоволення своїх вимог, селяни переходили до більш рішучих дій.

3. Найбільші заворушення козаків, селян та військових поселенців

Ставши на шлях насадження військових поселень, царизм одержав в Україні десятки осередків заворушень. У Росії поява таких поселень хоча й супроводжувалася загальним незадоволенням, але цим справа й обмежувалась. В Україні, де ще не вмерли традиції незалежності й старих прав і звичаїв, козаки й селяни відповідали на нововведення бурхливими протестами, аж до повстань. Першими піднялися у липні 1817 р. бузькі козаки на Херсонщині. Лише у вересні 10-тисячне військо придушило повстання.

Найбільше повстання проти режиму військових поселень вибухнуло у Чугуєві, де поселенці у липні 1819 р. відмовилися косити державне сіно для полкових коней саме тоді, коли у власних господарствах було чимало невідкладної роботи, а робочих рук бракувало.

Уряд вислав проти повстанців два піхотні полки і дві гарматні сотні. Для керування розправою над ними прибув сам начальник військових поселень О. Аракчєєв. Повстанці трималися більше місяця. Після того як їх примусили капітулювати, почалася розправа, жертвами якої стало близько 80 осіб.

Селяни у першій половині XIX ст. також досить часто вдавалися до відкритих збройних виступів. Їх за цей період відбулося декілька сот. Значний селянський рух охопив у 1818–1820 рр. ряд повітів Катеринославської губернії.

Проти повсталих уряд кинув великі військові сили. Кріпосники, розправляючись з повстанцями, влаштовували масові екзекуції, після яких відправляли знівечених селян на поселення до Сибіру або на каторжні роботи на Луганський ливарний завод.

У 1832–1833 рр. селянські виступи охопили Харківщину, Чернігівщину й Херсонщину. Якраз на ці роки припав неврожай і голод, під час якого влада залишила селянство один на один зі стихією. Для придушення виступів була застосована військова сила.

Поміркуйте Про що свідчить такий відчайдушний опір селян?

4. Селянські виступи під проводом Устима Кармалюка на Поділлі

Значного розмаху й гостроти набрав селянський рух на Поділлі, пов'язаний з іменем **Устима Кармалюка** (1787–1835). Устим народився в сім'ї кріпаків. У 25-річному віці поміщик віддав його у солдати, хоча як батько двох дітей У. Кармалюк мав законне звільнення від рекрутчини. Новобранець втік з

армії і у 1813 р. повернувся в рідні місця. Організувавши групу невдоволених, він почав боротьбу, що тривала майже чверть століття. Ним було вчинено більше ста нападів на поміщиків, купців, шинкарів. У керованому У. Кармалюком загоні в окремі періоди налічувалося декілька тисяч осіб.

Протягом 1814–1830 рр. властям вдавалося кілька разів заарештувати У. Кармалюка. Він витримав жорстокі тортури, заслання до Сибіру. Кожного разу він втікав, повертався на Поділля й знову очолював повстанський рух. У. Кармалюк був убитий із засідки.

В. Тропінін. Портрет літнього українського селянина. Частина мистецтвознавців вважають, що художник зобразив У. Кармалюка.

Поміркуйте Чому, незважаючи на жорстокі тортури, У. Кармалюк знову й знову повертався до збройної боротьби?

У. Кармалюк – героїчна і водночас трагічна особистість. Його жертвами іноді були й невинні люди. Такі постаті найчастіше з'являються в умовах загострення соціальних суперечностей, коли суспільство ще не встигло виробити цивілізованих форм розв'язання конфліктів.

5. «Київська козаччина»

У 1853–1856 рр. між царською Росією, з одного боку, і Туреччиною та її союзниками (Англією, Францією і Сардинією) – з іншого, йшла війна, відома в історії як Кримська.

Україна була найближчим тилом Росії у війні. На плечі її жителів, а особливо селянства, важким тягарем лягло утримання російської армії. Матеріальне становище селян різко погіршилося. Це спричинило заворушення, що увійшли в історію як «Київська козаччина».

Безпосереднім приводом до виступів стало опублікування царського маніфесту від 29 січня 1855 р. про створення державного морського ополчення в Петербурзькій і Архангельській губерніях. Селяни України вирішили, що це стосується і їх. У багатьох селах Васильківського повіту Київської губернії стали поширюватися чутки, що зміст царського маніфесту поміщики приховують, що насправді цар обіцяв після запису в козацьке ополчення звільнення від кріпацтва з наданням поміщицької

землі, реманенту, лісів і лук. Селяни примушували священників або інших письменних людей складати списки козаків, а записавшись, вели себе як вільні люди – не відбували панщину, не виконували розпорядження поміщиків і їхніх управителів, створювали власні органи самоврядування, відбирали у поміщиків землю і майно. Почавшись у лютому 1855 р., селянський рух у березні-квітні охопив вісім з 12 повітів Київської губернії (понад 500 сіл). Поміщики змушені були залишати свої маєтки.

Поміркуйте Про що свідчило таке явище, як «Київська козаччина»?

На придушення «козаччини» уряд кинув регулярні війська. У деяких селах селяни вступали в бій із солдатами. За неповними даними було вбито й поранено 100 учасників руху.

6. Селянські виступи в Галичині, Буковині, Закарпатті

Найпоширенішими формами протесту в західноукраїнських землях було подання колективних скарг до адміністративних органів та пов'язані з ними багаторічні судові процеси селянських громад із землевласниками. Як правило, вони закінчувалися на користь поміщиків, але в ході їх селяни згуртовувалися, у них з'являлися мужні ватажки. Формою протесту лишалися втечі селян, які особливо почастішали в 30–40-х роках XIX ст. Адміністрація краю щороку публікувала в пресі сотні оголошень про розшук втікачів, кількість яких постійно зростала.

Лук'ян Кобилиця став виразником прагнення буковинців до соціального і національного визволення.

Повсякденним явищем стали потрави панських посівів та лук, порубка лісів, розправа над сільською старшиною. Нерідко селяни вдавалися до підпалів поміщицьких садиб, гуралень та інших підприємств. Почастішали підпали в 20–40-х роках XIX ст. Ведучи боротьбу проти окремих кріпосників, селяни нерідко виступали й проти урядової адміністрації: відмовлялися сплачувати державні податки, бойкотували рекрутські набори тощо.

На Буковині в 1838 р. селянські заворушення охопили майже весь край. Кріпаки цілими громадами відмовлялися виконувати нав'язані поміщиками угоди, в яких ішлося про збільшення селянських повинностей. Лише за допомогою

військ уряду ці виступи вдалося придушити. **Нові масові заворушення спалахнули у 1843–1844 рр. Серед селян з'явився лідер – Лук'ян Кобилиця (бл. 1812–1851).** Керовані ним жителі 22 буковинських сіл захопили ліси й пасовиська, відмовилися від повинностей, вигнали чиновників і встановили самоврядування. Як і у попередніх випадках, проти селян застосували військову силу. Кілька сотень селян, в тому числі Л. Кобилицю, заарештували, покарали киями й різками.

Перелічені форми протесту селян були поширені у всій Західній Україні. У Прикарпатті в гірських округах вони доповнювалися **традиційною формою відкритої збройної боротьби – рухом опришків.** Невеликі загони нападали на панські двори та державні маєтки, відбирали або знищували майно, руйнували поміщицькі садиби, розправлялися з адміністрацією. Нападали опришки також на корчмарів та всіх інших, хто мав гроші. Особливого розмаху рух опришків набув у 1810–1825 рр. Найбільшу популярність серед ватажків опришків мав Мирон Штолюк. Лише у 1830 р. його загін все ж розгромили, а М. Штолюка стратили. Для придушення руху опришків австрійський уряд запровадив польові суди, використовував військо, загони так званих гірських стрільців, прикордонну варту, охорону солеварень, тютюнових складів тощо.

Поміркуйте На яку думку наштотхує вас така регулярність селянських виступів?

Приводом для масового виступу селян Закарпаття у 1831 р. стали обмеження (карантини, озброєні кордони на дорогах, заборона пересування), введені у зв'язку з епідемією холери. Але повсталі селяни виступали взагалі проти всієї системи існуючих земельних відносин. Під впливом цих заворушень угорський уряд мусив дещо змінити в становищі селянства: закон 1836 р. скасував частину другорядних натуральних повинностей, а деякі інші, за згодою поміщика, дозволялося викупити тимчасово або назавжди. Селянам надавалося право переходу від одного поміщика до іншого при умові виконання всіх повинностей, сплати податків і боргів. Трохи обмежувалися права поміщика в справі судочинства щодо селян і скасовувалося фізичне покарання. Однак зберігалися всі найтяжчі повинності й разом з тим підтверджувалося право поміщиків на володіння землями.

ВИСНОВКИ ТА УЗАГАЛЬНЕННЯ

В Україні, як в Наддніпрянській, так і в Західній, перша половина XIX ст. була сповнена селянськими протестами, які

набували різних форм: від письмових скарг на своїх поміщиків до втеч і збройної боротьби.

Усе свідчило про те, що кріпосництво в Україні віджило свій вік. Спроби його збереження напштовхувались на всенародний опір. Обидві частини України стояли на порозі глибокої ринкової модернізації сільського господарства.

■ Перевірте себе

1. У чому полягали причини соціальної боротьби?
2. Яких форм набував протест українського населення проти посилення соціального гніту?
3. Де і коли відбулися найвідоміші виступи військових поселенців?
4. Який характер мали заворушення поміщицьких селян? Свою відповідь обґрунтуйте.
5. У чому полягає героїзм і трагізм особистості У. Кармалюка?
6. Охарактеризуйте масовий рух селянства – «Київську козаччину».
7. Назвіть форми антикріпосницької боротьби на західноукраїнських землях.
8. Хто такі опришки: народні герої чи кримінальні злочинці?
9. Дайте вірну відповідь. Л. Кобилиця очолив селянські виступи в:
а) Галичині; б) Буковині; в) Закарпатті.
10. Коли і де відбулися «холерні бунти»?
11. Знайдіть райони виступів селян та військових поселенців на карті на с. 62.

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

1. Донесення катеринославського віце-губернатора Міністерству внутрішніх справ про селянський рух та його придушення на Катеринославщині в 1820 р. (Уривок)

...Я мав задоволення під керівництвом п. генерал-ад'ютанта Чернишова внести спокій в 16 селах...

Щоб пояснити характер цього народного заворушення... треба знати, що прагнення селян до завоювання безумовної для них свободи виникло від приємного їм уявлення про здійснення можливості відшукати таку...

Наполегливість у відшуканні вольності розкрила в них здібність до тактичного захисту, нерідко видно було виставлені з їхнього боку наглядальні пікети, роз'їзди, рекогносцировки воєнних сил, які оточували їх селища, рішучість в нападках на озброєних...; видно було також вдосконалені засоби оповіщення і з'єднання багатьох сіл; отже, як тільки втихомирення відбувалося на значній площі багатьох селищ, інші вже, з'єднані в озброєну юрбу, були готові боротися за свободу. Така незвичайна швидкість,

схильність до однодумності і мужня готовність до захисту і повалення порядку і правил, які стримували бешкетні вчинки, загрожували не тільки всій губернії порушенням тиші і спокою, але лихо це могло легко запанувати і в сусідніх Воронежській і Слобідськоукраїнській губерніях... Якби направлення достатньої кількості військ і допомога п. генерал-ад'ютанта і кавалера Чернишова не сприяли припиненню цього зла, яке лютувало в цій місцевості і в близьких сусідніх губерніях, то однодумні переконання, звичаї і сподівання легко об'єднали б в мріях про вольність жителів усього південного краю.

Джерело: Хрестоматія з історії Української РСР. – С. 116–117.

Запитання і завдання

1. Який висновок щодо масштабів повстання можна зробити на підставі поданого документа?
2. Які рядки з документа донесення свідчать про високий рівень організації повстання? Як це можна пояснити?

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

2. З протоколу допиту Лук'яна Кобилиці

Що ж стосується підбурювання тутешніх гірських підданих... то його треба б написати... головним чином Лук'янові Кобилиці, який поширив між підданими ідею, що вони вільні й мусять відібрати у дідичів (полісників. – Авт.) ліси. Для обґрунтування цього твердження оповідав Кобилиця підданим, що він має цісарський патент (указ. – Авт.), друкований золотими буквами, який забезпечує населенню Русько-Кимполунзької округи ці свободи. Але під час детального допиту він сказав, що не мав такого патенту, що він тільки купив книжку про права і повинності гірських підданих, яка мала позолочену печатку, й через що він прийшов до думки, що вона писана золотими буквами. З цього патенту він сказав зробити багато копій для тутешніх підданих. Коли його було допитано після арешту і обвинувачено в бунтарстві, то виявилось, що ця книжка, якої не знайдено в нього, є не що інше, як твір камерального радника Дрдацького – про патенти панщини в Галичині й Буковині...

Джерело: Селянський рух на Буковині в 40-х роках XIX століття: Збірник документів. – К., 1949. – С. 158.

Запитання і завдання

Чому керівники селянських виступів часто (як у даному разі Л.Кобилиця) твердили, що мають документи про звільнення селян, але поміщики приховують це?

Запам'ятайте дати

- 1817–1818 – повстання бузьких козаків на Херсонщині.
- 1810–1815, 1831 – «холерні бунти» в Закарпатті.
- 1819 – повстання військових поселенців у Чугуєві.
- 1813–1835 – селянський рух на Поділлі під керівництвом У. Кармалюка.
- 1843–1844 – повстання під проводом Л. Кобилиці.
- 1846 – селянські повстання в Галичині.
- 1855 – «Київська козаччина».

§13

Кирило-Мефодіївське братство. Т. Шевченко в національному відродженні

ЗГАДАЙТЕ 1. Яким вбачалося майбутнє України представникам різних течій суспільно-політичного руху України наприкінці XVIII – в 30-ті роки XIX ст.? 2. Чому ці течії не мали єдиної точки зору щодо майбутнього України?

Творче завдання

Чи можна вважати Кирило-Мефодіївське братство політичною партією?

1. Утворення і склад Кирило-Мефодіївського братства

Вищим досягненням українського національно-визвольного руху першої половини XIX ст. була організація і діяльність Кирило-Мефодіївського братства. Ця національна патріотична організація виросла на традиціях українського суспільно-політичного руху попередніх поколінь і відкрила новий етап у боротьбі українського народу за своє національне і соціальне визволення.

Кирило-Мефодіївське товариство (братство) виникло у Києві на початку січня 1846 р. і діяло до кінця березня 1847 р. З появою Кирило-Мефодіївського братства на арену політичної боротьби вийшла українська різночинна інтелігенція. Вона підхопила естафету українського опозиційного руху, яку не змогла втримати козацька старшина. Символом товариства став золотий перстень з вигравіюваними іменами слов'янських просвітителів Кирила і Мефодія. В товариство увійшло 12 осіб, діяло воно нелегально.

Поміркуйте Чому саме різночинна інтелігенція стає провідником національної ідеї?

1

2

1. Тарас Шевченко. Автопортрет. *Т. Шевченко – найвидатніший представник нового покоління патріотів України, сильного впливу якого зазнали члени Кирило-Мефодіївського братства.*

2. Микола Костомаров – один з найвидатніших істориків і громадсько-політичних діячів України XIX ст.

На членів Кирило-Мефодіївського товариства сильно вплинули поезії Т. Шевченка. Автор рішуче виступав за визволення слов'янських народів від деспотизму, скасування кріпацтва, відродження вільної України. Ці твори могли читати всі: і селяни, і дворяни. Кожна з верств українського суспільства знаходила в його поезії відображення своїх прагнень. Шевченків заклик до одночасного національного та соціального визволення став основою програмних документів кирило-мефодіївців.

Невідомо, чи був Т. Шевченко безпосереднім учасником братства, але він спонукав його членів до активнішої роботи. Т. Шевченко займав більш рішучу, ніж інші, позицію, вважав, що лише просвітницької діяльності недостатньо й треба готуватися до повстання проти самодержавства.

Одним із засновників Кирило-Мефодіївського товариства був Микола Костомаров (1817–1885). Він народився в Україні, але мав російське походження, здобув освіту в Харківському університеті і після недовгого вчителювання на Волині одержав у 1845 р. призначення до Київського університету. У своїх лекціях з історії, книгах він показував не лише подібність, але й відмінність «двох народностей» (російської та української), дві засади історичного розвитку: демократичну козацьку в Україні та самодержавну, притаманну Росії.

Пантелеймон Куліш.
*Йому належала ви-
значна роль не лише у
Кирило-Мефодіївсько-
му братстві, а й у по-
дальшому суспільному
русі в Україні.*

М. Костомаров вказував, що український характер формувався на поєднанні психології чутливого, наділеного любов'ю до природи, співучого, поетичного й водночас працьовитого господаря, хлібороба з його одвічним потягом до землі – з одного боку, й жадоби свободи, виплеканої в умовах степу й козацької вольниці, – з іншого. Українці, за М. Костомаровим, «знати не хотіли ні царя, ні пана». Він наголошував на невідповідності деспотизму й монархізму самій природі українства. Порівнюючи українську й російську ментальність, М. Костомаров вказав на істотні відмінності між ними. Зокрема, якщо росіяни прагнули утворити міцне общинне тіло на віковичних началах, що призвело до єдиновладдя і сильної держави, то українці завжди виявляли схильність до особистої свободи.

Це спонукало їх утворювати «добровольні товариства», які не порушували права такої свободи.

Аналіз М. Костомаровим глибинних відмінностей росіян і українців став теоретичним обґрунтуванням самостійності двох народів, підтвердженням наявності в них рівних прав на державність.

М. Костомаров висував ідею єдності пригноблених слов'янських народів, що тільки й могла їх врятувати від національного та соціального гноблення. Ця ідея й лягла в основу діяльності кирило-мефодіївців.

Нарешті, великий вплив на сучасників мав член товариства **Пантелеймон Куліш (1819–1897)** – письменник, учений, педагог, громадський діяч. Крім літературно-художніх творів, П. Куліш підготував перший підручник з історії України для дітей старшого шкільного віку. У доповіді шефа жандармів графа Орлова Миколі I зазначалося: «Книги Куліша могли б так само впливати на малоросіян, як і вірші Шевченка, тим більше, що створені для дітей старшого віку».

2. «Книга буття українського народу» і «Статут Слов'янського братства Св. Кирила і Мефодія»

Програмні положення Кирило-Мефодіївського братства викладені у «Книзі буття українського народу» і «Статуті

Маєток Тарновських у Качанівці на Чернігівщині XVII–XIX ст. Сучасний вигляд. Господар маєтку Василь Тарновський був близький до Кирило-Мефодіївського товариства. Затишні алеї парку відвідували Т. Шевченко, М. Костомаров, П. Куліш, М. Гоголь.

Слов'янського братства Св. Кирила і Мефодія», основним автором яких був М. Костомаров.

У «Книзі буття українського народу» показано основні події світової історії з давніх часів до середини XIX ст. Значна частина тексту «Книги буття» присвячена історичній драмі України, яка виявилася поділеною між Польщею та Росією. Чужинці придушували свободу українського народу, ліквідували його державність – Запорозьку Січ і Гетьманщину, демократичний устрій, запровадили кріпацтво: «А німка цариця Катерина востаннє доконала козацтво і волю...». В кінці твору йшлося про історичне покликання України: підняти інших слов'ян на боротьбу за національне відродження в усіх сферах економічного, соціального і духовного життя.

«Статут Слов'янського братства Св. Кирила і Мефодія» складався з двох частин: «Головні ідеї» і «Головні правила». В «Головних ідеях» вказувалося, що метою слов'ян повинно стати їх політичне об'єднання в федерацію, в якій кожен народ отримав би власну державність з демократичною (республіканською) формою правління.

Серед 11-ти «Головних правил» привертають увагу три, де говориться, що товариство утворюється з метою «поширення вищевикладених ідей переважно через виховання юнацтва, літературу і примноження членів товариства». Товариство прагнути усунути релігійну ворожнечу між слов'янами (католиками і православними). І найголовніше правило: «Товариство

буде прагнути зарані про викорінення рабства і всякого при-
ниження бідних класів, а водночас і про повсюдне поширення
грамотності».

Поміркуйте Які ознаки політичної партії наявні у діяльності
Кирило-Мефодіївського товариства?

У цілому завдання, які ставили перед собою члени товари-
ства, виглядали наступним чином.

3. Вплив діяльності кирило-мефодіївців на розвиток українського національного руху

Певний час кирило-мефодіївцям вдавалося діяти таємно від властей. Вони збиралися на квартирах членів товариства, де вели дискусії, обговорювали документи товариства і його подальші плани. Свої ідеї вони поширювали в приватних бесідах з людьми, яким довіряли. Серед них найбільше було студентської і військової молоді, інтелігенції й дрібного чиновництва. У березні-квітні 1847 р. діяльність Кирило-Мефодіївського братства було викрито, а його членів заарештовано.

Кирило-мефодіївці справили величезний вплив на подальший розвиток українського національного руху. Наступне покоління українських патріотів взяло на озброєння всі їхні головні ідеї: необхідність відродження Української держави

Титульна сторінка архівної справи про Кирило-Мефодіївське товариство та участь Т. Шевченка у ньому.

з демократичним (республіканським) устроєм, рівноправністю всіх громадян; встановлення в Україні справедливого соціально-економічного ладу; національно-культурне відродження українського народу. Ці ідеї якнайкраще відповідали конкретно-історичним умовам Наддніпрянської України і були сприйняті переважною більшістю української різночинної інтелігенції.

Поміркуйте Яке значення мала діяльність Кирило-Мефодіївського братства для розвитку національно-визвольного руху?

4. Місце Т. Шевченка в українському відродженні

Як зазначалося вище, діячі Кирило-Мефодіївського братства перебували під потужним впливом Т. Шевченка. Але цей вплив відчували не лише кирило-мефодіївці. Поет став національним пророком в цілому й ідейним натхненником для нового українства зокрема. Він створив поетизовану версію України, яка воскресає і має велике майбутнє.

З появою Т. Шевченка відпала потреба доводити, що українці – це окремий народ, який має свою мову, літературу й, зрештою, наділений власними національними рисами. Його національно-патріотичні твори не тільки відновлювали в поетичних образах героїчне минуле, але, – і це головне, – були пропозитивні активним духом революційної перебудови суспільства.

Найбільша трагедія українського народу, на думку Т. Шевченка, полягала не в тому, що народ потрапив у неволю, а в тому, що він змирився з нею, забуваючи про своє минуле і навіть допомагаючи сусідові «приспати» себе. З позицій цього минулого поет і закликав до боротьби за визволення України.

Т. Шевченко активно виступав за об'єднання слов'ян, проте він ненавидів російське самодержавство: як демократ, він вбачав у царях головних винуватців закріпачення українських селян; як федераліст – не сприймав централізм; як республіканець – був ворогом монархії. Він виступав також і як український патріот, який бачив, що не лише російський уряд, а й частина російської спільноти схвалює знищення української самостійності, державності, культури.

Таким чином, творчість Т. Шевченка сприяла формуванню самосвідомості українців і створювала підґрунтя для початку нового етапу визвольного руху.

ВИСНОВКИ ТА УЗАГАЛЬНЕННЯ

Історичне значення Кирило-Мефодіївського братства полягає в тому, що воно було першою спробою української різночинної інтелігенції вдатися до політичної боротьби. Братство

вперше розробило широку політичну програму національно-визвольного руху, яка стала дороговказом для його наступників. Важливо й те, що Кирило-Мефодіївське товариство стало самостійним і самобутнім політичним формуванням, яке організаційно не підпорядковувалося, а ідеологічно не повторювало політичних настанов жодної із загальноросійських суспільних течій.

Кирило-мефодіївці зробили значний внесок у розвиток української національної ідеї. Попереднє покоління патріотів (козацька старшина) показало українцям, що вони – окремий народ з багатими державною історією, мовою та культурою. Кирило-мефодіївці зробили наступний важливий крок: вони дійшли висновку, що українці повинні звільнитися з національного і соціального рабства, відродити власну державу.

У справі українського відродження роль національного пророка належала Т. Шевченку. Його діяльність створила умови для переходу визвольного руху до нового вищого етапу розвитку.

■ Перевірте себе

1. Які ідеї пропагували кирило-мефодіївці?
2. Охарактеризуйте програмні документи братства.
3. Назвіть найвідоміших представників Кирило-Мефодіївського братства.
4. Яку роль відіграло Кирило-Мефодіївське братство у розвитку українського національного руху?
5. Яке місце в українському відродженні посідав Т. Шевченко?

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

Статут Кирило-Мефодіївського товариства

Головні ідеї:

1. Визначаємо, що духовне і політичне об'єднання слов'ян є тією справжньою метою, до якої вони повинні прагнути.
2. Визначаємо, що при об'єднанні кожне слов'янське плем'я повинно мати свою самостійність, а такими племенами вважаємо: південно-русів (українців. – Авт.), північно-русів (росіян. – Авт.), білорусів, поляків, чехів зі словенцями, лужичан, ілліросербів з хурутанами (хорватами. – Авт.) і болгар.
3. Визначаємо, що кожне плем'я повинно мати народне правління і дотримуватися повної рівності співгромадян за їх народженням, християнським віросповіданням і станом.
4. Визначаємо, що правління, законодавство, право власності і освіта у всіх слов'ян повинні ґрунтуватися на святій релігії Господа нашого Ісуса Христа.

5. Визначаємо, що при такій рівності освіченість і чиста мораль повинні служити умовою участі в правлінні.

6. Визначаємо, що має існувати спільний Слов'янський собор з представників всіх племен.

Головні правила товариства:

1. Товариство утворюється з метою поширення вищевикладених ідей переважно через виховання юнацтва, літературу і примноження членів товариства. Товариство визначає своїми покровителями святих Кирила і Мефодія і приймає своїм знаком перстень або ікону з іменами чи зображенням цих святих.

2. Кожний член товариства при вступі приймає присягу використовувати талант, працю, статки, свої громадські зв'язки для цілей товариства, і якщо б котрийсь з членів зазнав гонінь і навіть страждань за прийняті товариством ідеї, то, відповідно до присяги, він не видасть нікого з членів, своїх побратимів.

3. У випадку, коли член потрапляє до рук ворогів і залишає в нужді сімейство, товариство допомагає йому.

4. Кожний член товариства може прийняти нового члена товариства, не повідомляючи йому імена інших членів.

8. Товариство буде прагнути зарані про викорінення рабства і всякого примушення бідних класів, а водночас і про повсюдне поширення грамотності.

9. Як все товариство в цілому, так і кожний член окремо повинні узгоджувати свої дії з євангелійськими правилами любові, покірності і терпіння; правило ж: «Мета виправдовує засоби» товариство визначає безбожним.

11. Ніхто з членів товариства не повинен оголошувати про існування і склад товариства...

Джерело: Кирило-Мефодіївське товариство. – К.: Наукова думка, 1990. – Т. 1. – С. 150–152.

Запитання і завдання

1. Визначіть головні завдання, які ставили кирило-мефодіївці:
  - а) розв'язання соціальних проблем;
  - б) розв'язання проблем національних.
2. Про що свідчить та обставина, що у списку «слов'янських племен», які повинні мати самостійність і ввійти в федерацію слов'ян, «північно-руси» (росіяни) стоять на другому місці, а «південно-руси» (українці) – на першому?
3. Про що свідчить відмова товариства від принципу «Мета виправдовує засоби»?

Запам'ятайте дати

- Січень 1846 – березень 1847 – діяльність Кирило-Мефодіївського братства.

- **Політична партія** – добровільне об'єднання людей, що представляє волю певної соціальної групи, прагне оволодіти державною владою, впливати на формування та політику органів держави відповідно до своєї програми розвитку суспільства.
- **Різночинці** – «люди різного чину і звання», вихідці з купців, міщан, духовенства, селянства, дрібного чиновництва та ін. В основному займалися розумовою працею. Серед них було багато противників самодержавства.

§14

Національно-визвольний рух на західноукраїнських землях у час піднесення революції 1848–1849 рр.

ЗГАДАЙТЕ 1. Що вам відомо про революцію 1848–1849 рр. в Західній Європі? 2. Які гасла цієї революції, на вашу думку, повинні були знайти найбільшу підтримку в Україні?

Творче завдання

Яке із тверджень вам видається правильним:

- 1) революція 1848–1849 рр. принесла свободу західним українцям;
- 2) революція 1848 р. спровокувала конфлікт між поляками та українцями в Західній Україні?

1. Розгортання революційних подій в Австрійській імперії. Скасування кріпацької залежності селян і панщини

У 1848 р. європейські народи повстали проти режиму самовладдя монархів, встановленого ще у 1815 р. Віденським конгресом. Населення незалежних країн вимагало демократії, політичної рівноправності всіх класів і станів. Політично залежні народи виступили з вимогою відродження власної державності. Не випадково події 1848 р. увійшли в історію як «Весна народів».

Розпочавшись в Італії і Франції, революція перекинулася до Німеччини, а в березні 1848 р. спалахнула в столиці Австрійської імперії – Відні. 15 березня австрійський цісар Фердинанд I проголосив конституцію, яка передбачала надання громадянам свободи слова, друку, зборів, скликання парламенту (рейхстагу).

Революційні події активізували національно-визвольну боротьбу західних українців. У Західній Україні накопичилося особливо багато незадоволення і можна було чекати масового соціального

вибуху. В критичний момент уряд, прагнучи не допустити участі в революції найчисельнішої суспільної верстви – селянства, пішов на скасування кріпосницької системи. Зокрема, в Галичині панщину з великою поспішністю скасували у травні 1848 р., майже на чотири місяці раніше, ніж в інших провінціях імперії.

За скасування панщини поміщики дістали грошові відшкодування від держави і звільнення від деяких податків. У своїй власності вони продовжували тримати величезні масиви землі. Крім того, за ними залишалися так звані сервітuti, тобто ліси і пасовища, якими користувалися селяни. На підставі закону селяни могли й далі ними користуватися, але були зобов'язані платити за них поміщикам на основі «добровільних угод». Це спричинило численні селянські виступи протесту.

Поміркуйте Які зміни відбулися у землекористуванні на західноукраїнських землях і чому?

Закон про скасування панщини певний час не поширювався на Буковину, що викликало бунти селян, котрі відмовлялися відробляти панщину. Лише у серпні 1848 р. під тиском селянських заворушень закон поширився і на цей край. Згідно з рішенням парламенту селяни зобов'язувалися заплатити поміщикам за своє звільнення дві третини викупних платежів, а держава платила решту. В Закарпатті під час революції 1848 р. панщину формально теж скасували, але насправді існувала вона ще п'ять років.

2. Пожвавлення культурно-освітнього руху. Вихід першої української газети «Зоря Галицька»

Ослабленням імперської влади українці прагнули скористатися також і для задоволення своїх культурно-освітніх потреб. Цей рух очолила національна інтелігенція, яку підтримало селянство.

19 квітня 1848 р. львівські українці від імені всього українського населення краю надіслали австрійському цісарю петицію з вимогами рішучих перетворень у культурній сфері. Наголошуючи, що українці заселяли край зі стародавніх часів, мали свою державність, вони вимагали запровадження в школах рідної мови, видання законів українською мовою та її знання всіма чиновниками, зрівняння в правах духовенства всіх віросповідань, надання українцям права доступу до всіх державних установ. При цьому надії покладалися на добру волю австрійського уряду. Але поступово галицька інтелігенція починала розуміти необхідність й власної активної участі в національно-культурних та політичних перетвореннях.

В умовах національно-культурного піднесення й оголошення демократичних свобод, у тому числі свободи слова, у Львові стала виходити перша газета, друкована українською народною мовою – «Зоря Галицька». Вона скоро набула такої популярності, що селяни виходили далеко за околиці своїх сіл в очікуванні листиноші, щоб швидко довідатися про новини в краї і світі. «Зоря Галицька» сприяла швидкому піднесенню національної свідомості серед населення Галичини і готувала його до участі в політичному житті.

3. Утворення та діяльність Головної руської ради

Галицькі поляки першими скористалися демократичними свободами, проголошеними революцією. Вони організували свій осередок – Центральну раду народів у Львові, яка проголошувала своєю метою створення Литовсько-Русько-Польської Речі Посполитої та рівність культурних прав поляків і українців. Однак більшість поляків продовжувала обстоювати ідею, що галицькі українці не мають нічого спільного з українцями Наддніпрянщини, що це – гілка польського народу, а українська мова – діалект польської.

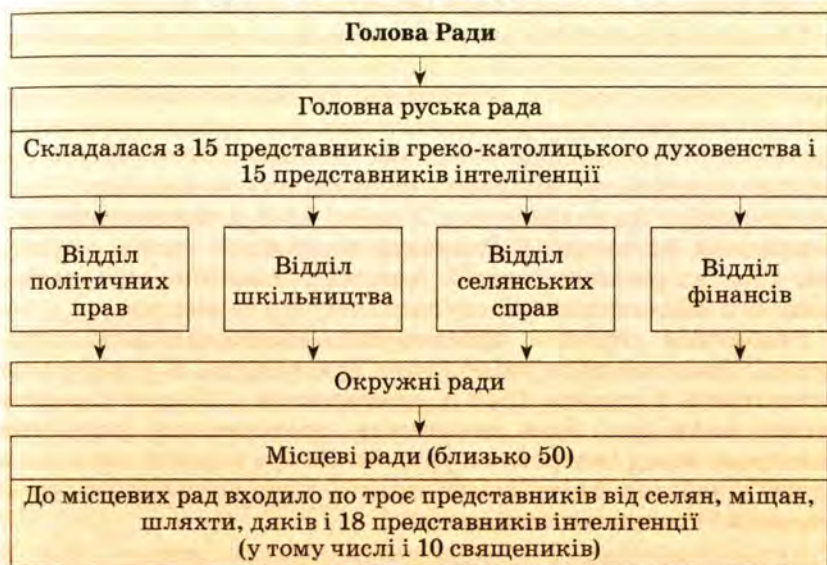
У відповідь на дії поляків українська інтелігенція 2 травня 1848 р. заснувала у Львові свій орган – Головну руську раду, яка мала відстоювати інтереси українського населення Галичини. У виробленій радою програмі обґрунтовувалася приналежність українського населення Галичини до єдиного українського народу, наголошувалося на колишній державності краю. Програма закликала українців до національного пробудження, активної діяльності щодо поліпшення свого становища в межах австрійської конституції.

У питанні щодо майбутнього Галичини у членів Головної руської ради єдності не було. Невелика її частина прагнула до створення слов'янської федерації, деякі мріяли про незалежну Українську державу з центром у Києві. Але основна маса орієнтувалася на мінімальне – поділ Галичини на Західну

(населену головним чином поляками) і Східну (де більшість населення була українцями, або, як вони себе продовжували називати, русинами).

Структура Головної руської ради

Головна руська рада очолила не лише політичний, а й культурно-освітній рух у Галичині. Саме вона була ініціатором видання «Зорі Галицької», а влітку 1848 р. затвердила рішення про створення «Галицько-руської матиці», яка мала відати організацією видання підручників українською мовою. Під тиском національних сил власті наприкінці року відкрили у Львівському університеті кафедру української мови та літератури. Першим її завідувачем став Я. Головацький. Скликаний 19 жовтня 1848 р. Собор руських учених у Львові окреслив широку програму організації української науки й народної освіти.

Поряд з Головною руською радою продовжувала діяти Центральна рада народова. Вона спиралася не лише на польське населення Галичини, а й на ту ополячену українську шляхту, яка не бажала відокремлюватися від вищої верстви польського суспільства й протестувала проти положень української петиції 19 квітня. 23 квітня Центральна рада народова утворила власну організацію «Руський собор», що була покликана обстоювати ідею незалежності Польщі під зверхністю Габсбургів. У цій організації було і декілька демократично настроєних українців, у тому числі один із членів «Руської трійці» І. Вагилевич.

Поміркуйте В чому ви вбачаєте принципову різницю між Головною руською радою й Центральною радою народовою?

ВИСНОВКИ ТА УЗАГАЛЬНЕННЯ

Революція 1848–1849 рр. була відповіддю європейських народів на спроби їх правителів зупинити модернізацію, законсервувати реакційні порядки, установлені ще Віденським конгресом 1815 р. Охопивши Австрійську імперію, європейська революція докотилась і до Західної України. Весною 1848 р. Галичина стояла напередодні масового селянського повстання. Уряд змушений був йти на поступки. У квітні 1848 р. він оголосив про скасування панщини. В Галичині це зробили навіть раніше, ніж в інших регіонах імперії. Але, як і повсюдно, скасування панщини недостатньо враховувало інтереси селянства.

Революція сприяла прискоренню самоорганізації українства. Представники уніатського духовенства й української інтелігенції 2 травня 1848 р. сформували у Львові Головну руську раду, яка була покликана представляти українців Галичини перед імперським урядом. Це був перший випадок в історії українців Австрійської імперії, коли вони спромоглися створити суто політичний орган.

■ Перевірте себе

1. Поясніть термін «Весна народів».
2. Висвітліть основні події національно-визвольного руху 1848 р. у Галичині.
3. Охарактеризуйте діяльність Головної руської ради.
4. Поясніть причини українсько-польського протистояння в Галичині.
5. Чому, на ваш погляд, не вдалося досягти українсько-польського компромісу і висунути спільні вимоги до австрійської влади? Чи можливо це було взагалі? Відповідь обґрунтуйте.

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

З першої відезв Головної руської ради від 10 травня 1848 р.

Ми, галицькі українці, належимо до великого українського народу, що одною мовою говорить... Наш народ був колись самостійний, рівнявся в славі з наймогутнішими народами в Європі, мав свою літературну мову, свої власні закони, своїх власних володарів, одним словом: був у добробуті і силі. Через непривітні умови й політичні нещастя розпався наш великий народ, стратив свою самостійність і прийшов під чужу владу...

Але тепер, коли для всіх блиснуло сонце волі, «пробудився і наш український лев і гарне нам ворожить майбутнє. Встаньте, браття, але не до звади й негоди! Будьмо тим, чим бути можемо, будьмо – Народом!».

...Ми зібралися й працюватимемо у такий спосіб:

1. Першим нашим завданням буде зберегти віру й поставити наш обряд і права наших священиків і церкви нарівні з правами інших обрядів.

2. Розвивати нашу національність у всіх напрямках: досконаленням нашої мови, заведенням її у школах вищих і низших, видаванням часописів... поширенням добрих та корисних книжок в українській мові та прагненням завести нашу мову в усіх публічних установах і т. п. ...

Джерело: Крип'якевич І., Дорошенко Д., Пастернак Я. Велика історія України. – Львів: Вінніпег, 1948. – С. 677–678.

Запитання і завдання

1. Порівняйте погляд на історію українського народу членів Головної руської ради і польської національної меншини в Галичині.
2. Дайте оцінку програмних засад Головної руської ради.

Запам'ятайте дати

- 1848 – скасування кріпосництва на західноукраїнських землях.
- Травень 1848 – заснування Головної руської ради.

Словник термінів

- **Сервітути** (з лат. *servitus* – повинність, зобов'язання) – звичаєве чи законом встановлене право користуватися (частково або спільно) чужою власністю. В Україні на правах сервітуту селяни користувалися спільно з поміщиками лісами, пасовищами, луками та ін.

§15

Західна Україна в період завершення революції

ЗГАДАЙТЕ 1. Чого добилися українські національно-визвольні сили на початковому етапі революції? 2. Які наслідки мало українсько-польське протистояння в Галичині?

Творче завдання

Правильно чи помилково стверджувати, що Західна Україна повністю втратила всі здобутки революції 1848–1849 рр.?

1. Зв'язки діячів українського руху з лідерами чеського і південнослов'янського відродження. Слов'янський з'їзд

Боротьба діячів українського руху за національні права свого народу зустрічала розуміння і підтримку більшості лідерів слов'янського відродження на Заході. Ще в часи «Руської трійці» Я. Головацький та І. Вагилевич

Павел Шафарик. Його діяльність на захист українства була одним із чинників, які примусили австрійську владу відмовитися від намагань латинізувати українську писемність.

активно листувалися з багатьма з них. Творчі контакти українці мали із словаком Яном Колларом, сербамі Георгієм Пётровичем і Теодором Павло́вичем, хорватом Курелацом, чехом Карелом Гавлічеком.

Окремо виділимо діяча чеського і словацького національного відродження, видатного славіста **Павела Шафарика**. Він був одним із перших європейських вчених, який науково і об'єктивно визначив територію та етнічні межі розселення українців, обґрунтував самостійність української мови та зробив систематичний огляд української літератури.

Коли на кінець весни 1848 р. протистояння в Галичині поляків і українців стало особливо загрозливим (пропольськи налаштовані сили почали створювати власну гвардію, а українські – загони стрільців), П. Шафарик став ініціатором про-

ведення з'їзду слов'янських народів Австрійської імперії, на якому проблемні питання розв'язувалися шляхом перемовин.

Поміркуйте Чому діячі чеського і словацького руху так щиро переймалися українськими проблемами?

Його заходами і зусиллями науковців Йосифа Єлачіча, Франтішка Палацького та інших чехів **Слов'янський з'їзд** відбувся в Празі на початку червня 1848 р. У роботі з'їзду брали участь представники Головної руської ради, Центральної ради народової та «Руського собору». З'їзд ухвалив рішення про рівноправність української мови у школах і державних установах, рівність всіх національностей і віросповідань, створення спільної українсько-польської гвардії та керівних органів. Гостру дискусію викликала пропозиція української депутації поділити Галичину на українську (Східну) й польську (Західну) адміністративні одиниці. Розглядалися й інші питання, але

під впливом загострення революційних подій з'їзд припинив свою роботу.

2. Вибори до австрійського парламенту

Одним із найважливіших досягнень початкового етапу революції 1848–1849 рр. було проголошення демократичних свобод і введення парламенту (рейхстагу). Імперська влада погодилася на вибори з участю станів і усіх народів імперії, у тому числі й українського.

Парламент почав роботу 10 липня 1848 р. Інтереси українців представляли 39 депутатів. Більшість із них (27) були селянами. Від самого початку стало зрозуміло, що українські селяни досить швидко проймаються не лише своїми становими інтересами, а й активно підтримують загальнонаціональні, культурно-освітні та політичні запити. Разом з депутатами, вихідцями з інших станів, вони вносили пропозиції щодо поліпшення соціально-економічного становища галицького населення й задоволення його національно-духовних вимог.

Українські депутати запропонували парламентові розглянути питання про територіально-національний поділ Галичини.

Олександр Духнович – закарпатський громадський діяч, письменник. Обстоював ідею єдності закарпатських українців з усім українським народом.

Поміркуйте Чому для українців важливо було здійснити поділ Галичини?

Ця вимога опиралася на широку підтримку українського населення. Меморандум з вимогою розділу Галичини на Східну і Західну підписали 200 тис. осіб. Під впливом масового політичного і національно-культурного руху галичан австрійський уряд пообіцяв задовольнити вимоги. Але далі обіцянок справа не пішла. Галичина так і не була розділена.

3. Революційні події на Буковині та в Закарпатті

На Буковину революція теж прийшла в березні 1848 р. Революційні заворушення розпочалися у Чернівцях та інших містах, де було створено навіть Національну гвардію, до якої входили міщани, ремісники, а також студенти духовної семінарії та гімназії. Можливості розвитку революції в цьому краї значно послаблювало те, що не існувало зв'язку між містами,

у значній мірі неукраїнськими за національним складом, і оточуючими їх українськими селами.

Більшу активність виявили українці в час виборів до австрійського парламенту. Незважаючи на різні махінації на місцях румунських чиновників, з восьми депутатів від Буковини п'ять були українцями. Одним з них став відомий керівник селянського антикріпосницького руху Л. Кобилиця. Хоча буковинськими депутатами-українцями були майже неписьменні селяни, але в парламенті вони діяли спільно з депутатами, українцями з Галичини. І коли Головна руська рада висунула вимогу виділити території, заселені українцями, в окремий край, буковинці підтримали цю пропозицію й домогалися входження Буковини до цього краю.

Перший досвід парламентської діяльності українців (участь українських депутатів у роботі австрійського конституційного рейхстагу 10.07.1848 р. – 7.03.1849 р.)

Закарпаття організаційно входило, як відомо, до Угорського королівства. Угорці домагалися самостійності від Відня, але при цьому заперечували права слов'ян, які проживали на території королівства, хоча б на обмежену культурно-національну автономію. Більше того, центральний уряд імперії став на бік слов'янських народів проти спроб Будапешта насильно запровадити в школах угорську мову. Тому закарпатські українці не підтримали збройне повстання угорців проти Австрії, яке розпочалося у вересні 1848 р.

4. Львівське збройне повстання 1848 р. Поразка революції в Австрії

Починаючи з літа 1848 р. сили контрреволюції в Австрії, в тому числі на українських землях, почали переходити в контрнаступ, намагалися ліквідувати ті політичні, соціальні,

національні свободи, які завоювали народи імперії.

Проте останні не збиралися поступатися. У жовтні розпочалися барикадні бої у Відні. Після одержання звістки про них надзвичайно напруженим стало становище у Львові. Не минало дня без сутичок між урядовими військами і національною гвардією. **1 листопада вогонь, відкритий військами по народу, став сигналом до повстання.** Львів'яни кинулися будувати барикади. Протягом ночі весь центр міста опинився в руках повсталих — українців, поляків, євреїв та інших.

До повсталих приєдналися студентський легіон і частина національної гвардії. 2 листопада між повсталими та урядовими військами відбулися збройні сутички. Проте сили були нерівними. Австрійці почали кількогодинний артилерійський обстріл міста, під час якого було вбито 55 і поранено 75 осіб. У місті виникали численні пожежі. **Повстання придушили, а в місті запровадили стан облоги.**

Пожежа у Львівській ратуші під час повстання 1–2 листопада. Середина XIX ст. Галичани боролися зі зброєю в руках за свою свободу. Їхні виступи жорстоко придушували.

Поміркуйте Що спричинило швидку поразку Львівського повстання?

У березні 1849 р. було розпущено австрійський парламент, скасовано конституцію й відновлено колишню централізаторсько-бюрократичну адміністративну систему. Влітку 1851 р. влада заборонила діяльність Головної руської ради.

5. Придушення селянського руху

Після розгрому революційних сил у містах виявилось, що селянство не припиняє боротьбу. Особливого розмаху вона набрала на Буковині. Селяни протестували проти непослідовної земельної реформи, яка залишала більшу частину землі у поміщиків. Важливу роль у селянському русі відігравали депутати парламенту, обрані від сільських

Каплиця, збудована у 1848 р. на честь скасування кріпосництва на Буковині. Вижниця. Сучасний вигляд

округів, особливо Л. Кобилиця. Він у листопаді 1848 р. очолив повстання селян гірських округів Буковини. До літа 1849 р. повстання поширювалося на все нові території. Лише у квітні 1850 р. Л. Кобилицю та кількох його товаришів заарештували. Внаслідок катувань він захворів і помер у жовтні 1851 р. Улітку 1848 р. посилювся селянський рух в Закарпатті й Галичині. Проте там він не набув такого розмаху, як на Буковині. Після придушення революції австрійський уряд жорстоко розправився з учасниками виступів. На західноукраїнські землі прийшла урядова реакція.

ВИСНОВКИ ТА УЗАГАЛЬНЕННЯ

Революція 1848–1849 рр. в Австрійській імперії сприяла демократизації суспільного життя. Значним її досягненням було скликання рейхстагу. В ньому представники українського населення, у тому числі селянства, стали залучатися до парламентської діяльності, вперше на всю імперію проголосивши свої національно-культурні та політичні цілі.

Але восени 1848 р. реакція пішла в контрнаступ. Демократичні сили прагнули організувати опір, та зазнали поразки. Однією з найважливіших причин цього була відсутність єдності між представниками різних національних груп західноукраїнського населення. Галицькі поляки вважали Галичину своєю корінною територією і заперечували право на національно-державне життя українців краю.

Не було взаєморозуміння і між закарпатськими українцями та угорцями, що у 1848 р. піднялися на боротьбу за незалежність від Австрії. Прагнучи до власної державності, останні відмовлялися українцям навіть у праві на обмежену автономію.

Революцію 1848–1849 рр. було придушено. Однак витравити із свідомості патріотично налаштованої української громадськості пам'ять про неї австрійська влада не мала змоги. Завоювання 1848 р. стали духовною основою для подальшого поступу національно-визвольного руху.

Перевірте себе

1. Яке значення для українського національного руху мали дослідження П. Шафарика?
2. Які питання розглядалися на Слов'янському з'їзді?
3. Визначіть напрями діяльності українських депутатів в австрійському парламенті. Яке значення мала парламентська діяльність українських депутатів для подальшого розвитку національно-визвольного руху на західноукраїнських землях?

4. Чому закарпатські українці не підтримали Угорську революцію 1848 р.?
5. Коли і за яких обставин відбулося збройне повстання у Львові?
6. Які райони Західної України охопив масовий селянський рух?
7. Знайдіть на карті на с. 62 осередки національно-визвольного руху в 1848–1849 рр.

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

1. Історик Роман Шпорлюк про значення 1848 р. для українців Австрійської імперії

1848 р. русини самовизначалися як окремий народ, відмовившись від належності до «історичної», позаєтнічної польської нації...

1848 р. одним із головних завдань для русинів було добитися визнання їх окремим слов'янським народом. До революції 1848 р. як для поляків, так і для політично свідомих русинів польська ідентичність останніх вважалася нормою. Селяни зі Східної Галичини вживали діалект, відмінний від мови селян Західної Галичини, проте питання національності належало радше до сфери політичної, аніж етнографічної. 1848 р. русини не лише проголосили окремішність від поляків, але й дали зрозуміти, що їхня етнічна територія не обмежується кордонами Австрійської імперії: згідно з деклараціями Головної Руської Ради, ця територія охоплювала південні регіони Російської імперії аж до Дону. Це означало, що населення даних територій не є ані польським, ані російським.

Джерело: Шпорлюк Р. Імперія та нація. – К.: Дух і літера, 2000. – С. 218–219.

Запитання і завдання

1. Пригадайте, кого у XIX ст. називали русинами.
2. Чи можна 1848 р. вважати одним з переломних в історії українського національного руху? Відповідь обґрунтуйте.

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

2. Галицький священник Василь Подолинський (1815–1876) про головні течії українського руху. Podolinski W. Ctos przectrogi. – Sjanok, 1846.

I. Партія суто українська – хоче України вільної, незалежної і прагне до неї прямо й безпосередньо чи через Слов'янщину.

II. Партія польсько-українська – хоче України вільної, незалежної і прагне до неї через федеративну Польщу чи Польщу слов'янську в федерації з Україною з таким задумом, що, коли визріють умови і буде необхідність, тоді цілком українізується.

III. Партія австрійсько-українська – хоче Україну вільну лише від поляків, а не взагалі від неволі...

IV. Партія російсько-українська – хоче також Україну, може, й вільну, а прагне до неї через попереднє об'єднання з Росією з переконанням, що лише тоді буде вона вільна, коли буде вільною Росія.

Джерело: Стеблій Феодосій. До генези ідеї української незалежності в 40-х рр. XIX ст. // Матеріали історіографічних та археографічних комісій НТШ в Україні. (1995–1997). – Львів, 1999. – Вип. 2. – С. 391.

Запитання і завдання

1. Враховуючи те, що брошура В. Подолинського була написана до 1848 р., з'ясуйте, наскільки точно відповідав його прогноз реальним подіям революції.
2. Чому в українському національно-визвольному русі не було єдності в питанні про майбутнє України?

Запам'ятайте дати

- Червень 1848 – Слов'янський з'їзд у Празі.
- Липень 1848 – березень 1849 – робота австрійського парламенту, в якому вперше були представлені депутати від українців.
- Листопад 1848 – збройне антиурядове повстання у Львові.
- 1848–1850 – масовий селянський рух на Буковині.

Словник термінів

- Меморандум – документ, пам'ятна записка з викладом поглядів з того чи іншого питання.

Узагальнювальний урок

ТЕМА 3

Творче завдання

Чи правомірним буде стверджувати, що розгортання українського національного руху було закономірним (неминучим) явищем?

1. Економічний розвиток України та його суперечності

В першій половині XIX ст. Україна стала на шлях модернізації. Найважливішим її проявом став промисловий переворот, який провістив початок індустріалізації. Від 30-х років XIX ст. швидкими темпами зростало фабричне виробництво, що базувалося на використанні парових машин. З поширенням

машинного виробництва формувалися і нові класи суспільства: підприємці та наймані робітники. Серед підприємців переважали вихідці з поміщиків, купців та міщан. Селянам дуже важко було з ними конкурувати. І все ж деяким з них це вдавалося (Симиренки, Яхненки та ін.).

Економічний розвиток супроводжувався розширенням внутрішньої торгівлі, котра здійснювалася переважно через базари та ярмарки. Визначне місце належало Україні у зовнішній торгівлі Російської імперії. Третина її експорту (переважно хліб і десятки видів іншої продукції рослинництва й тваринництва) йшла через азовські і чорноморські порти. Одночасно зросло значення цих портів в імпорті.

На промисловому розвитку України першої половини XIX ст. досить помітно відбилася її залежне становище у складі Російської та Австрійської імперій. Царський уряд створював кращі умови для розвитку найприбутковіших галузей промисловості у Центрі Росії. Це насамперед текстильна промисловість і виготовлення різноманітних металевих виробів – від цвяхів до складних на ті часи машин і механізмів. Третина виготовленої на підприємствах Московської, Ярославської і деяких інших центральноросійських губерній продукції реалізовувалася в Україні. В той же час з України в ці губернії вивозилася лише сировина і продукти переробки сільсько-господарських культур. Такий обмін був економічно вигідний для російських губерній, але не для українських.

Що стосується економіки Західної України, то її розвиток відбувався ще повільніше, ніж у підросійських землях. Наддніпрянська промисловість не мала в Росії таких сильних конкурентів, як галицька, буковинська чи закарпатська в Австрійській імперії. Початок промислового перевороту в німецьких і чеських провінціях Австрії вкрай негативно позначився на західноукраїнській економіці.

Промисловий переворот спричинив швидке зростання чисельності міського населення, але не позначився на його національному складі. В українських містах українці залишалися в меншості. Домінувало російське (в Західній Україні – польське, німецьке чи угорське) мовно-культурне середовище.

Причиною затримки в розвитку Наддніпрянщини і Західної України була не лише економічна політика Росії та Австрії, спрямована на підтримку переважно центральних регіонів цих імперій, а й збереження кріпацтва. Протягом першої половини XIX ст. в обох частинах України кріпацтво набуло жорстоких форм і зумовило надзвичайно низький рівень життя основного населення – селянства, а отже, зужувало внутрішній ринок.

2. Антикріпосницькі виступи

Відповіддю селян на посилення соціального гніту стало наростання антикріпосницьких виступів. Їхній спалах викликало насадження військових поселень. Козаки і селяни, які ще не позбулися традиційної незалежності й старих прав, відповідали на нововведення бурхливими протестами, аж до повстань.

Значного поширення набула антикріпосницька боротьба поміщицьких селян. Вона проявлялася в різних формах. Кріпаки підпалювали панські садиби, псували знаряддя праці, вбивали поміщиків, їхніх управителів та прикажчиків, відмовлялися виконувати панщину, нерідко чинили збройний опір поміщицькій адміністрації, місцевим урядовцям і царським військам. Усі ці форми боротьби найчастіше з'являлися у взаємозв'язку. Протягом першої половини XIX ст. відбулося декілька сотень збройних виступів.

Антикріпосницькі виступи значно вплинули на соціально-економічне й суспільно-політичне життя, були яскравим проявом глибокої кризи, що охопила у першій половині XIX ст. всю кріпосницьку систему.

Однак в умовах, коли український народ у першій половині XIX ст. втратив свою козацько-старшинську еліту, соціальна боротьба низів була приречена на невдачу.

3. Новий етап національного відродження

Ситуація докорінно змінилася після утворення Кирило-Мефодіївського братства – першої нелегальної політичної української організації, до складу якої входили представники різних станів українського суспільства (різночинці). З появою цієї організації українці стали брати свою долю у власні руки. Геніальний Т. Шевченко своєю творчістю перекинув місток між козацьким минулим і сучасністю, відновив у свідомості земляків перервану традицію боротьби за українську державність. М. Костомаров втілював ці ідеї в програмних документах братства.

Розгромлене навесні 1847 р. Кирило-Мефодіївське братство встигло започаткувати нову сторінку національного відродження. З'явилась самостійна українська політична організація, яка розвивала власні ідеали, зосереджувалася на власній долі. З кирило-мефодіївців почався новий етап національного руху.

4. Вплив Європейської революції 1848 р. на Україну

До 1848 р. національно-визвольний рух в Наддніпрянській Україні помітно випереджав західноукраїнський, а галичани, буковинці й закарпатці надихалися прикладом своїх братів зі Сходу. У 1848 р., з початком Європейської революції – «Весни

народів» – лідерство починає переходити до галичан. Був створений представницький орган краю – Головна руська рада, яка висунула цілу програму соціально-економічних перетворень.

Що ж стосується Наддніпрянської України, то сюди «Весна народів» так і не докотилася. Відомі поодинокі випадки схвальної реакції на Європейську революцію. Так, на банкеті у генеральші Тетяни Вольховської (с. Мойсівці Пирятинського повіту на Полтавщині) офіцери кавалерійської дивізії, що готувалися до походу в Європу, Микола і Віктор Закревські проголосили тост за Французьку республіку, за що пізніше були заарештовані. Після розгрому Кирило-Мефодіївського братства український національно-визвольний рух зробив вимушену паузу, накопичуючи сили для нового виступу.

Таким чином, роз'єднаність України на Східну і Західну, яка була її історичним прокляттям, на цей раз обернулася несподіваною перевагою: **ослаблення визвольного руху на Наддніпрянщині компенсувалося його посиленням у Галичині.**

Перевірте себе

1. Які процеси відбувалися в економіці Наддніпрянської України в першій половині XIX ст.?
2. Дайте характеристику економічним відносинам на західно-українських землях. Чим пояснюється криза у сільському господарстві та промисловості краю?
3. Доведіть, що і в Східній, і в Західній Україні народні маси зазнавали схожих соціальних та національних утисків.
4. В чому полягає історичне значення діяльності Кирило-Мефодіївського братства?
5. Охарактеризуйте вплив революції 1848 р. в Австрії на розгортання політичних процесів у Західній Україні.
6. Охарактеризуйте українсько-польські і українсько-угорські відносини в Західній Україні під час революції 1848 р.
7. Чому на Наддніпрянщині слабо відчувався вплив Європейської революції 1848 р.?
8. Заповніть таблицю «Народні рухи в Україні в першій половині XIX ст.».

Виступи	Дата	Місце	Перебіг подій	Результати
Військових поселенців				
Селян і козаків				

1. Запис рішення в справі Тараса Шевченка, зроблений жандармським відділенням

Художник С.-Петербургской академии художеств Тарас Шевченко. Этот художник вместо того, чтобы вечно питать благоговейные чувства к особам августейшей фамилии, удостоившим выкупить его из крепостного состояния, сочинял стихи на малороссийском языке, самого возмутительного содержания. В них он то выражал плач о мнимом порабощении и бедствиях Украины, то возглашал о славе гетманского правления и прежней вольницы казачества, то с невероятною дерзостью изливал клеветы и желчь на особ императорского дома, забывая в них личных своих благодетелей. Сверх того, что все запрещенное увлекает молодость и людей с слабым характером, Шевченко приобрел между друзьями своими славу знаменитого малороссийского писателя, а потому стихи его вдвойне вредны и опасны. С любимыми стихами в Малороссии могли посеяться и впоследствии укорениться мысли о мнимом блаженстве времен гетманщины, о счастье возвратить эти времена и о возможности Украине существовать в виде отдельного государства.

Судя по этому чрезмерному уважению, которое питали и лично к Шевченко, и к его стихотворениям все украино-славянисты, сначала казалось, что он мог быть если не действующим лицом между ними, то орудием, которым они хотели воспользоваться в своих замыслах; но с одной стороны, эти замыслы были не столь важны, как представлялось при первом взгляде, а с другой – и Шевченко начал писать свои возмутительные сочинения еще с 1837 г., когда славянские идеи не занимали киевских ученых; равно и все дело доказывает, что Шевченко не принадлежал к Украино-Славянскому обществу и действовал отдельно, увлекаясь собственной непорченностью. Тем не менее, по возмутительному духу и дерзости, выходящих из всяких пределов, он должен быть признаваем одним из важных преступников.

По высочайше утвержденному решению постановлено: Шевченко определить рядовым в Отдельный оренбургский корпус с правом выслуги, под строжайший надзор, с запрещением писать и рисовать, и чтобы от него ни под каким видом не могло выходить возмутительных и пасквильных сочинений.

Шевченко передан военному министру 30 мая 1847 г.

Джерело: Кирило-Мефодіївське товариство. – Т. 2. – С. 329–332.

Запитання і завдання

1. Чому Тараса Шевченка було покарано набагато суворіше, ніж інших членів Кирило-Мефодіївського братства? Як це можна пояснити, адже, за свідченням поліції, він не був його членом?
2. Спираючись на текст документа, складіть портрет Тараса Шевченка як громадсько-політичного діяча.

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ**2. Життя в херсонських військових поселеннях. (Уривок із записок військового урядовця Є. фон Бракке)**

...В цій величезній степовій місцевості, де 90 тисяч душ, приписаних до військових поселень, займались землеробством і скотарством, господарство провадилося цілком екстенсивно і неправильно...

Тут я знайшов цих колись дуже заможних селян в надзвичайних нестатках і злигоднях, і мені не важко було відшукати причину цього сумного становища. Коли полки почали користуватися призначеними їм ділянками і прийняли на себе управління, ними оволоділо палке завзяття на користь казни і вони у відношенні одержаних ними природних багатств не задовольнялись щедрим утриманням, здобутим для своїх людей і коней, а намагались нагромаджувати найбільшу кількість запасного хліба і сіна. Цієї мети вони безсумнівно досягли, хоч і тут цілі стада пацюків знищили цю добру половину; але в той же час полки віднімали у селянина кращі землі, провадили великі посіви без усякого поводження з трудовими силами і віддавали селянинові лише мізерну решту часу на його власне господарство. Через те, що оранка під час тривалого літа може провадитися довго і праці по угноєнню не існує, то ця система була б ще менш шкідливою для матеріального добробуту поселенців, але під час збирання, коли при великій сонячній спеці часто все разом дозріває, хліб в один день починає спіти, а трава перетворюється в солому, казенні величезні посіви потребували такої посиленої праці, що збирання на селянських ланах відкладалося до закінчення цих робіт і селяни часто привозили на свої токи одну лише солому.

Джерело: Хрестоматія з історії Української РСР (7–8 клас). – К., 1970. – С. 114–115.

Запитання і завдання

На основі наведеного тексту документа назвіть причини антикріпосницьких виступів.

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

3. Історик Роман Шпорлюк про роль російського і австрійського втручання в українське відродження

Один з парадоксів українського відродження полягає в тому, що та частина України, яка на початковому етапі мала найкращі внутрішні передумови для розвитку (мова йде про Наддніпрянщину. – Авт.), не могла їх розвинути через втручання ззовні. Тим часом, одна з відсталіших земель (Галичина. – Авт.) завдяки власне зовнішнім стимулам протягом кількох поколінь вийшла наперед. Зіставлення двох подій і дат ілюструє нашу тезу: між Кирило-Мефодіївським братством і загальними виборами до Австрійського законодавчого рейхстагу стоїть відстань ледве двох років; але, хоч галичани брали участь у тих виборах і успішно провели своїх кандидатів, навряд чи серед них знайшлися б люди, скажімо осінню 1847 р., політичне мислення яких досягло рівня політичної думки «братчиків».

Говорячи про стадії чи фази розвитку етнічних націй, треба пам'ятати, що цей розвиток відбувається не в ізоляції, а у змаганні з іншими націями, національними рухами і що ті конкуренти перебувають, як правило, на вищому етапі або взагалі вже вважаються розвиненими націями.

Джерело: Шпорлюк Р. Українське національне відродження в контексті європейської історії кінця XVIII – початку XIX століть // Україна. Наука і культура – К., 1991. – Вип. 26. – С. 164.

Запитання і завдання

1. Як політика Російської та Австрійської імперій вплинула на українське національне відродження?
2. Прокоментуйте слова Р. Шпорлюка: «...розвиток (націй. – Авт.) відбувається не в ізоляції, а у змаганні з іншими націями, національними рухами, і що ті конкуренти перебувають, як правило, на вищому етапі або взагалі вже вважаються розвиненими націями».

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

4. З поезій Маркіяна Шашкевича. Дума. (Уривки)

Аж мило згадати, як то серце б'ється,
Коли з України руська пісенька
Вколо серця в'ється,
Як коло милого дівка русявонька...
Сю ніч степами гуляв я;
Нагулявшись доволі, по могилі лягав я,
Буцімто спочити, а то підслухати,

Як та стара бувальщина буде розмовляти:
Про давні літа, про давні часи,
Як слава гуляла світом вокруги
Про руських батьків, боярів, князів,
Про гетьманів, козаків.
І стане повідати зразу так мило,
Стиха й величаво, мов над морем цвіла
Цвіт-доля любенько; потім голосніше
Застогне, заплаче, щораз то сумніше,
Сумніше, страшніше, гукне, засковиче,
Спід могил, казав-бись, старих людей кличе.
Щоб поспитати про спис, про шаблюку,
Щоб розвідати про орду канюку:
Як руським тілом згодувалась,
Як руським кривлем напоївалась,
Як руська шаблюка все її вітала
Як кривим зубом серце добувала,
В пущі вигідненько на нічліг стелила,
В воду під могилу спати кладовила.

Джерело: Антологія української поезії: В 4 т. – К.,
1957. – Т. 1. – С. 175–176.

Запитання і завдання

1. На основі уривка з думи поясніть, що в історичному минулому України приваблювало Маркіяна Шашкевича.
2. Яке місце в українському національному відродженні належало «Руській трійці»?

Культурне життя в українських землях наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.

ТЕМА

Творче завдання до теми

Які риси культурного життя свідчать про становлення української нації?

§16

Особливості розвитку культури. Освіта і наука

ЗГАДАЙТЕ 1. Укажіть особливості розвитку культури у попередньому столітті. 2. Яким був стан освіти в Наддніпрянщині в другій половині XVIII ст.? 3. Охарактеризуйте культурно-освітній рівень українських земель у складі Речі Посполитої в останні десятиліття її існування.

Творче завдання

Які обставини сприяли, а які гальмували розвиток культури, освіти і науки в Україні в першій половині XIX ст.?

1. Особливості розвитку культури. Капіталізація і її вплив на культуру

Модернізаційні процеси в незалежних країнах Західної Європи сприяли стрімкому розвитку освіти, науки та технологій. Вплив цих процесів на стан культури в Україні був суперечливий. Національна культура в XIX ст. у своєму розвитку змушена була долати численні перепони, пов'язані з відсутністю української державності. Російська та австрійська влада цілеспрямовано перешкоджали українському культурному рухові. Вживалися енергійні заходи до асиміляції українців. У цьому напрямку імперська влада особливих успіхів досягла в містах. Вони стали осередками не лише політичної, але й культурної дискримінації українського народу. В навчальних закладах, де

здобували освіту діти переважно привілейованих станів, формувалася віддана царю чи цісарю інтелігенція. Такі напрямки української культури, як освіта, наука, право, філософія, зникли чи істотно обмежувалися. Багато українців включилися до чужої культури, сприяючи її розвитку. Їх імена увійшли до скарбниці світової культури.

Цензура пильно стежила, щоб у літературних творах й університетських лекціях пропагувалися лише любов до російської й австрійської «Вітчизни». Усі, хто цікавився українськими старожитностями, історією, літературою, нерідко перебували під наглядом таємної поліції.

Поміркуйте Як вплинув промисловий переворот на розвиток науки та освіти?

Капіталізація народного господарства, формування фабрично-заводської промисловості потребувало працівників із знаннями з певної галузі. Це спонукало підприємців, зацікавлених у технічному прогресі, та державу до розвитку освітньої мережі, сприяння дослідженням у царині природничих наук. Однак при цьому не враховувалися потреби народу в збереженні й подальшому поступі самотутньої національної духовної культури.

Переважно неукраїнські за походженням торгово-промислові кола вкладали кошти в підтримку культури імперських націй. Зацікавленість національною культурою проявляли лише малочисельні підприємці – вихідці з українського середовища. Але з іншого боку, загроза втрати культурної самотутності стимулювала процес українського національного відродження.

Головними сферами, в яких воно проявилось, стали художня література, театр, фольклористика, етнографія, музика, образотворче мистецтво.

2. Освіта

У Російській імперії царський уряд насаджував в Україні таку систему освіти, яка повинна була задовольнити потреби держави в кваліфікованих кадрах, але одночасно допомагала б знищити в українського народу національну свідомість, нав'язати почуття меншовартості, створити уявлення про провідну роль російської нації у житті українців. Цій меті підпорядковувалась і реорганізація системи освіти. У першій половині XIX ст. царизм ліквідував українську школу, яка у XVII–XVIII ст. була на одному рівні зі школами найосвіченіших держав Європи.

Освіті надавався чітко виражений становий характер: для нижчих верств населення – парафіяльні двокласні школи; для дітей купців, службовців і заможних міщан – повітові училища, інколи гімназії; для дітей дворян – гімназії, ліцеї та університети. Всього на середину XIX ст. одна школа припадала на 9,5 тис. жителів, а один учень – на 713. Це було значно менше, ніж у попередньому столітті, коли українці ще мали автономію у складі Російської імперії.

Рішельєвський ліцей, на базі якого відкрили третій у Наддніпрянській Україні і перший у Причорномор'ї університет. Сучасний вигляд.

Поміркуйте Про що свідчить той факт, що кількість шкіл суттєво скоротилася?

Крім державних, діяли приватні навчальні заклади. У Харкові, Києві, Одесі та деяких інших містах для дітей дворян відкривались приватні пансіонати й школи, які готували учнів для вступу до середніх та вищих навчальних закладів.

Під тиском громадськості створювалися нові вищі освітні заклади. У 1805 р., як ви знаєте, відкрився Харківський університет. Натомість, у 1817 р. уряд закрив Києво-Могилянську академію, напрям діяльності якої не влаштовував владу. У Києві у 1834 р. почав працювати Університет Св. Володимира. В ньому були філософський і юридичний факультети з чотирирічним навчальним курсом. Першим ректором університету став професор Михайло Максимович.

Інший тип вищих навчальних закладів становили ліцеї. Вони об'єднували гімназичні та університетські курси. Одним з них став Волинський ліцей, створений на базі Кременецької гімназії. Відкритий в Одесі у 1817 р. Рішельєвський ліцей став центром вищої освіти Півдня України. Пізніше при ньому почав працювати Інститут східних мов. Непересічне значення у розвитку освіти мала відкрита у 1820 р. у Ніжині гімназія вищих наук. У 1832 р. вона була реорганізована в Ніжинський ліцей, у якому здобули освіту Микола Гоголь, Євген Гребінка та чимало інших представників національної культури.

Багато в чому відмінною від царської була освітня політика Австрійської імперії на західноукраїнських землях. З 1805 р. народні початкові школи перейшли у відання церкви, що супроводжувалося подальшим посиленням її контролю за навчальним процесом і збільшенням кількості релігійних дисциплін. У початкових трикласних школах Галичини у 1841 р. навчалася 14 % дітей шкільного віку.

Певні зміни відбулися в початковій освіті після революції 1848 р. Шкільна справа зосереджувалась у руках держави. Було створено самостійну нижчу реальну школу, навчальний курс трикласних шкіл збільшувався на один рік. Почалося

Михайло Максимович – нащадок старшинського роду, природознавець, філософ, історик, увійшов до числа найвидатніших українських учених.

Михайло Остроградський – талановитий математик, який уславив українську науку. Символічно, що його ім'ям названо вулицю в Полтаві, на якій стоїть споруда одного з найстаріших педагогічних вузів України.

вивчення основ садівництва, бджільництва та шовківництва. Відкривалися недільні школи для дорослих. У 1848–1849 рр. їх налічувалось у Галичині 60, на Закарпатті – дев'ять. Середню освіту отримували в гімназіях. Їхня кількість була незначною й не могла задовольнити потреби бажаючих отримати знання. До того ж у гімназіях інтенсивніше, ніж у початкових школах, відбувалось понімеження й покатоличення учнів.

У першій половині XIX ст. цей процес стримувався указом про обов'язкове вивчення української мови. Останнє свідчить, зокрема, і про те, що попри всі утиски української мови ситуація з нею в системі освіти Західної України була кращою, ніж у Надніпрянській.

Вищу освіту на західноукраїнських землях давали Львівський університет і відкриті у першій половині XIX ст. Реальна та Технічна академії у Львові, Чернівецький ліцей. Наприкінці першої половини XIX ст. у Львівському університеті працювала кафедра української мови та літератури.

3. Наука. Видатні вчені

Значних успіхів в Україні досягли природничі та точні науки, розвитку яких з огляду на їхнє значення для поступу економіки влада не перешкоджала. На першу половину XIX ст. припала діяльність таких видатних українських учених, як Михайло Максимович, Тимофій Осиповський (1765–1832) і Михайло Остроградський (1801–1862).

«Курс математики» професора Харківського університету Т. Осиповського кілька десятиліть був основним підручником з математики в усій Російській імперії. Іншого українського математика – М. Остроградського за видатні досягнення обрали членом Петербурзької, Паризької, Римської і Туринської академій наук. Він приятелював з Т. Шевченком. М. Максимович – справжній учений-енциклопедист широкого діапазону – від ботаніки до історії. Зокрема, його праці з ботаніки не лише стояли на рівні тогочасної науки, а й у ряді випадків були проливом в її майбутнє.

Поміркуйте Як можна оцінити внесок українських вчених у вітчизняну та світову культуру?

У 1822 р. побачила світ «Історія Малої Росії» Дмитра Бантиша-Каменського – українського історика та археографа, який зібрав і систематизував велику кількість історичного матеріалу.

Популярністю серед сучасників користувалась «Історія Малоросси» Миколи Маркевича. Читачів притягував романтичний опис минулого України та її діячів. В кінці першої половини XIX ст. з'явилися перші історичні дослідження М. Костомарова, який згодом став автором багатьох великих праць з історії козацької України.

Важливим науковим осередком Західної України став Львівський інститут Оссолінських. Заснований у 1817 р. літературознавцем, істориком і громадським діячем Юзефом Оссолінським, цей навчальний заклад мав велику бібліотеку, музей і друкарню. В бібліотеці і музеї зібрані книги переважно з питань філософії, історії, літератури, географії, права, а також колекції археологічних пам'яток, монет, зброї, картин, гравюри, скульптури. Інститут справляв певний вплив на поширення освіти, науки й культури не тільки в Галичині, а й на Буковині та в Закарпатті.

4. Фольклор і література

Події та обстановка першої половини XIX ст. істотно вплинули на фольклор. У думках і піснях народ жваво відгукувався на посилення кріпацтва, рекрутчину, сваволю поміщиків і чиновників, власні безправ'я і злиденність.

До першої половини XIX ст. відноситься початок збирання і

Микола Маркевич
близький до декабристів,
приятель Т. Шевченка. Окрім історичних праць, уславився і як етнограф, поет і музикант-композитор.

Видання XIX ст.

Петро Гулак-Артемовський зробив внесок у формування нової української літератури.

публікації творів народної поезії. Один з перших українських фольклорних збірників Миколи Цертелєва містив дев'ять дум та одну історичну пісню. У наступні роки увага до усної народної творчості зростала. М. Максимович видав три збірки народних пісень: «Малоросійські пісні», «Українські народні пісні», «Збірка українських пісень». Багатий фольклор західноукраїнців відобразився в альманасі «Русалка Дністровая».

Центр збирання історичних документів, фольклору, старожитностей склався у Харкові після відкриття в ньому університету. В місті зросла кількість високоосвічених людей, захоплених національною ідеєю. Серед них був ініціатор створення університету В. Каразин. Активну зби-

ральницьку народознавчу роботу здійснювали також у Полтаві, Прилуках, Одесі та в Києві (після відкриття там університету).

Усна народна творчість і фольклор справили значний вплив на становлення нової художньої літератури. У першій половині XIX ст. народна розмовна мова дедалі більше входила в літературу. «Батьком» нової української літератури вважається І. Котляревський, який сміливо ввів у літературу народну мову й створив на її основі неперевершені на той час за художніми якостями твори. Першим з них стала поема «Енеїда» (частково надрукована 1798 р., повністю – 1842 р.). Ця поема, а також п'єси «Наталка Полтавка», «Москаль-чарівник» тривалий час залишалися взірцем для інших письменників і поетів.

Поряд з І. Котляревським творили й інші талановиті літератори. Байкарі Петро Гулак-Артемовський (1790–1865) та Євген Гребінка (1812–1848) різко таврували такі вади, як самодурство, аморальність, свавілля та деспотизм представників правлячої верстви. Езоповою мовою вони критикували порядки в країні. Різкій сатирі піддав недоліки тогочасного суспільства Г. Квітка-Основ'яненко (1778–1843) у повістях «Пан Халявський», п'єсах «Дворянські вибори», «Сватання на Гончарівці» та інших. У 40-х роках XIX ст. з'явилися перші історичні повісті П. Куліша.

Поміркуйте Чому творчість І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка та інших називають новою художньою літературою?

Формування нової української літератури завершилось у творчості **Т. Шевченка**. Вже у першій поетичній збірці «Кобзар» (1840) поет постав як неперевершений майстер поезії, здатний силою українського слова блискуче передати почуття, думи, прагнення й сподівання свого народу. В його творчості відображено найболючіші проблеми життя українців і України. Боротьба проти соціальної несправедливості тісно перепліталась у творчості Т. Шевченка з протидією національному гнобленню українського народу. Цим він різко виділявся не лише серед попередників, а й серед сучасників.

Євген Гребінка. Перша половина XIX ст.

ВИСНОВКИ ТА УЗАГАЛЬНЕННЯ

Модернізаційні процеси, які поступово поширювалися в Україні, сприяли розвитку культури. Але царський уряд, орієнтуючись на політиків-кріпосників, стримував культурний прогрес, особливо в освіті. Міністр народної освіти адмірал О. Шишков у 1824 р. заявив: «Навчати грамоті весь народ... завдало б більше шкоди, ніж користі». Цілком закономірним був результат такої політики: у XVIII ст., коли Україна ще зберігала деякі залишки автономії, шкіл у Наддніпрянщині було більше, ніж у першій половині XIX ст. У Австрійській імперії після ліберальних реформ у культурно-освітній сфері в останні десятиліття XVIII – у першій половині XIX ст. також мав місце регрес.

Однак, у супереч реакційній політиці російського самодержавства і Австрійської імперії, розвиток культури в Україні не припинився. Український народ знайшов у собі сили, щоб протистояти імперській асиміляторській політиці. З народу вийшли талановиті учені, які працювали в різноманітних галузях науки і мистецтва. Зрештою, сам народ з найпотемніших своїх глибин висунув власного пророка і генія – Т. Шевченка, який сказав про українців, їхнє минуле, сучасне і майбутнє більше, ніж усі його попередники разом узяті. Т. Шевченко підняв українську мову й літературу на такий рівень досконалості, який дав змогу дійти висновку: народ, що породив такого генія, не може зникнути.

Перевірте себе

1. Схарактеризуйте стан освіти в Україні в першій половині XIX ст.
2. Дайте оцінку урядовій політиці щодо освіти в Україні. Чим вона визначалася?
3. Заповніть таблицю «Розвиток науки в Україні в першій половині XIX ст.».

Діячі	Внесок у розвиток науки
1. Михайло Остроградський 2. Тимофій Осиповський 3. Михайло Максимович 4. Микола Костомаров 5. Микола Маркевич	

4. Кому з українських письменників належать ці твори: 1) «Гайдамаки»; 2) «Маруся»; 3) «Енеїда»; 4) «Кавказ»; 5) «Конотопська відьма»; 6) «Пан та Собака»; 7) «Наталка Полтавка»; 8) «Юродивий»; 9) «Ведмежий суд»?
5. Стисло схарактеризуйте один із творів українських письменників. Порівняйте нову українську літературу з літературою XVII–XVIII ст. Що нового з'явилося в літературі?

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

1. З листа Віссаріона Белінського Павлу Анненкову

Грудень 1847 р.

Наводил я справки о Шевченке и убедился окончательно, что вне религии вера есть никуда не годная вещь. ...Верующий друг мой говорил мне, что верит, что Шевченко – человек достойный и прекрасный. Вера делает чудеса – творит людей из ослов и дубин. Стало быть, она может из Шевченка сделать, пожалуй, мученика свободы. Но здравый смысл в Шевченке должен видеть осла, дурака и пошлеца, а сверх того горького пьяницу, любителя горилки по патриотизму хохлацкому. Этот хохлацкий радикал написал два пасквиля – один на государя императора, второй на государыню императрицу... Я не читал этих пасквилей, и никто из моих знакомых не читал... но уверен, что пасквиль на императрицу должен быть возмутительно гадок... Шевченку послали на Кавказ солдатом. Мне не жаль его, будь я его судьей, я сделал бы не меньше. Я питаю личную вражду к такого рода либералам...

...Одна скотина из хохлацких либералов, некто Кулиш (экая свинская фамилия!) в «Звездочке»... журнале, который издает Ишимова для детей, написал историю Малороссии, где сказал, что Малороссия или должна отторгнуться от России, или погибнуть... Вот что делают эти скоты, безмозглые либералишки.

Ох, эти мне хохлы! Ведь бараны – а либеральничают во имя галушек и вареников со свиным салом...

Джерело: Белинский В.Г. Полн. собр. соч. – М., 1953–1959. – Т. 12. – С. 440–441.

Запитання і завдання

Чому, на ваш погляд, творчість і громадсько-політична діяльність Т. Шевченка, П. Куліша та їхніх однодумців викликала таку шалену, аж до непристойного, лютю окремих російських діячів культури?

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

2. Історик Роман Шпорлюк про ставлення Віссаріона Белінського до української літератури

Великий російський критик Віссаріон Белінський (1811–1848) зразу ж усвідомив, до чого схилиають українські літератори і що створення україномовної літератури може привести – і навіть обов'язково приведе – до ідеї, згідно з якою слідом за такою літературою, «відповідно до неї», повинне з'явитися українське суспільство і нація. Як відзначав Григорій Грабович, «послідовно негативна реакція Белінського на Шевченка впливає саме з його принципового неприйняття літературного «сепаратизму» і того політичного сепаратизму, що безпосередньо впливає з нього».

Джерело: Шпорлюк Роман. Украина: от периферии империи к суверенному государству // Украина и Россия: общества и государства. – М., 1997. – С. 58.

Запитання і завдання

На основі наведених документів та матеріалів підручника підготуйте повідомлення на тему: «Українська література та російське суспільство в першій половині XIX ст.».

Запам'ятайте дати

- 1820 – відкриття в Ніжині гімназії вищих наук.
- 1834 – відкриття Київського університету.
- 1840 – перше видання «Кобзаря» Т. Шевченка.
- 1846 – вихід друком «Історії Русів».

Словник термінів

- **Парафія** – нижча церковно-адміністративна організація, що об'єднує віруючих (парафіян).
- **Парафіяльні школи** – початкові школи при церковних парафіях.

■ **Сепаратизм** – прагнення до відокремлення, відособлення, до самостійних дій і виступів (наприклад, прагнення національних меншин у багатонаціональних державах до відокремлення і створення самостійних держав чи автономних областей).

§17

Розвиток українського мистецтва

ЗГАДАЙТЕ 1. Які найважливіші досягнення у розвитку українського мистецтва другої половини XVIII ст. вам відомі?
2. Кого з діячів мистецтва того часу ви б виділили?

Творче завдання

Які явища в українському мистецтві першої половини XIX ст. можна вважати такими, що істотно вплинули на формування національної самосвідомості?

1. Театр

Нова українська література дала сильний поштовх розвитку театрального мистецтва. Центром театрального життя в Україні в першій половині XIX ст. стали Харків та Полтава, де започатковувався національний український професійний театр.

Поміркуйте Чи правомірно буде стверджувати, що виникнення українського національного театру є ознакою становлення української нації?

Директором і одночасно режисером та актором Харківського театру був Г. Квітка-Основ'яненко. У складі професійної трупи театру виділявся актор Михайло Щепкін (1788–1863). Театр ставив п'єси російських та західноєвропейських авторів, але найбільший успіх у глядачів мали вистави за творами І. Котляревського «Наталка Полтавка», «Москаль-чарівник» і Г. Квітки-Основ'яненка «Сватання на Гончарівці» та «Шельменко-денщик».

В історії українського театрального мистецтва видатне місце посів Полтавський театр, який очолювали І. Котляревський та М. Щепкін. Він розпочав роботу у 1818 р., коли з Харкова до Полтави переїхала театральна трупа, в складі якої був М. Щепкін. Полтавський театр, у репертуарі якого були п'єси перш за все І. Котляревського, часто виїздив на гастролі до Харкова, Кременчука та інших міст України і скрізь мав великий успіх. Проте у 1821 р. скрутне матеріальне становище призвело до його закриття.

У багатьох містах діяли аматорські театри, котрі ставили перш за все українські п'єси. Прикметно, що навіть у Західній

Україні ці театри з успіхом ставили вистави за п'єсами І.Котляревського та Г.Квітки-Основ'яненка. Аматорів підтримували заможні меценати.

Поряд з ними працювали поміщицькі театри, оркестри, хори й капели. Широковідомим був театр із селян-кріпаків с. Качанівки на Чернігівщині. Музикантів навчав грати видатний композитор Михайло Глинка. А в складі іншого поміщицького театру, в с. Романовому на Волині, виступали актори, які музичну освіту одержали в Італії.

2. Музичний фольклор кобзарів, бандуристів, лірників

Помітне місце в культурному житті України належало музичному фольклору і музиці в цілому. Український народ зберігав старі та складав нові пісні, що відображали його життя, сподівання й мрії. Як і раніше, народ співав календарно-обрядові (жниварські, колядки, щедрівки, купальські, русальні та ін.), родинно-побутові (весільні, колицькові) пісні, народні плачі й голосіння, думи та історичні пісні. Користувалися успіхом і розвивалися народні танці: метелиця, гопак, козачок, полька та інші, що виконувалися в супроводі переважно струнних інструментів. **Найпоширенішим народним інструментальним ансамблем того часу були трієсти музики (скрипка, цимбали, бубон).**

З народу вийшли талановиті співці-кобзарі, бандуристи й лірники, які поширювали надбання народної творчості по всій Україні. Найвідомішими кобзарями стали Андрій Шут, Іван Крюковський, Федір Гриценко (Холодний). Особли-

Михайло Щепкін у складі першого професійного театру в Україні виділявся нересічним талантом.

Пам'ятник Остапу Вересаю в с. Сокиринці Чернігівської області. Глибоко ліричні думи та пісні пробуджували захоплення героїкою історії України, прагнення змінити на краще життя українців.

1. Цимбали. 2. Ліра

во виділявся кобзар з Прилуччини **Остап Вересай (1803–1890)**. Остап виріс у родині кріпака-музики і мав гарний ліричний тенор. Народні думи й пісні в його виконанні були широковідомі і викликали щире захоплення у слухачів.

3. Архітектура

У зв'язку зі зростанням міст архітектура займала чимдалі важливіше місце. Губернські й повітові міста забудовувалися за планом: у кожному визначався адміністративний центр з площею, де споруджувалися урядові установи (Київ, Полтава, Харків та ін.). Їхня архітектура виділялась серед інших будівель своєю помпезністю. Помітно змінювався зовнішній вигляд міст: зводилися монументальні кам'яні будинки державних установ, навчальних закладів, церкви, палаці.

Поміркуйте У якому архітектурному стилі розбудовувалися українські міста?

У Києві 30 років працював архітектор **Андрій Меленський (1766–1833)**, за проектами якого збудували пам'ятник на честь магдебурзького права, церкву-мавзолей на Аскольдовій могилі, перший у місті театр. Зведені за проектом академіка Вікентія Беретті в стилі класицизму будинки Університету Св. Володимира та Інституту шляхетних дівчат стали окрасою міста.

Особливе місце у розвитку архітектури належить Одесі. У 1809 р. у цьому місті збудовано театр в дусі античної архітектури. Пам'ятками архітектури стали відомі Потьомкінські сходи до Чорного моря і Воронцовський палац. Місцевий архітектор Мельников на центральній площі Приморського бульвару спроектував напівкруглі будинки державних установ міста і готель. Разом з Потьомкінськими сходами вони утворювали єдиний архітектурний ансамбль.

Україна здавна славилася палацово-парковою архітектурою, що ґрунтувалася на історичних традиціях і народній майстерності. Серед відомих будівель з парками відзначався палац Кирила Розумовського, зведений у мальовничому місці Батурина. Вс. Сокиринцях на Чернігівщині в маєтку Григорія Ґалаґана спорудили палац, до якого прилягав лісопарк площею 600 десятин з алеями, штучними галявинами й озерами.

Створювалися декоративно-пейзажні парки, що здобули своєю красою світову славу. Зокрема, в Умані було закладено один з найчудовіших парків – «Софіївку», де вздовж русла річки Кам'янки вигороджено чотири водойми, з'єднані між собою підземними каналами, споруджено готи, лабіринти, скелі з великих каменів, численні павільйони й альтанки, встановлено мармурові копії античних статуй, посаджено дерева, завезені з багатьох країн Європи і навіть з Америки.

Колона Магдебурзького права – один з архітектурних шедеврів А. Меленського.

Маєток Ґалаґанів у Сокиринцях належав до найкращих архітектурних споруд України.

Парк «Софіївка» в Умані майже 200 років залишається одним із найчарівніших куточків України.

На західноукраїнських землях визначними архітектурними спорудами виділявся насамперед Львів. У першій половині XIX ст. місто прикрасили будинки Інституту Оссолінських, ратуша на площі Ринок з високою вежею і годинником, будівля театру.

4. Музика

Музичне життя зосереджувалося переважно в Києві, Харкові, Полтаві, Одесі, Львові. У цих містах виникли і діяли оркестри, хори, капели, в театрах ставилися опери. У вищих навчальних закладах викладалися музика й танці, відбувалися концерти, музичні вечори.

Поміркуйте Чомусаме Київ, Харків, Полтава, Одеса та Львів стали центрами музичного життя?

У Києві жив піаніст, композитор і педагог **Йосип Витвицький (1813–1866)**. Популярними були його фортепіанні твори («Плавба Дніпром», «В сяйві місяця») і варіації на теми народних пісень. Композитор **Алойз Єдлічка (1819–1894)** багато років працював як професійний музикант і педагог на Полтавщині. В Харкові своїми здібностями як композитор-виконавець виділявся викладач університету **Іван Вітковський**.

Музичне життя в Україні мало досить тісні зв'язки з європейською музичною культурою. В Одесі кілька разів гастролювала італійська оперна трупа, а в 1848 р. вона виступала в Києві. З великим успіхом у 1847 р. пройшли концерти угорського композитора і піаніста Ференца Ліста в Одесі, Києві та Єлисаветграді.

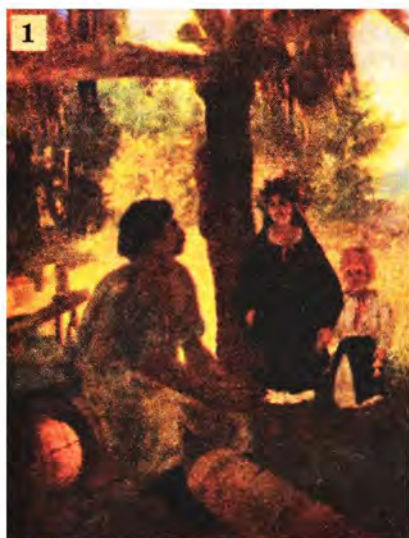
Швидко розвивалося музичне мистецтво на західноукраїнських землях. Одним із перших українських композиторів-професіоналів у Галичині був **Михайло Вербицький (1815–1870)** – автор багатьох хорових, вокальних інструментальних творів.

Трембіта, ріг, ріжки – ці музичні інструменти були поширені в першій половині XIX ст.

5. Живопис

Інтенсивно розвивався український живопис. Жанр портрета, що був тоді найпоширенішим, зазнав якісних змін. Портрети втрачали застиглі іконописні форми минулої епохи. Художники, зокрема **Володимир Боровиковський (1757–1825)**, прагнули не лише відтворити зовнішній образ, а й розкрити внутрішній світ

1. Т. Шевченко. На пасіці. 2. В. Боровиковський. Портрет княжни Ганни Гаврилівни Гагаріної та княжни Варвари Гаврилівни Гагаріної. 1802 р.

людини. Найталановитіші з них володіли високою мистецькою культурою.

Значний вклад у розвиток українського портретного живопису вніс **Василь Тропінін (1776–1857)**, який, будучи кріпаком до 47-річного віку, виконував обов'язки лакея і кондитера в приватному маєтку на Полтавщині. Близько 20 років він працював як художник, архітектор і вчитель малювання на Поділлі. Художник **Іван Сошенко (1807–1876)**, друг і земляк Т. Шевченка, викладав малювання в київській, вінницькій та ніжинській гімназіях і написав десятки чудових портретів та пейзажів. Непересічний талант демонструвало багато українських живописців. Але найвищим досягненням українського мистецтва першої половини XIX ст. стала творчість **Т. Шевченка**. Вихованець Петербурзької академії мистецтв, Т. Шевченко показав себе талановитим художником. Одним із провідних жанрів творчості Шевченка-художника став портрет: він написав їх понад 130. Шевченко був і відомим майстром графіки. Йому належить серія перших в українській графіці офортиів «Живописная Украина».

ВИСНОВКИ ТА УЗАГАЛЬНЕННЯ

В першій половині XIX ст. розвиток українського мистецтва прискорився. Нова українська література дала потужний поштовх поступу театрального мистецтва. В історії українського театру видатне місце належить театру в Полтаві. Неповних чотирьох роки його діяльності під керівництвом І. Котляревського та М. Щепкіна підняли український театр на якісно новий рівень. Музичний фольклор кобзарів, бандуристів, лірників був тим поживним ґрунтом, який давав насагу діячам професійного музичного мистецтва. Перша половина XIX ст. стала часом його становлення в Україні.

Завдяки творчості Т. Шевченка, В. Боровиковського, В. Тропініна, інших художників розвивався український живопис. Помітний прогрес спостерігався й в інших видах мистецтва, зокрема в архітектурі.

Таким чином, у складних умовах бездержавності український народ не лише зберіг свою культуру, а й забезпечив її сходження на новий рівень.

Перевірте себе

1. Чому театр у Полтаві відіграв провідну роль у становленні театрального мистецтва в Україні?
2. Чим прославився О. Вересай?

3. Визначіть особливості розвитку української архітектури в першій половині XIX ст.
4. Поясніть, у чому полягали досягнення професійного музичного мистецтва в Україні.
5. Назвіть українських художників першої половини XIX ст. Які їхні картини вам відомі?
6. Назвіть твори Т. Шевченка, які вам найбільше подобаються. Поясніть, чому.

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

Повідомлення газети «Северная пчела» про підготовку видання «Живописной Украины» (1844)

Призначення всіх образотворчих мистецтв подати очам або уяві красу і страхіття природи, життя держави і побут окремої людини, силу пристрастей і події, що вражають душу або сповнюють нас почуттям спокійним і безтурботним. Пустині Америки, береги Рейну, жарке небо Італії в картинах – захоплюють уяву, і ми, втрачаючи почуття часу і простору, витаємо в краях далеких, живемо життям минулих століть... Що ж сказати про те, коли одного погляду досить, щоб воскресити в нашій пам'яті і батьківщину, і звичаї предків, і події, що яскраво виділяються із звичайного побутописання землі, де ми почали жити і відчувати! Великий подвиг досягнути цього, а посильна допомога йому повинна бути нашим обов'язком. Сповнений цього переконання, відомий і улюблений поет – художник Т.Г. Шевченко вирішив почати видання, названого ім «Живописною Украйной».

Сюди ввійдуть такі малюнки:

- 1) Види Південної Росії, визначні своєю красою або історичними подіями. Все, що час зберіг від цілковитого знищення: руїни фортець, храми, укріплення, могили – знайдуть тут собі місце.
- 2) Народний побут теперішнього часу, обряди, звичаї, повір'я, зміст народних пісень і казок.
- 3) Найважливіші події, відомі з побутописання Південної Росії, починаючи з заснування Києва, які впливали на долю населення того краю... Естампи будуть гравіровані на міді... Перші чотири картини вже готові і зображають: 1. Вид у Києві. 2. Мирську сходку. 3. Зміст відомої казки Солдат і Смерть. 4. Дарунки від трьох держав Богдану і Українському народу в 1649 році...

Джерело: Хрестоматія з історії Української РСР. – С. 131.

Запитання і завдання

1. Схарактеризуйте творчість Т. Шевченка як художника.
2. Наскільки важливим було видання «Живописной Украины»?

Запам'ятайте дати

- 1818–1821 – діяльність Полтавського театру.

Словник термінів

- Аматор** – любитель, непрофесіонал. Аматорський театр – любительський театр.
- Десятина** – 1,0925 гектара.
- Меценат** – римський політичний діяч I ст. до н. е. Щедро підтримував письменників і поетів. У переносному значенні слово «меценат» – покровитель мистецтва і літератури.
- Самосвідомість** – усвідомлена система уявлень людини про себе, на підставі якої вона вибудовує свою взаємодію з іншими людьми й ставиться до себе.

§18

Традиційно-побутова культура, релігійне життя

Творче завдання

Наскільки правомірним буде стверджувати, що індустріальна епоха докорінно змінила побутову культуру українців?

ЗГАДАЙТЕ 1. Основні риси традиційно-побутової культури і звичаї українців, що склалися в попередню добу. 2. Що нового з'явилося у побуті мешканців міста й села на початку XIX ст.?

1. Землеробська техніка, транспорт

Традиційно-побутова культура українців зберігала ті свої риси, що формувалися протягом багатьох століть. Але зароджувалася індустріальна епоха, яка накладала на культуру свій відбиток, приводила до поступових, проте неухильних змін.

В народній землеробській техніці з'являються деякі вдосконалення. Поряд з важким традиційним українським плугом починають застосовуватися легкі. Впроваджувався плуг нової конструкції розрахований на запрягання одного-двох волів, що було важливо для селянських господарств з невеликою кількістю робочої худоби.

З'являється новий тип борони – з трикутною рамою. Вона витісняє примітивні типи борін – волокушу та плетену. З поширенням нових просапних та баштанних культур – картоплі,

буряків, соняшнику, кукурудзи, тютюну, кавунів – усе більшого значення в господарстві набували сапи різних форм.

Поміркуйте Які наслідки мало впровадження нових сільсько-господарських культур?

Посівні роботи, як і раніше, виконувалися вручну. Зернові культури сіяли з мішка чи спеціальної коробки. Городні й просянні культури здебільшого саджали в лунки, ямки, борозни. Комплекс знарядь для збирання зернових складався з серпа, коси, грабель та вил. Все більшого значення набувала коса як знаряддя продуктивніше, ніж серп.

Основними засобами пересування лишався сухопутний і водний транспорт. Взимку їздили на санях, влітку – колісним транспортом. У першій половині XIX ст. поширилися нові типи возів, зокрема гарба – віз, кузов якого складався з драбин. Гарба призначалася для перевезення снопів, соломи та сіна. При виконанні інших робіт користувалися різними возами, переважно чотириколісними, запрягали в основному двох волів. Але вже поширювалися одно- та парокінна запряжки.

Виникнення нових торговельних центрів поступово вело до занепаду старих шляхів і появи нових. І старі, і нові шляхи були ґрунтовими. Навесні та восени, під час дощів, вони ставали важкопрохідними.

С. Васильківський. Сільська вулиця. 1854 р.

2. Житло

Зменшення масивів лісів примушувало на Слобожанщині, Середньому Подніпров'ї й особливо на Півдні поряд з дерев'яними будувати глинобитні житла, на крайньому півдні – кам'яно-вапнякові. На Поліссі та на західноукраїнських землях, де вдосталь лісів, будівлі лишилися зрубними: стіни їх зводилися, як правило, з дерева – кругляка або напівкругляка. За планом, як і раніше, селянське житло було двокамерним (хата й сінці) або трикамерним (хата, сінці, комора). Селянська біднота нерідко жила в хатах, що не мали навіть сіней.

Внутрішня обстановка селянської хати на всій території України мала багато спільних рис. При вході в хату в кутку справа або зліва знаходилася піч. По діагоналі від неї влаштовувався парадний куток: висіли образи, стояв стіл (або скриня), вкритий скатертиною. Куток прикрашався рушниками, квітами. Від печі простягався піл-настил з дощок, що слугував за ліжко. Молодь у багатодітних сім'ях нерідко спала на долівці, підстеливши соломку. Попід стінами стояли дубові лави, проти-лежна від входу стіна і піч зрідка розмальовувалися квітами. Іноді на стіні вішали картини (популярними були зображення козака Мамая). В кутку біля входу висів мисник. Обстановка доповнювалася кухонним начинням біля печі. Освітлювалися селянські хати каганцем або скіпкою. В житлі заможних селян під впливом міського побуту з'являлися деякі нові елементи: покритий залізом дах, кахлі, ускладнене планування.

Поміркуйте Чи суттєво змінилося селянське житло у першій половині XIX ст.?

Селянське подвір'я, залежно від заможності господаря, включало крім власного житла одну чи кілька господарських

1. Хата. XIX ст. Чернігівська обл. 2. Гуцульське житло. XIX ст. Реконструкція.

Б. Віллевальде. Зал у домі Браницьких. Олександрія. Середина XIX ст.

будівель: хлів, повітку, комору тощо. На Півдні та в Карпатах, де в господарстві велику роль відігравало скотарство, у дворі розміщувалися невеликі хлів, загін та кошари для худоби.

У великих містах, особливо молодих, з'являлося все більше цегляних кількоповерхових будівель. Невеликі міста забудовувалися дерев'яними одноповерховими спорудами. Заможні міщани жили в будинках (з ганком або верандою), що склалися з кількох кімнат: зали, вітальні, спальні, кухні. Обставлялися вони купованими меблями, прикрашалися дзеркалами, годинниками, картинами. Житло бідніших мешканців у містах мало відрізнялося від селянського.

3. Одяг. Народна їжа

Народний одяг ставав різноманітнішим. Якщо бідніші верстви шили його, як і раніше, з домотканого полотна, то заможніші, особливо в містах, все більше використовували фабричні тканини.

Повсякденний селянський жіночий костюм складався з сорочки та поясного одягу (у цей час швидко поширювалися спідниці). Рукави святкової сорочки оздоблювалися вишивкою. Прикрасами були намисто, дукати, кольорові стрічки.

1. Тарілки сервізні. 20–30-ті роки XIX ст. Барановський порцеляновий завод. 2. Вази декоративні. 20-ті роки XIX ст. Києво-Межигірська фаянсова фабрика.

Повсякденний літній чоловічий костюм складався з полотняних сорочок і штанів. За головний убір у теплу погоду служили солом'яні брилі або суконні шапки, у міщан – картузи.

В осінньо-зимовий період чоловіки і жінки носили свиту. Взимку одягали кожухи, виготовлені з овечих шкур, та шапки (жінки – теплі хустки). В теплу пору року ходили босоніж. В прохолодну погоду взували шкіряні постолі, заможні – черевики або чоботи.

Національна кухня завдяки появі нових продовольчих культур поповнювалася новими стравами. Так, значного поширення набули страви з картоплі. Повсякденними залишалися борщ, куліш, юшка, галушки, різні каші, локшина, вареники та інші борошняні, круп'яні, рибні та молочні страви. Значне місце в харчуванні посідала рослинна їжа. М'ясні страви й навіть борщ з салом, молоко, масло для багатьох залишалися святковою їжею. Більшість населення їла переважно з глиняного та дерев'яного посуду. Заможні користувалися фаянсовим і фарфоровим посудом.

4. Громадський і сімейний побут

Помітну роль у житті селян продовжувала відігравати громада. Представники всіх домогосподарств збиралися на сільський

Т. Шевченко. Селянська родина. 1843 р.

схід, де вирішувалися питання господарського й адміністративного характеру: розподіл й збирання податків, розкладка рекрутської повинності, підтримання порядку в селі. Вирішальною була думка авторитетних односельців старшого віку. Вони на основі звичаєвого права розв'язували майнові, сімейні та інші конфліктні справи. Виконавча влада в громаді належала виборчому старості – отаману. Для сіль-

ського життя була характерною **трудова взаємодопомога**. Часто два-три господарства об'єднували тягло та реманент і орали по черзі кожному господарю. Поширеною формою взаємодопомоги залишалася **толока**. На запрошення одного з господарів селяни збиралися і допомагали йому виконувати роботу, що вимагала великих зусиль: побудова хати, вивезення дерева з лісу тощо. До толоки вдавалися селяни, що потрапили в скрутне становище після пожежі, смерті годувальника. Молодь проводила дозвілля влітку «на вулиці», взимку – на вечорницях та досвітках. **Основною формою родини** була сім'я, що складалася з батьків та дітей. При них часто жили старі батьки чоловіка й дружини. Дорослі сини, одружуючись, як правило, відділялися з сім'ї та утворювали власне господарство.

Для сім'ї притаманне **панівне становище чоловіка** й залежне дружини та дітей. Майнові відносини та розпорядок регламентувалися звичаєвим правом. Для української сім'ї

М. Пимоненко. Різдва-не ворожіння.

К. Трутовський. Весільний викуп.

був характерний **мінорат**, тобто з батьками залишався жити й успадковував їхнє майно наймолодший син.

У першій половині XIX ст. далі розвивалася **весільна обрядовість**. Зникали деякі застарілі її елементи, з'являлися нові. Саме в той час укорінювалися класичні зразки сватання. Як і раніше, головним актом шлюбу, що надавав йому законності, за звичаєм лишалося весілля, а не вінчання. Щоб підпорядкувати шлюбний обряд церкві, Синод у 1843 р. видав спеціальний указ, за яким шлюбна пара зобов'язувалася жити подружнім життям після вінчання.

Осередками української традиційно-побутової культури були села, а її носіями – селяни. У містах, особливо великих, панувало неукраїнське мовно-культурне середовище – російське, польське, німецьке, угорське (в залежності від регіону). Між містом і селом склалися глибокі суперечності – антагонізм, який мав соціальний і культурний характер.

Міста були адміністративно-управлінськими і господарськими центрами. Тут жили чиновники, купці, підприємці, ремісники – як правило, неукраїнці за походженням. Що стосується українців, які поселялися у містах, то вони швидко зливалися з пануючим середовищем.

Міщани, перш за все їхні заможні верстви, з погордою ставилися до традиційної «низької» селянської культури, до української мови. Вони намагалися наслідувати петербурзьку та західноєвропейську моду. «По-столичному» облаштовували свої

Диван та крісла. Початок XIX ст.

будинки. Все менше користувалися українським національним одягом, нехтували народними традиціями та звичаями. Цим же шляхом йшла переважна частина поміщиків.

Зі свого боку селяни з великим недовір'ям ставилися до міста і його жителів. Для них місто було «чужим». У їх уяві там жили «пани», «нероби» і зосереджувалися всі людські вади. Антагонізм міста й села був прямим наслідком залежного становища українських земель у складі Російської і Австрійської імперій.

5. Релігійне життя

Офіційною релігією більшості українців залишалося православ'я. В західноукраїнських землях, крім Буковини, була поширена греко-католицька церква.

На релігійному житті українців позначалося те, що вони не мали власної загальнонаціональної церкви. **Російська православна церква** тісно зрослася з державою, духовенство перетворилося на опору самодержавства, що послаблювало зв'язок церкви з народними масами.

Православні Буковини, а вони становили переважну більшість у цьому краї, підлягали владі митрополита, резиденція якого знаходилася далеко за межами України – в Хорватії.

З 1799 р. київськими митрополитами призначалися не українці, а румуни, греки та росіяни. Від священників вимагалося стежити, чи не проживає в їхній парафії хтось підозрілий,

Т. Шевченко. Почаївська лавра з півдня. 1846 р.

доносити про таких. У разі ж, коли готувалася змова проти царя, то священникам навіть дозволялося порушити тайну сповіді й доповідати про це поліції.

І все ж, незважаючи на таку політику влади, православна церква зуміла значною мірою зберегти своє обличчя. Окрім виконання головної функції вона поширювала серед народу освіту, впливала на формування суспільної моралі, виховання дітей і молоді. Церква займалася благодійництвом, влаштовувала безкоштовні їдальні, притулки для дітей, хворих і старих людей.

Греко-католицька церква після поділів Речі Посполитої зберегла позиції лише в імперії Габсбургів. У Російській імперії її заборонили. Частина віруючих на Правобережжі повернулися до православ'я, але чимало українців не сприймали його у російському варіанті. Вони не бажали відмовлятися від своєї віри, мови, традицій. Уряд застосовував проти таких репресії, насильно наvertsав до Російської православної церкви. Поліція жорстоко була непокірних, накладала непосильні штрафи. Греко-католицьких священників засилали до Сибіру, і вони змушені були тікати в Галичину.

Іншою була ситуація в Австрійській імперії. На відміну від Речі Посполитої, австрійський уряд не прагнув у жорстокий спосіб денаціоналізувати українців, використовуючи церкву. Він діяв нерідко всупереч прагненням поляків, визнавав греко-католиків рівними римо-католикам.

Поміркуйте Як можна пояснити таке різне ставлення до греко-католицької церкви з боку Російської та Австрійської імперій?

Кращі умови життя, прихильність влади, можливість здобувати освіту сприяли піднесенню греко-католицької церкви. Вона об'єднала українців Австрійської імперії і поступово значно піднесла їхню національну свідомість. Ця церква поширювала освіту в народі, вела активну боротьбу за українську мову й культуру, дбала про моральне здоров'я співвітчизників.

6. Доля української жінки

У більшості народів тогочасного світу в усіх сферах життя панівне становище належало чоловікам. Але залежно від національних, культурних і світоглядних традицій, суспільного розвитку рівень прав жінок, їхнє місце в суспільстві від країни до країни істотно різнилося. Зокрема, українські жінки з часів Козаччини зберігали більші права і самостійність у порівнянні з тим, що мали російські жінки.

Поміркуйте Чому українські жінки зберігали більші права та самостійність, ніж російські?

1. В. Тропінін. Мерéжниця. 1823 р. 2. К. Федорович. Портрет Марії Галаган.

Однак уніфікація життя в імперії, що послідовно насаджувалася, мала наслідком «вирівнювання» Росії та України і в цьому відношенні. У першій половині XIX ст. навіть жінки з заможних станів **не мали доступу до освіти**. Переважна більшість з них залишалися неписьменними. Лише у 1850 р. було відкрито першу жіночу гімназію. Формально у 1837 р. у Києві перших слухачок прийняв навіть спеціальний інститут для дворянок. Але навчали в ньому лише французькій мові, танцям, музиці, гарним манерам. Тобто тому, що було потрібно «шляхтянці» в сім'ї. Відсутність освіти закривала жінці шлях до професійної діяльності, не залишала іншого вибору, як обслуговувати сім'ю.

В родинях вищих станів жінки займалися вихованням дітей. Домашні справи виконували наймані працівники, але таких сімей був незначний відсоток. **У селянських сім'ях** дружина крім того, що доглядала дітей, готувала їжу, прала білизну, прала й ткала, садила й обробляла город, ще й жала та молотила нарівні з чоловіком.

ВИСНОВКИ ТА УЗАГАЛЬНЕННЯ

Традиційно-побутова культура українців у першій половині XIX ст., зберігаючи надбання попередніх часів, під впливом модернізаційних процесів набувала й нових рис. Нововведення неоднозначно впливали на життя українців. Частина з новацій,

як-от удосконалення техніки землеробства й транспорту, полегшували його. Інші, пов'язані з урядовою політикою уніфікації України, спрямовувалися на поступове руйнування самотутньої культури народу. Як своєрідний форпост у наступі на все українське використовувались зденационалізовані міста. Село чинило цьому наступу опір, спираючись на традиційно-побутову культуру, яка продовжувала жити і розвиватися. Внаслідок цього між містом і селом відбувся розкол, який перетворився в соціально-культурний антагонізм.

■ Перевірте себе

1. Які нові знаряддя для обробки землі з'явилися у першій половині XIX ст.?
2. Які основні засоби пересування використовувалися в Україні?
3. Опишіть типове українське житло.
4. Опишіть основні речі народного одягу українців.
5. Якою була національна кухня? Які нові страви з'явилися у першій половині XIX ст.?
6. Охарактеризуйте громадський і сімейний побут першої половини XIX ст. Які його риси збереглися й до сьогодення?
7. Охарактеризуйте релігійне життя на Сході та Заході України.
8. Порівняйте становище жінки в українському суспільстві початку XIX ст. із сучасним становищем.

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

Колективна взаємодопомога як важлива складова традиційно-побутової культури

Релікти давньої виробничої єдності громад виразно простежуються в українців... у традиційних звичаях колективної взаємодопомоги при виконанні невідкладних і трудомістких робіт. Це насамперед широко розповсюджений в Україні звичай толоки. Характерними ознаками традиційної толоки було те, що вона відбувалася звичайно у святкові й вихідні дні, на добровільних засадах і без оплати за виконану роботу... Толоку застосовували при найрізноманітніших роботах – як польових (оранка, сіяння, збирання врожаю, заготівля сіна), так і домашніх (прядіння льону, конопель, вовни, заготівля продуктів, будівництво житла і господарських споруд)...

До колективної допомоги односельці вдавалися у разі стихійного лиха та інших скрутних обставин. Толокою виконували і громадські роботи: будівництво і ремонт церков, шкіл, лікарень, доріг, мостів тощо. В очах громади трудова допомога була почесною справою, її проводили навіть у дні, які за народними звичаями вважались забороненими для праці. Толока, як правило,

проходила в піднесеному настрої, в душі трудового змагання, з піснями і жартами. За традицією господарі, що діставали допомогу, годували толочан, а іноді й наймали для них музик.

Джерело: *Культура і побут населення України.* – К., 1993. – С. 153–154.

Запитання і завдання

1. Які види робіт найчастіше виконувалися толокою?
2. Про які риси народного характеру свідчить звичай толоки?
3. Прочитайте у книжці, з якої взято уривок, про інші складові традиційно-побутової культури українців.

Словник термінів

- **Синод (Святійший Синод)** – один з найвищих державних органів Російської імперії в 1721–1917 рр. Керував справами православної церкви.

Узагальнювальний урок

Творче завдання

Які риси духовного життя свідчать про становлення української нації?

1. Особливості розвитку культури

Розвиток культури в Україні наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. відбувався в суперечливих умовах. З одного боку, модернізаційні зміни стимулювали її прогрес. З іншого, у намаганнях повністю денаціоналізувати український народ панівні кола як Російської, так і Австрійської імперії цілеспрямовано перешкоджали українському культурному рухові. Відійшли в минуле давні традиції підтримки народної освіти з боку державних та церковних установ. Імперська політика гальмувала і збіднювала всі сфери культурного життя. У справі асиміляції українців влада досягла певних успіхів, особливо в молодих містах, що закладалися наприкінці XVIII ст. Суперечливий вплив на стан культури справила й капіталізація, що розгорталася в рамках промислового перевороту.

Але загроза втрати культурної самобутності стимулювала процес національного відродження. Його енергія була особливо помітною в літературі і мовознавстві, музиці, образотворчому мистецтві.

2. Досягнення культури першої половини XIX ст.

Імперські уряди намагалися перш за все знищити першоснову народу – його рідну мову. Царський уряд запровадив навчання виключно російською мовою, переслідувань зазнавали ті, хто популяризував українські пісні, звичаї, народний епос. У пом'якшеному варіанті, але така політика мала місце і на західноукраїнських землях. Усупереч цим намаганням частина української інтелігенції не без успіху боролася за збереження і подальший розвиток мови і народних традицій.

Провідна роль у відродженні й розвитку рідної мови, духовних засад народу і його культури належала Т. Шевченку. Окрім нього, помітний вклад у збереження української мови, формування нової української літератури і театру внесли І. Котляревський, Г. Квітка-Основ'яненко, П. Гулак-Артемівський, Є. Гребінка, П. Куліш.

У музичному мистецтві традиції минулого дбайливо зберігали кобзарі, бандуристи, лірники. Серед них виділялися О. Вересай, А. Шут, І. Крюковський. Поряд з народною зароджувалася й розвивалася українська симфонічна музика. У Наддніпрянській Україні у цій царині плідно працювали Й. Витвицький та А. Єдлічка, в Галичині – М. Вербицький.

Розвиток української архітектури першої половини XIX ст. визначали загальні класичні канони й прийоми західноєвропейської архітектури. Окрасою Києва були громадські й культурні установи, пам'ятники, проекти яких розробляв А. Меленський. Світову славу здобули українські декоративно-пейзажні парки.

Інтенсивно розвивався живопис. Найвищим його досягненням стала творчість Т. Шевченка, В. Боровиковського, В. Тропініна, І. Сошенка.

3. Традиційно-побутова культура

Традиційно-побутова культура українців, вбираючи в себе у першій половині XIX ст. надбання індустріальної епохи, що починалася, зберігала в собі основні риси, які формувалися та плекалися протягом століть. В громадському й сімейному побуті, в хліборобській праці, з якою було пов'язане життя більшості українців, у житті й одязі проявлялася унікальна господарська, матеріальна і духовна культура народу. Народна культура живила культуру «високу», професіональну. Але головне – вона залишалася невичерпним джерелом, яке дозволяло українцям і в умовах бездержавності зберегти себе як етнічну спільноту, не розчинитися в імперіях, можновладці яких здійснювали жорстку асиміляційну політику.

Перевірте себе

1. В яких умовах розвивалася українська культура в першій половині XIX ст.?
2. Розкрийте значення понять: освіта, наука, література, фольклор, архітектура, музика, живопис, скульптура, традиційно-побутова культура.
3. Складіть порівняльну таблицю «Освіта в Україні першої половини XIX ст. під владою Російської та Австрійської імперій».

	Російська імперія	Австрійська імперія
Початкова школа		
Середня школа		
Вища школа		
Застосування української мови		
Видання навчальної літератури		

4. Перелічіть найважливіші досягнення першої половини XIX ст. у наукових галузях.
5. Які зміни відбувалися у театральному мистецтві України?
6. Якими іменами виконавців збагатилося кобзарське мистецтво?
7. Що нового з'явилося в архітектурі, скульптурі, музиці?
8. Яке місце в житті українців займала традиційно-побутова культура?
9. У першій половині XIX ст. вищу освіту (в тому числі і духовну) в Україні можна було здобути в:
  - а) університетах Харкова, Києва, Львова, Одеси та Києво-Могилянській академії;
  - б) університетах Харкова, Києва, Львова та Київській духовній академії;
  - в) університетах Харкова, Києва, Львова, Одеси, Чернівців та Київській духовній академії.
10. В Україні у першій половині XIX ст. ліцеї були в:
  - а) Києві, Харкові, Ніжині;
  - б) Харкові, Ніжині, Кременці;
  - в) Кременці, Одесі, Ніжині.
11. Парафіяльні школи на східноукраїнських землях у середині XIX ст. забезпечували початкову освіту:
  - а) польською мовою;
  - б) російською мовою;
  - в) українською мовою.
12. Початкові школи на західноукраїнських землях у першій половині XIX ст. забезпечували українцям початкову освіту:
  - а) німецькою мовою;
  - б) польською мовою;
  - в) церковнослов'янською мовою.

13. Професійні театральні трупи, які ставили п'єси на українську тематику, зокрема драматичні твори І. Котляревського та Г. Квітки-Основ'яненка, у першій половині XIX ст. існували в:
- а) Києві та Харкові;
  - б) Харкові та Полтаві;
  - в) Полтаві та Києві.
14. Автором серії малюнків «Живописная Украина» був:
- а) Т. Шевченко;
  - б) І. Сошенко;
  - в) А. Тропінін.
15. А. Шут, І. Крюковський, Ф. Гриценко (Холодний), О. Вересай – це:
- а) відомі у першій половині XIX ст. фольклористи;
  - б) відомі керівники селянського руху першої половини XIX ст.;
  - в) відомі в першій половині XIX ст. кобзарі, бандуристи, лірники.
16. Заповніть таблицю «Культура України першої половини XIX ст.».

Галузі культури	Видатні діячі	Основні культурні надбання
Освіта		
Наука		
Література		
Архітектура		
Живопис		
Музика		
Театр		

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

Головний редактор тому академічного видання про українську культуру Г. Скрипник про особливості її розвитку в XIX ст.

Українська культура XIX ст. розвивалася за нових міжнародних реалій Європи та у новому внутрішньому суспільно-політичному полі, зумовленому зміною політичного статусу українських земель.

Обмеження, а згодом і цілковита руйнація традиційних політичних структур, витворених козацтвом, ліквідація політичних і культурно-національних прав українців, правове закріплення на землях Слобідської та Лівобережної України загально-російського кріпосного права й поширення кріпосницької залежності на вільну людність, цілковите підпорядкування Української православної церкви Московській Патріархії та імперській політичній доктрині – все це прямо чи опосередковано впливало на розвиток національної культури, створювало загрозу повного нівелювання її етнічно самобутніх рис,

інтелектуального знекровлення як культури, так і нації через відтік з її духовного середовища представників науки, освіти, мистецтва...

Особливість українського національно-культурного розвитку XIX ст. полягала у тому, що всупереч підневільному становищу народу, державно-адміністративній та правовій протидії розвитку національних форм культури й соціального життя в рамках чужих державних систем (проте на питомих українських землях) відбулося становлення національної культури. Це маніфестувало постання українства як цілісного й самодостатнього політичного та культурно-національного феномену.

Парадоксальність, з поверхового погляду, і об'єктивна закономірність, з позиції зрілої розваги, розвитку української культури XIX ст. полягає у тому, що за напівлегальних умов бездержавного буття народу його культура не лише не розчинилась у панівних чужих взірцях, а й витворила власні національно своєрідні й довершені у мистецькій та літературній сферах, досягла європейських висот у розвої гуманітарної науки, дала вражаючі плоди інтелектуального поступу і відродження суспільно-політичної думки, національної ідеології.

Джерело: *Історія української культури у п'яти томах.* – Т. 4. Кн. 2. Українська культура XIX ст. – К., 2005. – С. 1232–1233.

Запитання і завдання

1. Які особливості культурного розвитку України виокремлює Г. Скрипник?
2. Що, на вашу думку, попри складні умови бездержавного існування українців сприяло поступу їх культури?

Модернізація українського суспільства в середині – другій половині XIX ст.

ТЕМА

Творче завдання до теми

Правильно чи помилково стверджувати, що на кінець XIX ст. Україна перетворилася на індустріальне суспільство?

§19

Сільське господарство Західної України після аграрної реформи 1848 р.

ЗГАДАЙТЕ 1. Яке місце займало сільське господарство в економіці західноукраїнських земель у першій половині XIX ст.? 2. Яким був рівень розвитку сільського господарства до реформи 1848 р.?

Творче завдання

Яке із тверджень відповідає дійсності: 1) аграрна реформа 1848 р. вивільнила західноукраїнських селян від рабської залежності; 2) аграрна реформа 1848 р. породила ще більшу залежність селян від колишніх поміщиків?

1. Суперечності в розвитку сільського господарства. Його капіталізація

Модернізаційний процес в економіці України в обох її частинах гальмувався системою кріпацтва, що зберігалася протягом першої половини XIX ст. Її скасування відкривало простір для господарського поступу. І першими такою можливістю спробували скористатись мешканці західноукраїнських земель. Однак реформа, що здійснювалася після революції 1848 р., не лише створила певні умови для економічного прогресу, але й внаслідок своєї непослідовності мала негативні соціальні наслідки.

Західна Україна і після революції 1848 р. залишалася аграрним краєм. На кінець XIX ст. в сільському і лісовому

господарстві Східної Галичини і Буковини були зайняті 75 % всього населення, а в Закарпатті – навіть 85 %. Проголошену в 1848 р. селянську реформу здійснили в 50-х роках XIX ст. Уряд зробив усе, **щоб втрати поміщиків були мінімальними і щоб вони отримали все необхідне для пристосування до нових умов господарювання.** Для цього треба було пограбувати селян, що без вагань і зробили.

Селян Західної України зобов'язали заплатити великі суми за втрачені поміщиками селянські повинності й податки. Крім цього, їх примусили викупляти у поміщиків право на виробництво і продаж спиртних напоїв, яким ті одноосібно користувалися до 1848 р. Нарешті, під час реформи у них відібрали сервітути. До реформи селяни ставилися до них як до спільної власності. Характерно, що селянин Східної Галичини вносив суму викупних платежів у три рази більшу, ніж чеський селянин, і у п'ять разів більшу, ніж німецький.

Поміркуйте Які наслідки мала селянська реформа?

Після реформи Західна Україна залишилася краєм поміщицьких латифундій. Великим землевласникам (головним чином полякам), що мали 5 і більше тис. гектарів, належало понад 40 % усіх земель. У той же час основна маса селян страждала від малоземелля і готова була за безцінь працювати на поміщиків.

І все ж, незважаючи на значні залишки кріпацтва, сільське господарство Західної України в другій половині XIX ст. капіталізувалося, орієнтувалося на ринок, модернізувалося.

В поміщицьких і багатих селянських господарствах працювали вільнонаймані робітники, все ширше стала застосовуватися сільськогосподарська техніка, поглиблювалася спеціалізація районів. Галицьке Поділля, наприклад, стало районом торговельного зернового господарства. По всьому краю розширювалися посіви тютюну, хмелю, зростали площі під картоплею, льоном і коноплями.

Спостерігався прогрес і в садівництві, яке в окремих місцях набуло промислового характеру: фрукти ввозилися в головні центри Австрії.

Розвивалося також торговельне тваринництво, особливо в гірських і підгірських районах. Худобу збували на місцевих ринках, у західних провінціях імперії, а також ввозили за кордон.

2. Початок трудової еміграції

Малоземелля і безземелля змушувало десятки тисяч селян кидати рідні домівки у пошуках кращої долі. Ситуацію ускладнив **демографічний бум**, що охопив у другій половині XIX ст. всю Україну, у тому числі й Західну. З 1857 р. до кінця XIX ст. населення західноукраїнських земель збільшилося з 3,9 млн до 6,4 млн осіб. Українці з них становили відповідно 2,6 млн і 4,6 млн, решту – поляки, євреї, німці, угорці та ін.

Слабка місцева промисловість не могла поглинути надлишок сільського населення. Аграрне перенаселення досягло великих масштабів і надзвичайно здешевило робочі руки.

Поміркуйте Які процеси викликав демографічний вибух?

Тяжкі економічні умови примушували селян залишати батьківщину й шукати кращої долі в чужих краях. **Наприкінці XIX ст. почалась масова еміграція** – переселення до Канади, США, Бразилії і навіть до Австралії. В 90-х роках XIX ст. із Західної України за океан емігрувало більше як 250 тис. осіб.

На сезонну, переважно сільськогосподарську, роботу виїздили до Німеччини, Росії (Бессарабія, Царство Польське, Литва), Румунії, Данії, а також в Угорщину й Австрію. **Еміграція відбувалася в жакливих умовах.** Переселенців затримувала поліція, їх ошукували агенти, що бралися організувати переїзд, грабували корабельні компанії, не кажучи вже про злигодні, які чекали багатьох з них на чужині.

3. Зародження українського кооперативного руху

Західноукраїнська демократична інтелігенція намагалася поліпшити долю селянства й міської бідноти, залучивши їх до кооперативного руху. **Кооперативи були покликані**

забезпечити допомогу незаможним, зокрема захистити їх від лихварства, що набуло в краї масового характеру. Ті, хто з відчаю брав у борг у лихварів (якими переважно були шинкарі на селі та крамарі в місті, оскільки банків не існувало), ризикували втратити останнє. З огляду на річні процентні ставки (150–250 %) невеликий борг, що мав допомогти, наприклад, селянинові протриматися до наступного врожаю, за короткий час ставав непідйомним. Наївні та неспритні селяни могли через власну необачність зазнати великих збитків; лихварі часто заохочували їх купувати в позичку, а через певний час, коли наростали проценти, виставляли величезний рахунок. Якщо селянин не сплачував боргу, лихвар відбирав у нього землю й продавав її з молотка.

Поміркуйте Який вихід було знайдено для задоволення потреби селян у кредиті?

Спочатку товариство «**Просвіта**», організоване наприкінці 60-х років XIX ст. для масового поширення освіти і виховання національної свідомості, спробувало фінансувати кооперативні крамниці та кредитні спілки. Але воно не могло забезпечити необхідну кваліфіковану допомогу та організувати спеціалізовані кооперативи. Цю потребу взявся задовольнити інженер-архітектор **Василь Нагірний (1847–1921)** – піонер західноукраїнського кооперативного руху, котрий протягом десяти років вивчав досвід швейцарських кооперативів. У 1883 р. він організував споживчий кооператив «**Народна торгівля**», що ставив собі за мету закуповувати й продавати великі партії продуктів, оминаючи посередників, а заощаджені гроші передавати селянам.

Кількість кооперативів швидко зростала. Зокрема, відомий галицький громадсько-політичний діяч **Євген Олесницький (1860–1917)** заснував у 1899 р. товариство «**Сільський господар**», покликане навчати селян сучасних методів господарювання. Найчисленнішими серед кооперативів були кредитові спілки. Деякі з них виникли ще в 70-х роках XIX ст., проте лише в 90-ті

Будинок страхової компанії «Дністер», яка відігравала велику роль у розвитку кооперативного руху на західноукраїнських землях.

роки вони отримали стабільну, добре відрегульовану основу. Ще одна важлива економічна установа з'явилася в 1895 р. у Львові – страхова компанія «Дністер». Невдовзі вона мала більше 200 тис. клієнтів.

ВИСНОВКИ ТА УЗАГАЛЬНЕННЯ

Розвиток сільського господарства Західної України у другій половині XIX ст. відбувався надзвичайно суперечливо. Село було переобтяжене залишками кріпацтва. Звільнивши селян від юридичної залежності від поміщиків, уряд зробив усе, щоб землевласники змогли безболісно пристосуватися до нових ринкових умов. Селянська реформа перетворилася у майже неприкрите, цинічне пограбування селянства. Внаслідок реформи панівне становище у краї залишилося за великими поміщиками. На долю селян випадали малоземелля і безземелля, бідність і розорення.

Разом з тим, після аграрної реформи 1848 р. сільське господарство стало прискорено капіталізуватися. Все ширше використовувалася сільськогосподарська техніка, поглиблювалася спеціалізація районів. Намагаючись поліпшити становище селянства, інтелігенція очолила кооперативний рух, який став набувати масового характеру.

Недосконалі економічні відносини в краї викликали аграрне перенаселення, яке посилювалося демографічним бумом, що його переживала Західна Україна в другій половині XIX ст. Місцева промисловість була не в змозі поглинути вільні робочі руки. Десятки тисяч селян мусили йти на заробітки в сусідні держави або навіть емігрувати в Америку.

■ Перевірте себе

1. В інтересах якої соціальної верстви проводилася селянська реформа в 50-х роках XIX ст.? Доведіть свою думку фактами.
2. Представники яких національних груп переважали серед землевласників? Чому так склалося?
3. Що таке аграрне перенаселення? Чому воно виникло в Галичині?
4. Охарактеризуйте початок трудової еміграції із Західної України.
5. Яку роль відіграли кооперативи в економічному житті краю?

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

Вісті з Бразилії. Уривок із статті газети «Громадський голос» (1896)

Нужда галицька так надоїла нашим людям, що і в пекло не бояться йти, щоб лиш втекти від рідного краю...

Пішов голос про Бразилію. Незнаний це край, далекий, але народ не зважав, не роздумував довго: утекти з неволі – це одинокорада.

І почався гарячковий рух, гарячкова продажа ґрунтів і мандрівка до нової землі. Тисячі братів наших перенеслись до Бразилії, а як їм там живеться, про це досі не мали ми докладної відомості... В одному листі від нашого чоловіка знаходимо ось які звістки про той край, котрий наші обаламучені люди вважають якимсь земним раєм...

Недавно приїхали люди з Галичини. Їх вислано на місце, віддалене на кілька миль від Курітіби, головного міста Парани. В цьому місці, однак, були скалисті гори, а на скалі, розуміється, хліб не родить...

З усіх країн Бразилії в одній Парані закладаються колонії рільничі; тут емігранти, що одержали землю, мають надію, що, може, хоч внукам їх буде ліпше, як в Галичині. В кожному іншому місці емігранти стають невільниками панів, що садять великі плантації кави...

Емігрантів вважають у Бразилії за худобу; жовніри бразильські б'ють і знущаються над ними дуже часто, а стати в їх обороні не можна...

Джерело: Історія України. Хрестоматія. – Ч. I. – С. 307.

Запитання і завдання

1. Чим була спричинена масова еміграція із західноукраїнських земель?
2. На основі наведеного уривка схарактеризуйте життя за океаном українців першої хвилі переселення.

Запам'ятайте дати

- 1883 – почав працювати перший споживчий кооператив.
- 90-ті роки XIX ст. – початок масової еміграції із Західної України.

Словник термінів

- Демографічний бум (вибух) – швидке зростання населення.
- Жовнір – солдат.
- Кооперація – форма об'єднання людей, які на пайових засадах спільно займаються певним видом господарської діяльності.
- Страхова компанія – фінансова установа, що створює за рахунок своїх клієнтів спеціальний фонд для покриття їхніх збитків від нещасних випадків.

ЗГАДАЙТЕ 1. Як оцінювався економічний стан Наддніпрянської України у першій половині XIX ст.? 2. Які факти свідчили про наближення суттєвих змін у становищі селянства?

Творче завдання

Яке із тверджень є правильним: 1) модернізація українського суспільства відбулася б й без селянської реформи; 2) модернізація українського суспільства не змогла б відбутися без селянської реформи?

1. Реформа 1861 р.

Друга половина 50-х років XIX ст. позначена **різким загостренням кризи кріпосницької системи, її агонією**. Ця система не могла забезпечити не лише зростання виробництва, а навіть збереження досягнутого його рівня.

Посилювався **селянський рух**. Селянство відмовлялося виконувати повинності і рвалося до волі. **Ставало очевидним, що кріпосне право необхідно скасувати**. Питання про необхідність реформ наприкінці 50-х років XIX ст. опинилося в центрі суспільно-політичного руху, у якому брали участь представники

Г. Мясоедов. Читання Маніфесту 19 лютого 1861 р.

всіх станів суспільства. Ставши перед вибором: або скасувати кріпацтво заходами «зверху», або воно буде зметене масовим селянським бунтом, **царизм мусив вибрати реформи**, покликані відкрити простір для впровадження ринкових відносин у сільське господарство, забезпечити хоча б мінімальні потреби селянства.

Було підготовлено «Положення про селян» і «Маніфест», які підписав **19 лютого 1861 р.** Олександр II (1855–1881). «Положення» торкалося двох найголовніших питань: особистої залежності селян від поміщика та поземельних відносин.

Селяни здобули ряд громадянських свобод – особистих і майнових. Поміщики втратили будь-які права на них. Колишні кріпаки отримали право укладати договори як з приватними особами, так і з державними установами, займатися торгівлею і промисловістю, володіти рухомою і нерухомою власністю, самостійно виступати в суді у різних справах: цивільних і кримінальних.

Крім того, вони могли, за власним бажанням, брати участь в органах громадського самоврядування, переходити в інші стани (в міщанство, купецтво та ін.), вступати до навчальних закладів, на службу тощо.

Поміркуйте Як можна оцінити реформу 1861 р.? Чи правильним буде стверджувати, що вона відкрила шлях до модернізації українського суспільства?

Але, ставши вільними, селяни залишалися «нижчим станом». Вони сплачували подушний податок (до 1866 р.), відбували рекрутчину, аж до 1904 р. зазнавали фізичних покарань. Від усього цього були звільнені дворянство, купецтво, духовенство. Протягом дев'яти років після оголошення реформи селяни не мали права відмовитися від наділу, а значить, залишити село. Але й після цього, щоб стати повністю вільним, включаючи і право вибору місця проживання та професії, треба було вийти із сільської общини. Вихід же з неї утруднювався через різні обмеження.

При скасуванні кріпосного права поміщики зобов'язувалися відвести селянину наділ, від якого останній не мав права відмовитися. Розмір наділу визначався «добровільною» угодою між поміщиком і селянином, але в межах норм, визначених законом для конкретної місцевості. В Україні, де поміщики хотіли залишити собі якнайбільше землі, норми наділів були малі. При цьому поміщик сам визначав, де дати наділ, що, по суті, прирікало селян на отримання гіршої землі. До селянського наділу, як правило, не включалися ліси.

Якщо селянин до реформи користувався більшою кількістю землі, ніж тепер мав право отримати у власність, то різницю

у нього забирали (відрізали). Ці землі так і називали – **відрізки**. В Лівобережній і Степовій Україні відрізали майже третину загальної площі селянського землекористування. Але водночас ті, хто не мав раніше землі, тепер за рахунок відрізків її одержували і могли вести власне господарство.

До укладення викупної угоди з поміщиком селяни вважалися **тимчасовозобов'язаними** і за кори-

стування наділами змушені були виконувати старі повинності – **оброк** чи **панщину**. Оскільки в Україні до реформи переважала панщина, більшість тимчасовозобов'язаних мусили її відбувати. Категорію тимчасовозобов'язаних селян ліквідували лише через 20 років.

Несподівані обставини примусили царизм внести корективи в закон про селянську реформу на **Правобережній Україні**. Там черговий раз вибухнуло польське антиросійське повстання. Прагнучи знайти опору серед місцевих українських селян, царський уряд пішов на деякі поступки в земельному питанні. У цьому районі селянам землі навіть прирізали, тобто додали деяку частину до тієї, якою вони користувалися раніше, і скасували тимчасовозобов'язаний стан.

Спеціальне «Положення про викуп» розрізняло право викупу садибних ділянок землі та польового наділу. **Садибні ділянки** землі селянин міг викупити в будь-який час, але тільки тоді, коли не мав недоїмок. При цьому розмір викупної суми визначався або угодою, або відповідними пунктами «Положення». Що ж до польового наділу, то селянин міг викупити його тільки за згодою поміщика, але в той же час поміщик мав право примусити селянина перейти на викуп. **Отже, питання про викуп наділу цілком залежало від поміщика.**

При визначенні суми в основу було покладено не ринкову ціну землі й прибуток, а розмір тогочасних повинностей селянина в поміщика. У середньому по Україні **викупна ціна** землі перевищувала ринкову майже в чотири рази. Селяни лише в окремих випадках спромоглися сплатити всю суму викупу відразу. Тому держава взяла на себе проведення викупу. 80 % потрібної суми держава давала селянам ніби в борг, сплачуючи її за них поміщикам. **Протягом 49 років** селяни повинні були повертати державі її позику з процентами. Стягнення з селян викупних платежів припинилося лише у 1906 р.

Слідом за скасуванням кріпацтва проведено реформу державних селян, які в Україні становили понад третину всього

С. Васильківський. Весняний день в Україні. Назва картини, що з'явилася незадовго до реформи, символічна. Хоча й обмежена, реформа все ж знаменувала завершення довгої зими кріпосництва.

селянства. Частина з них, козаки Чернігівської і Полтавської губерній, колоністи Степової України володіли землею, користувалися низкою економічних пільг, що дозволяло їм ще до 1861 р. утримувати господарства фермерського типу. У 1866 р. у власність державних селян перейшли значні земельні масиви.

У більшості українських губерній вони були вдвічі більші від середнього наділу кріпаків, а платежі визначалися для них порівняно менші.

Поміркуйте Як можна оцінити соціальні та економічні зрушення, викликані реформою 1861 р.?

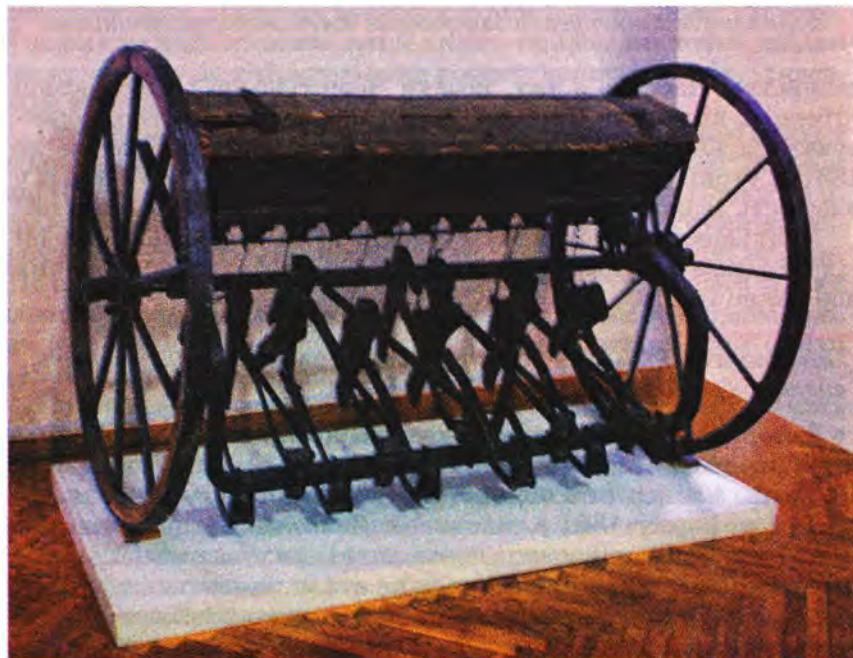
Реформа безпосередньо стосувалася більшості мешканців України. Адже з 13,5 млн її населення селяни становили 10,5 млн. Але й решта швидко відчула на собі її результати. До 1917 р. реформу 1861 р. називали Великою. Здійснене «зго-ри» скасування кріпосного права, хоч і врахувало перш за все інтереси поміщиків, але все ж таки стало гігантським кроком уперед. Росія стрімко переходила від Середньовіччя до Нового часу, стала на шлях модернізації, яким уже впевнено йшла решта Європи. Ліквідація середньовічних суспільних відносин створила умови для швидкого економічного прогресу, на який так довго чекали.

2. Ринковий розвиток рільництва і тваринництва

При всіх проблемах, пов'язаних з недостатнім реформуванням аграрних відносин, у селі відбувалися процеси, що докорінно змінювали організацію сільськогосподарського виробництва. Воно впевнено переходило на ринкові рейки, тим самим забезпечуючи передумови для швидкого економічного зростання.

Господарські зміни в пореформені роки проявилися у розвитку товарного рільництва і тваринництва. Чітко окреслилися відповідні райони. Зростання попиту на хліб на внутрішньому і зовнішньому ринках разом з появою сітки залізниць перетворило **Степову Україну** на район торговельного зернового господарства. Там швидко розширялися посівні площі. Важливою олійною культурою степових губерній був спочатку льон, а потім – соняшник.

Потужне цукробурякове виробництво розвинулось на Правобережжі. Там розміщувалося 75 % засіяних цукровими буряками земельних площ імперії. Цукрова промисловість стала провідною галуззю українського господарства, однією з найбільш розвинутих і технічно оснащених. «Цукровими королями» стали такі великі заводчики, як Бобринські, Бродські,

Сівалка. Нова сільськогосподарська техніка помітно підвищувала продуктивність праці хлібороба.

Браницькі, Потоцькі, Терещенки, Харитоненки. Високий рівень техніки і технології забезпечив і високу якість українського цукру, що не раз відзначалась на світових промислових виставках. Цукрова промисловість України за темпами свого розвитку в 90-х роках XIX ст. випередила західноєвропейські показники.

Повільніше порівняно з різництвом розвивалося тваринництво. Наприкінці XIX ст. вартість його продукції ледве становила 10 % вартості всієї продукції сільського господарства. Це було пов'язано із скороченням площ сіножатей і пасовищ, однобічним зерновим розвитком сільськогосподарського виробництва. Переважна більшість худоби належала поміщикам, заможним селянам, у той час як половина сільських дворів не мала коней. Особливо погіршився стан тваринництва після неврожаїв 90-х років XIX ст.

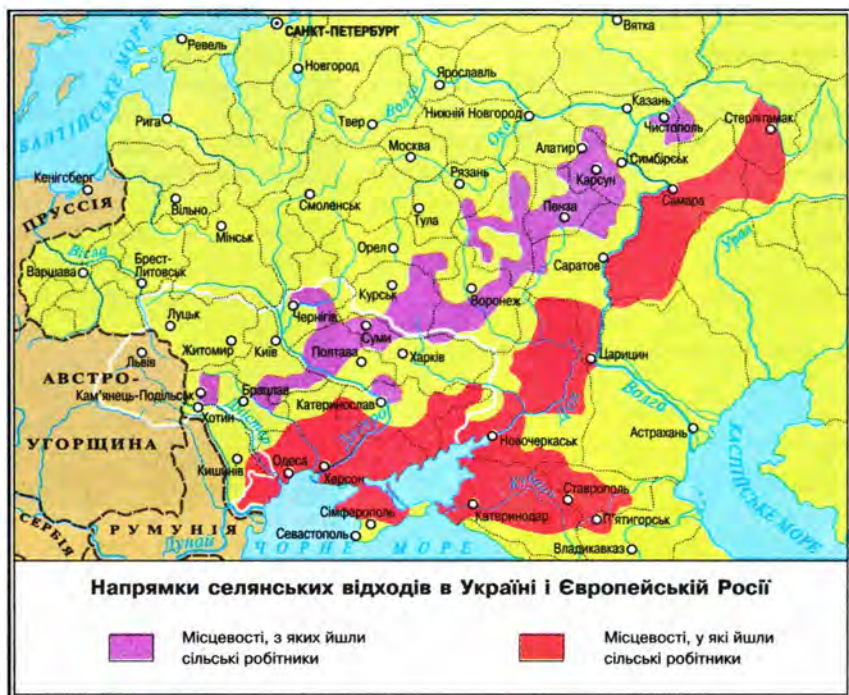

М. Кузнецов. Підприємець і меценат Іван Терещенко. Кінець XIX ст.

Поміркуйте Чим обумовлювався поділ України на райони товарного землеробства й тваринництва?

Загальний прогрес кращих поміщицьких і великих селянських господарств позначився помітним запровадженням удосконалених знарядь праці й машин. **Найуспішніше цей процес розвивався у Степовій Україні**, де вже в 60-ті роки XIX ст. великі маєтки мали парові молотарки. Навіть дрібні поміщики часто купували їх у складчину. Кінні молотарки, три- і чотирилемішні плуги, сівалки, косарки, культиватори, віялки, жниварки й кінні граблі ставали приналежністю кожного впорядкованого маєтку. Наприкінці XIX ст. поміщицькі господарства Степу вже цілком перейшли на вдосконалену техніку, яка поширювалася й на **Правобережжі**, особливо на цукрових плантаціях. Найменше сільськогосподарської техніки було в господарствах **Лівобережжя**, де машини використовували лише в найпередовіших маєтках. На Полтавщині і в 80-ті роки XIX ст. ще 40 % поміщицьких плугів були дерев'яними.

Що ж до знарядь праці на селянських подвір'ях, то, за винятком заможних господарств, вони залишалися примітивними. У степовій смузі, як і раніше, впрягали волів у

великий дерев'яний плуг із «залізом». На Півночі України й на Правобережжі поширений був кінний плуг меншого розміру. Майже повсюдно застосовували (для розпушування землі) рало й дерев'яні борони.

3. Соціальне розшарування селянства

У процесі розвитку ринкових відносин у сільському господарстві відбулося соціальне розшарування. Одні селянські господарства біднішали і розорялися, інші – їх було небагато, до 15–20 % – заможнішали.

Поміркуйте Чому відбувався процес майнового розшарування серед селян?

Заможні селяни відігравали дедалі активнішу роль у сільськогосподарському виробництві. Вони легко впоралися з викупом землі, а маючи власні кошти, почали збільшувати свої господарства і дбати про підвищення їхньої продуктивності. Найбільшої ваги заможні селяни набули у **Степовій Україні**, де найлегше можна було проявити ініціативу; в їхніх руках опинилася половина селянських земель, до того ж вони орендували і купували панські землі. **Формувався новий тип**

селянина-фермера – підприємливого, ініціативного, енергійного, який, поєднуючи талант хлібороба з натужною працею, ставав співтворцем нової ери. Як господарі-власники досить впевнено почувалися й селяни середнього достатку (**середняки**), яких було близько 25 %. Решта ж селян належали до **бідняків**, мали небагато землі, реманенту, худоби. Нерідко у них не було коня чи вола. Наявність же або, навпаки, відсутність у господарстві цієї основної і на той час практично єдиної тяглової сили визначала ледве не на всі 100 % його долю: не тільки конкурентоспроможність, а й виживання селянина взагалі.

4. Поширення вільнонайманої праці

Розвиток ринкових відносин у сільському господарстві збільшував попит на вільнонайману працю. У 1900 р. у землеробстві України (в поміщицьких і селянських господарствах) було зайнято близько 1 млн постійних робітників і близько 200 тис. поденних батраків. **Найбільше вільнонайманих робітників зосереджувалося в Південній Україні** – Катеринославській, Таврійській і Херсонській губерніях. У переважній більшості це жителі правобережних (Київська, Волинська, Подільська), лівобережних (Чернігівська, Полтавська, Харківська) і російських чорноземних (Курська, Орловська, Воронежська та ін.) губерній (див. карту на с. 188). Щороку навесні на південноукраїнські робітничі ринки (Єлисаветград, Вознесенськ, Одеса, Каховка та ін.) сходилися десятки тисяч наймитів. Загальна чисельність сільськогосподарських робітників, які щорічно наймалися на Півдні України, в 90-х роках XIX ст. становила 550–600 тис.

М. Пимоненко. Сінокіс. Картина з життя заможних селян.

Поміркуйте Яка подія уможливила використання вільнонайманої праці? Як вплинуло поширення вільнонайманої праці на розвиток сільського господарства?

5. Аграрне перенаселення і переселенський рух

Незважаючи на величезні масштаби селянських відходів на заробітки, в українському селі в останні десятиліття XIX ст. залишалася безліч вільних робочих рук. Однією з найважливіших причин цього було **селянське малоземелля** – прямий наслідок несправедливої реформи 1861 р. Але існували також **інші причини**. Ситуацію дуже ускладнював демографічний вибух другої половини XIX ст., який переживала тоді більшість країн Європи. В Україні чисельність населення за неповні 40 років зросла на 72 %. Цьому сприяло поліпшення медичного обслуговування після введення земств, що різко зменшило смертність, головним чином дитячу.

Демографічний ріст загострював земельну проблему. У селі з'явився **надлишок робочої сили (аграрне перенаселення)**. В пошуках джерел існування українські селяни почали залишати рідні місця і переселятися на малозаселені землі імперії. Уряд довгий час забороняв переселення. Він виходив з інтересів поміщиків: останні побоювалися, що переселення підвищить ціну на робочі руки, знизить плату за оренду землі і взагалі створить для них менш сприятливі умови використання праці селян. Тому правила, встановлені для переселенців, були дуже складні.

І. Іванов. Смерть переселенця.

І. Іванов. Зворотні поселенці.

У 1881 р. під тиском селян царизм пішов на деякі поступки в переселенському питанні. Спочатку селяни їхали на південь і схід – Кубань і Волгу. Після 1881 р. селянські українські маси посунули на схід ще далі – в Сибір і аж до Тихого океану.

Поміркуйте Чому українські селяни не переселялися у міста, а від'їжджали за межі України?

У той час, коли сотні тисяч селян їхали шукати кращої долі за тисячі кілометрів, у промислових центрах України, що швидко розвивалися, зростав відсоток неукраїнців за рахунок міграції сюди селян російських губерній.

Історична драма України полягала в тому, що її селяни були недостатньо фахово підготовлені до важкої, виснажливої роботи в промисловості й до життя у місті взагалі – мали слабкі навички несільськогосподарських занять при глибокій прихильності до землеробства. Ось чому, вирушаючи на пошуки кращої долі, вони обминали українські міста й робітничі селища та їхали «за тридев'ять земель» на малозаселені окраїни імперії. Там вони відтворювали **Україну в мініатюрі** з її високою хліборобською культурою, мовою, звичаями, народною

Українські переселенці на шляху до Уссурійського краю. 80-ті роки XIX ст. Малюнок В. Навозова за ескізом В. Ігнаціуса.

творчістю. А тим часом міста на їхній батьківщині поступово заселялися вихідцями з російських губерній, які виявилися **фахово і морально краще підготовленими до життя в індустріальному середовищі** (краще володіли навичками несільсько-господарських занять і без жалю покидали свої малородючі землі).

ВИСНОВКИ ТА УЗАГАЛЬНЕННЯ

Хоча українське село і потерпало від того, що реформа 1861 р. зберегла багато залишків минулого, все ж у другій половині XIX ст. сільськогосподарське виробництво у цілому прогресувало. Сільське господарство втягувалося в ринкові відносини. В цьому була величезна заслуга нового зростаючого прошарку підприємливих селян та певної частини поміщиків.

Зростала роль України як «європейської житниці». У 60–90-ті роки XIX ст. в Наддніпрянській Україні розвинулося потужне цукробурякове виробництво. Цукрова галузь розвивалася швидше, ніж у будь-якій із західноєвропейських країн.

Усі ці зміни свідчили про величезні потенціальні можливості України у сфері сільськогосподарського виробництва. Однак ці можливості не були використані.

Ринкове господарювання на найродючіших у світі українських чорноземах могло стати основою процвітання як села, так і всього населення України. Натомість значна частина селян продовжувала бідувати.

■ Перевірте себе

1. Поясніть основні положення селянської реформи 1861 р.
2. Чи погоджуєтесь ви з оцінкою реформи 1861 р. як «Великої»?
3. Які явища свідчать про розвиток товарного виробництва в українському селі? Які види сільськогосподарської продукції вироблялися в Україні на продаж? Охарактеризуйте цукрову промисловість.
4. Опишіть особливості розвитку товарного тваринництва в Україні.
5. Наскільки поширеним було використання машин у сільському господарстві України?
6. Чим було зумовлене і про що свідчило широке застосування найманої праці в сільському господарстві? На карті на с. 188 вкажіть райони селянських відходів в Україні. Поясніть, чому саме з цих районів відходили селяни?
7. Дайте визначення поняття «аграрне перенаселення». Чим воно було зумовлене в Україні?

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

Виробництво цукру в Російській імперії в 1893–1894 рр. (тис. пугів)

Київщина	10354,8
Поділля	8928,5
Харківщина	4253,2
Курщина	2557,4
Волинь	1824,6
Чернігівщина	814,2
Тамбовщина	443,4
Воронежчина	329,8
Полтавщина	208,6
Тульщина	139,6
Бессарабщина	122,1
Орловщина	97,2
Самарщина	39,5
Всього	30 112,9

Джерело: Воблий К.Г. Нариси з історії російсько-української цукрувальної промисловості. – К., 1930. – Т. II. – С. 277, 278.

Запитання і завдання

1. Якою була частка України в загальноімперському виробництві цукру?
2. Які з названих у матеріалі губерній були українськими, а які російськими? Порівняйте виробництво цукру в цих губерніях. Зробіть висновки.

Запам'ятайте дати

- 19 лютого 1861 – ліквідація кріпосного права в Російській імперії.
- 60–90-ті роки XIX ст. – прискорений розвиток зернового і цукробурякового виробництва.

Словник термінів

- Пуд – міра ваги і маси, яка застосовувалася в Російській імперії. Пуд дорівнював приблизно 16,4 кг.

§21

Промисловий розвиток України

ЗГАДАЙТЕ 1. Які наслідки для розвитку економіки мало скасування кріпосного права? 2. У чому суть промислового перевороту, коли він почався в Україні і які наслідки мав? 3. Які галузі промисловості в Україні в дореформені роки були розвинутими, а які – ні? Чому?

Творче завдання

Яке з тверджень найбільше характеризує промисловий розвиток України: 1) економіка визначає політику; 2) політика визначає економіку?

1. Економічна політика російської та австрійської влади

Надніпрянська Україна після реформи 1861 р. пережила добу швидкого, але однобічного економічного зростання. В Україні прогресували тільки ті галузі промисловості, які не мали відповідних природних умов у Росії (цукрова), або ті, що постачали сировину та напівфабрикати для російської індустрії (металургія, кам'яновугільна промисловість). Натомість давня галузь української промисловості – текстильна – була штучно затримана у своєму розвитку, а деякі її види (наприклад, бавовняна) і зовсім не могли існувати через різні митні й тарифні заходи російського уряду.

Ця особливість визначалася економічною політикою царизму, який допускав розвиток неросійських районів у межах, які відповідали інтересам імперського центру. У результаті з української сировини готові товари вироблялися переважно за її межами, в Росії, а потім привозилися для реалізації в Україну. Такий розподіл праці прив'язував Україну до центру і робив її економіку надзвичайно вразливою. Завдяки політиці цін, коли сировина коштувала дешево, а готові товари дорого, з України викачувалися капітали.

А. Пламеницький. Народження Донбасу.

Поміркуйте Чи правомірно стверджувати, що Україна була колонією імперій?

Тому, хоча господарство України швидко розвивалося, її економічна залежність від Росії не зменшувалася. Пізніше навіть відомий революціонер Володимир Ленін визнавав, що Україна «стала для Росії тим, чим для Англії була Ірландія, яка нещадно експлуатувалася, не отримуючи нічого натомість». При цьому слід мати на увазі, що **Україна не була колонією «азійського» типу** – бідною, без власної промисловості, ресурси якої імперія просто викачує. Вона була колонією **«європейського» типу** – промислово розвинутою, яку позбавляють не стільки ресурсів, скільки капіталу і потенційних прибутків.

Не найкращим чином імперська політика позначилася на економічному житті Галичини, Буковини й Закарпаття.

Західна Україна мала сприятливі природно-кліматичні умови і могла з великою користю для своїх жителів включитися в промисловий переворот, який охопив Західну Європу. Але цього не трапилося. Як і в попередні десятиліття, у другій половині XIX ст. Східна Галичина, Буковина і Закарпаття залишалися **слаборозвинутими задвірками Австро-Угорської імперії**. В індустріальну епоху Західна Україна входила, обтяжена значними пережитками феодально-кріпосницьких відносин. А вперед тоді виривалися країни, які швидко й рішуче долали ті напашування попередніх епох, що стримували економічний і соціально-політичний поступ. Такою не була Австро-Угорщина, такою не могла бути і залежна від неї Західна Україна. Політика імперської влади щодо східних районів держави мала яскраво виражений колоніальний характер. Західноукраїнські землі

остаточно перетворилися на внутрішню колонію, стали ринком збуту товарів і доступним джерелом цінної промислової та сільськогосподарської сировини для австрійської метрополії. Вони забезпечували розгортання промислової революції в центральних і західних провінціях Австро-Угорської імперії. А це унеможливило власне економічне піднесення, гальмувало модернізаційні процеси в суспільстві.

2. Індустріальний розвиток Наддніпрянщини у 60–90-х роках XIX ст.

Звільнення селян від кріпосної залежності усунуло одну з найголовніших перешкод на шляху прискореного промислового розвитку – дефіцит робочої сили. Тепер, навпаки, відчувався надлишок людей, які пропонували капіталістам свої послуги. Це означає, що **сформувався ринок вільнонайманої праці**.

Завод Новоросійського товариства. Початок XX ст. Юзівка Катеринославської губернії.

З початку 60-х років XIX ст. у **якісно нову фазу вступив промисловий переворот**. Виробництво швидко машинізувалося. Парові машини стали «серцем» кожної фабрики чи заводу. Ручна праця в усіх основних операціях замінювалася роботою верстатів. Істотні зрушення відбулися на старих мануфактурних виробництвах (суконна промисловість, цукроваріння). Дещо пізніше технічний прогрес прийшов у важку промисловість. Але в ній перехід від мануфактури до фабрики здійсню-

вався не на базі старих, а на основі принципово нових технологій і відповідних механізмів, що забезпечило саме тут найбільшу ефективність нового виробництва. Остаточно промисловий переворот в економіці **України завершився у 80-ті роки XIX ст.**

На економічній ситуації в Україні позначилася політика протекціонізму щодо вітчизняних виробників, яку здійснював уряд. Мито на іноземну продукцію весь час зростало. Іноземцям стало вигідніше завозити не товари, а капітали. Французькі, бельгійські, німецькі, англійські підприємці захопили протягом другої половини XIX ст. ключові позиції у провідних галузях промисловості України: вугледобувній, гірничорудній, металургійній та сільськогосподарському машинобудуванні.

Поміркуйте До яких наслідків призвела політика протекціонізму і як їх можна оцінити?

Приплив іноземних капіталів не можна оцінити однозначно. З одного боку, вони прискорювали розвиток окремих галузей промисловості, створювали нові робочі місця. Але з іншого – з України викачувалися великі кошти у вигляді промислових прибутків, процентів на вкладені або позичені гроші. Наприклад, англійський підприємець Юз (засновник Юзівки, тепер – Донецьк) за 25 років діяльності в Україні вивіз до Англії 25 млн крб. золотом. Вітчизняне господарство ставало залежним від іноземних банків та окремих капіталістів.

У 60–90-х роках XIX ст. сформувався український індустріальний район, що включав такі промислові центри загальноімперського значення: **Донецький вугільно-металургійний, Криворізький залізрудний, Нікопольський марганцевий.** Разом за своєю потужністю, розміром і економічним значенням в історії XIX–XX ст. їх можна порівняти хіба що з найбільшим у світі Рейнсько-Вестфальським промисловим районом Німеччини. **Україна стала головною вугільно-металургійною базою Російської імперії.**

Видобуток вугілля в Донбасі зріс у 1860–1900 рр. більш ніж на 1000 %. Замість дрібних шахт відкривалися великі. Але якщо в розвинутих іноземних країнах у вугледобуванні почалася механізація, в Донбасі **техніка залишалася відсталою.** Механізація видобування вугілля тут і на початку XX ст. становила менше 0,5 %. З максимальною для себе користю власники шахт, переважно іноземці, використовували дешеву робочу силу.

Електричний трамвай у Києві. 1900 р.

Розвиток промисловості, залізничне будівництво **різко підвищили попит на метал**. Наприкінці XIX ст. почалась розробка нових покладів залізної руди. З Уралу в Україну перемістився імперський центр її видобутку. За 30 років видобуток руди в Україні зріс у 158 разів. У Кривому Розі – районі величезних покладів залізної руди – і в Донбасі будувалися металургійні заводи. На кінець 90-х років XIX ст. в Донбасі і Кривому Розі було вже 17 великих металургійних заводів.

У цілому питома вага України в загальноімперському виробництві становила у 1900 р.: вугілля – 70 %, залізної руди – 57 %, чавуну – 52 %, рейок – 76 %. І це за умов, коли населення підросійської України не досягало й 20 % загальноімперського.

Отже, в Україні найбільших успіхів, якщо оцінювати валові показники, досягли три сировинні галузі: **вуглевидобувна, гірничорудна і металургійна**. Інші ж стояли на місці. Певний виняток становили тільки **сільськогосподарське і транспортне машинобудування**. Центр сільськогосподарського машинобудування в пореформені роки перемістився з підросійської Польщі і прибалтійських губерній у Степову Україну. Головними осередками сільськогосподарського машинобудування були Олександрівськ (тепер Запоріжжя), Харків, Одеса, Бердянськ, Херсон, Миколаїв, Київ. Усі великі заводи належали іноземним власникам.

Транспортне машинобудування було зосереджене в Харкові, Луганську, Миколаєві та ін. Зокрема, у Харкові і Луганську виготовлялися паровози.

Новий залізничний міст на Дніпрі в Києві. 1870 р.

Велику роль у розвитку господарства в Україні відіграло **будівництво залізниць**. Залізничне будівництво тут розгорнулося зразу ж після селянської реформи. У 1863 р. започаткували спорудження **першої в підросійській Україні залізничної лінії** від Балти, повітового міста Подільської губернії, відомого сільськогосподарськими ярмарками, до Одеси, довжиною 200 км. У 1866 р. тут вже почався регулярний рух. У наступні декілька років від Балти побудували дві лінії: до Крюкова на Дніпрі (біля сучасного Кременчука) і Києва. Ці лінії, що пройшли через головні хлібородні місцевості Київської, Подільської та Херсонської губерній, дали вихід українському хлібу до Одеського порту.

На лівому березі Дніпра перша залізниця з'явилася в 1868 р. і з'єднала Київ з російським Курськом. Тоді ж із Курська через Харків і Донбас пройшла залізниця на Дон.

На кінець 80-х років XIX ст. в Україні була створена ціла **система залізниць**. Вони сполучали між собою найбільші міста України й промислові райони Донбасу, Придніпров'я та Кривого Рогу, Україну і різні регіони Росії, Україну і Західну Європу. З'явилися такі великі залізничні вузли, як Харків, Київ, Кременчук, Катеринослав, Одеса. Всього за 1865–1890 рр. було збудовано майже 6800 км залізниць.

Поміркуйте Яке значення для України мало будівництво залізниць?

Разом з тим у залізничному будівництві позначилися вже названі **колоніальні тенденції** російської економічної політики. Відповідно до неї будувалися насамперед ті магістралі, що **з'єднували українські землі не з українськими містами, а з московським промисловим районом**. Будівництво залізниць, крім того, було пов'язане зі стратегічними планами імперії, що часто суперечило економічним потребам України.

Поряд із залізничним транспортом важливу роль у зміцненні зв'язків між різними економічними районами відіграв **водний транспорт**. З середини XIX ст. на Дніпрі почали використовувати пароплави, яких через півстоліття було вже 400. Але продовжували переважати судна без парових машин. Чимало вантажів перевозилося й Південним Бугом. І все ж річковий

Доставка хліба до Бердянського порту – одного з найбільших на азовському узбережжі. Через цей та інші азовські й чорноморські порти українське зерно широким потоком надходило в Європу.

транспорт значно поступався молодому залізничному. На нього припадало лише 2 % вантажообігу України.

Великого значення для економічного розвитку України набував **морський торговий флот**. Азово-Чорноморський басейн був південними морськими воротами імперії. Наприкінці XIX ст. на південні морські порти припадало 57,3 % вартості вивезених і 27,5 % ввезених у Російську імперію товарів. Майже через усі українські порти товари переважно вивозилися (Миколаїв, Херсон, Маріуполь, Керч). Єдиним портом, де вивіз урівноважувався ввозом, був найбільший порт Чорного моря і другий в імперії (після Петербурга) в Одесі.

3. Формування фабрично-заводської промисловості в західно-українських землях

Попри політику Відня і Будапешта об'єктивні тенденції європейського і світового розвитку не могли оминати Західну Україну. 70–90-ті роки XIX ст. стали періодом становлення фабрично-заводської промисловості в краї.

Наприкінці XIX ст. на західноукраїнських землях нараховувалося біля 220 середніх і великих промислових підприємств. Решта – майже 95 % – залишалися дрібними (мали до п'яти осіб). На них працювало більше половини зайнятого в промисловості населення. Кожний сьомий працював на невеликому підприємстві, власником якого й був. На Галичину, що складала 28 % населення Австро-Угорщини, припадало лише 5,5 % парових двигунів імперії.

Двигуни та інші машини концентрувалися на підприємствах центральних і західних регіонів імперії. Там уже на початку 70-х років XIX ст. завершився промисловий переворот. У Західній Україні він затягнувся ще на 10–15 років.

Основною причиною промислового застою краю був імпорт фабрично-заводських виробів з більш розвинутих західних провінцій Австрії. На відміну від українських, новим підприємствам в австрійських районах надавалися значні податкові пільги. **Західноукраїнська промисловість не могла витримати конкуренції дешевих товарів і почала занепадати.** Особливо це стосувалося галузей обробної промисловості: цукрової, текстильної, шкіряної, паперової, сірникової та ін. Краще розвивалися ті галузі, які не мали конкуренції в імперії (борошномельна, спиртогорілчана, нафтова, лісопереробна, солеварна). Ці галузі спеціалізувалися в основному на виробництві й первинній обробці сировини, яка потім вивозилася для подальшої переробки на Захід.

У 70–80-х роках XIX ст. найбільш розвинутою й технічно оснащеною галуззю було лісопилльне виробництво. Причини цього полягали, з одного боку, в наявності величезних лісових

Залізниця України в другій половині XIX ст.

Розвиток мережі залізниць:

на 1865 р.

на 1885 р.

на 1900 р.

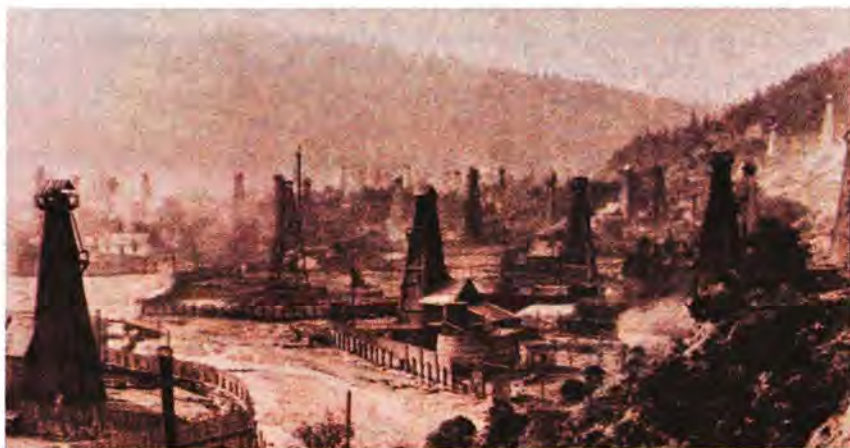
масивів, з другого – у великому попиті на дерев'яні будівельні матеріали з дерева на Заході. Німецькі й австрійські підприємці квапливо скуповували карпатські ліси й по-хижацьки винищували їх.

Поміркуйте Які чинники вплинули на формування фабрично-заводської промисловості Західної України?

У ті ж роки під впливом збільшення попиту на нафтопродукти розвивався **Дрогобицько-Бориславський нафтовий район**. Почалося швидке переобладнання нафтовидобувної промисловості. Видобування нафти ручним способом, який у Прикарпатті панував ще в першій половині 60-х років XIX ст., відходило у минуле. З'являлася нова техніка. Канадські капіталісти у 80-х роках XIX ст. вперше застосували в Галичині вдосконалений метод буріння глибоких свердловин. Унаслідок використання бурильної техніки зростав видобуток нафти. У 70-ті роки XIX ст. її щорічно добували 20–30 тис. т, а в 1900 р. – понад 325 тис. т. Неперероблену нафту вивозили в Австрію, на місці її очищалося не більше третини.

Великими у Східній Галичині, Закарпатті та в Північній Буковині були поклади кам'яної та кухонної солі. За 60–90-ті роки XIX ст. її видобуток зріс більш ніж удвічі. **Західна Україна давала 64 % видобутку солі в імперії**. Незначні зміни відбулися в більшості галузей харчової промисловості. Цукрове виробництво під кінець століття занепало. Лише в середині 90-х років XIX ст. почав працювати єдиний новий цукровий завод на Буковині.

У 70–80-ті роки XIX ст. значне місце у промисловості Західної України займало видобування **озокериту** (гірського воску). Та

Нафтопромисел «Інфанті». Кінець XIX ст. Борислав. Галичина.

через зменшення попиту на світовому ринку і відсталу техніку його видобуток падав.

У промисловості західноукраїнських земель переважали іноземні капіталісти – головним чином австрійські, німецькі, англійські, французькі, бельгійські та ін. Вони контролювали найголовніші галузі, насамперед нафтову. За рахунок хижацької експлуатації природних багатств краю і визиску робітників іноземні підприємці одержували небачені в інших країнах Європи прибутки.

У 60-х – на початку 70-х років XIX ст. західноукраїнські землі дістали залізничне сполучення із Заходом: у 1861 р. залізничну колію проклали через Краків і Перемишль до Львова, через п'ять років – до Чернівців, а у 80-ті роки XIX ст. – через Стрий на Закарпаття. Згодом вона з'єднала Львів з українськими землями, що входили до складу Росії. З 1860 по 1890 р. протяжність залізниць збільшилася в 10,4 раза і досягла 2,7 тис. кілометрів. Проте залізничне будівництво, яке в Росії та країнах Заходу сприяло бурхливому розвитку важкої індустрії, на західноукраїнських землях лише незначною мірою вплинуло на розвиток виробництва промислової продукції, головним чином лісової і будівельних матеріалів. Натомість завдяки залізниці західний регіон України став легкодоступним джерелом сировини і ринком збуту для фабричної промисловості розвинутих західних провінцій монархії Габсбургів.

ВИСНОВКИ ТА УЗАГАЛЬНЕННЯ

Реформи 1848 та 1861 років відкрили перспективи швидкого промислового розвитку України. Для цього вона мала все необхідне: достатню кількість робочих рук, корисні копалини, сприятливе географічне положення. Наддніпрянщина і справді в 60–90-ті роки XIX ст. переживала економічний бум. На її території сформувалися великі промислові центри – Донецький вугільно-металургійний, Криворізький залізорудний, Нікопольський марганцевий.

Але, стимулюючи одні галузі промисловості України, імперія штучно стримувала інші, ті, що успішно розвивалися на корінних російських територіях. Розподіл праці між регіонами імперії формувався так, що в Україні переважно розпочинався технологічний процес (виробництво чавуну і сталі, добування вугілля), а закінчувався він (складання машин, випуск готової продукції), як правило, у Росії. Своєю економічною політикою щодо України імперський центр недвозначно вказував на її роль сировинного придатку.

Аналогічне місце відводилося українським землям у складі Австро-Угорщини. Не маючи політичних важелів впливу на

імперський уряд, західним українцям годі було сподіватися на справедливую економічну політику щодо свого краю. Галичина, Буковина і Закарпаття, залишаючись залежними територіями Австро-Угорщини, служили ринком збуту товарів, які вироблялися у центральних провінціях імперії, і доступним джерелом мінеральної сировини та сільськогосподарських продуктів. Наприкінці 90-х років XIX ст. імпорту товарів у Західну Україну перевищував експорт більш ніж удвічі. Формування фабрично-заводської промисловості відбувалося повільно. Великих підприємств було дуже мало, переважала середня, дрібна і кустарно-реміснична промисловість. Промисловий переворот у краї відбувся пізніше, ніж у центральних і західних регіонах імперії.

■ Перевірте себе

1. Якими особливостями характеризувався економічний розвиток України?
2. Коли завершився промисловий переворот в Україні?
3. Які факти свідчать про залежний характер економіки України?
4. Які галузі промисловості України розвивалися найшвидше? Чому саме вони?
5. Дайте оцінку впливу іноземного капіталу на розвиток економіки України.
6. Спираючись на карту на с. 201, охарактеризуйте будівництво залізниць в Україні. Як вплинуло залежне становище України на характер залізничного сполучення?
7. Охарактеризуйте роль України в економіці Російської та Австро-Угорської імперії.

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

Видобуток кам'яного вугілля, виплавка чавуну, заліза і сталі на Півдні України

Роки	Видобуток кам'яного вугілля		Виплавка чавуну		Виплавка заліза і сталі	
	Росія в цілому	Південь	Росія в цілому	Південь	Росія в цілому	Південь
	в млн пудів					
1860	18,2	6,0	19,6	–	12,4	–
1870	42,4	15,6	20,8	0,32	14,9	0,22
1880	200,8	86,3	26,1	1,3	35,6	1,7
1890	367,2	183,2	55,2	13,4	48,7	8,6
1900	986,3	671,7	177,2	91,9	163,8	73,8

Джерело: Статистические таблицы по горной промышленности России, составленные А. Кеппеном. – СПб., 1879. – С. 50–51.

Запитання і завдання

Використовуючи дані таблиці, охарактеризуйте розвиток кам'яно-вугільної і металургійної промисловості України.

Запам'ятайте дати

- 60–90-ті роки XIX ст. – формування в Україні Донецького вугільно-металургійного, Криворізького залізрудного, Нікопольського марганцевого промислових центрів.

Словник термінів

- Протекціонізм** (від лат. *protectio* – захист) – економічна політика держави, спрямована на захист національної економіки від іноземної конкуренції.

§22

Зміни в соціальній структурі. Міста і торгівля

ЗГАДАЙТЕ 1. На які соціальні групи поділялося населення України у першій половині XIX ст.? 2. Які особливості мала внутрішня і зовнішня торгівля України у дореформені часи?

Творче завдання

Правильно чи помилково стверджувати, що зміни в соціальній структурі України свідчать про остаточне утвердження капіталістичного способу виробництва?

1. Формування нових соціальних груп. Українські підприємці

В умовах ринкової модернізації господарське і суспільне життя ускладнювалося. З'являлися нові соціальні групи, яких при пануванні кріпосних відносин не було або які знаходилися в зародковому стані. Посилювалася суспільна роль підприємців (буржуазії) та найманих робітників (пролетарів).

Ці соціальні верстви в Україні за складом були багатонаціональними. В найважливіших галузях промисловості Наддніпрянської України – вугільній, гірничорудній і металургійній – переважали робітники-росіяни, що прийшли з Центральних районів імперії. Зі свого боку українські селяни не поспішали на промислові підприємства (за винятком цукрових заводів). Охочіше вони йшли на роботу в найми до поміщиків чи багатих селян або навіть виїжджали за межі України.

Іван Харитоненко,
син селянина-чумака,
успіхався не лише як
підприємець, але й як
щедрий добродійник.

Як і робітники, буржуазія України була **багатонаціональною**. Українські капіталісти займали найвагоміші позиції в промисловості з переробки сільськогосподарської продукції (цукрова, борошномельна, винокурна та ін.). Але мало їх було серед власників вугільних копалень, машинобудівних заводів та інших підприємств важкої промисловості. Найвідомішими українськими підприємцями були брати Терещенки, Харитоненко, Яхненко, Демченко, Алчевський, Симиренко та ін.

Більшість з них за кріпацтва вибилися з принизливого становища й попри всі, здавалося б, нездоланні перепони змогли зайняти достойне місце в бізнесовому середовищі.

Так, фірма «Брати Яхненки і Симиренко» уже в кінці 50-х – на початку 60-х років XIX ст. увійшла до числа найбільших виробників цукру. Польське повстання 1863 р. поширилося на райони, де вирощували цукровий буряк, і довело їх до розорення. Однак вже через декілька років фірма відновила й примножила статки. Василь Симиренко, що її очолював, вишукував нові технології, технічні вдосконалення виробництва, вів наукові дослідження, публікував їх результати у фахових виданнях.

Фірма Яхненків – Симиренків, зігравши свою роль у піднесенні промислового виробництва (окрім іншого, саме вони збудували перший металевий пароплав під назвою «Українець»), припинила існування. Натомість В. Симиренко придбав занедбану цукроварню і знову ж таки вивів її на найвищий технічний рівень, що принесло йому сталі прибутки. Під кінець життя капітал В. Симиренка сягав 10 млн крб., на той час дуже значної суми.

У пореформені десятиліття зростала чисельність і роль інтелігенції – особливої соціальної групи суспільства, представники якої займалися інтелектуальною (розумовою) працею. Українців у складі інтелігенції було трохи більше третини.

Поміркуйте Чому українці становили меншість у тих соціальних групах, що забезпечували соціально-економічний прогрес?

Залежне становище України, національний гніт породжували численні деформації в соціальному складі населення. Представники корінної нації – українці – були у меншості

Палац Терещенків в с. Червоне Житомирської обл. Сучасний вигляд.

в найважливіших соціальних групах, які забезпечували соціально-економічний прогрес суспільства. Більшість українців, як і раніше, становили селяни.

2. Міста

Як наслідок промислового, залізничного будівництва, розвитку торгівлі, скасування кріпацтва відбувалося різке зростання розбудови міст, їх укрупнення.

Чисельність населення в містах Надніпрянської України (тис. осіб)	Кількість міст	
	1863 р.	1897 р.
до 10	92	51
10–20	24	48
20–50	8	19
50–100	4	8
100–200	1	2
понад 200	–	2
РАЗОМ	129	130

У 1900 р. в Україні виділялося п'ять великих центрів: Одеса – торгово-промислове місто з населенням 400 тис. осіб.; Київ – центр внутрішньої торгівлі, машинобудування, адміністративного управління та культурного життя, що налічував 250 тис. мешканців; Харків – 175-тисячне місто, в якому

Одеса, вул. Дерибасівська. Найбільше місто тогочасної України, своїм центром змаглося з європейськими столицями.

зосереджувалися торгівля й промисловість Лівобережжя, 160-тисячний Львів – осередок ділового і культурного життя Прикарпаття та Катеринослав – промисловий центр Півдня, населення якого становило 115 тис. осіб.

З розвитком великих міст стали занепадати невеликі і середні міста, які раніше відігравали значну роль у господарському й культурному житті України (Полтава, Ромни, Суми – на Лівобережжі, Біла Церква, Бердичів, Житомир – на Правобережжі, Чернівці, Ужгород, Станіслав – в Карпатському регіоні). Незважаючи на ріст числа міських жителів, сільське населення все ж продовжувало помітно переважати. На кінець XIX ст. лише 13 % населення України було міським, у той час як, наприклад, в Англії цей показник сягав 72 %. Ріст міст мало торкнувся українців. Лише трохи більше 5 % українців проживало у містах, тоді як відповідний показник для росіян, які жили в Україні, становив 38 %, для євреїв – 45 %.

Поміркуйте Які висновки можна зробити щодо основних тенденцій модернізації, спираючись на наведені статистичні дані?

Наприкінці XIX ст. міське населення підросійської України ділилося приблизно у рівних пропорціях (по третині) на українців, росіян і євреїв.

У Західній Україні серед мешканців міст переважали поляки та євреї. Оскільки єврейське населення швидко переходило на російську чи польську мову спілкування, то ці мови

Торгова площа в Харкові та пам'ятник на честь заснування міста.
Кінець XIX ст.

переважали майже у всіх великих і середніх містах. Винятком були єврейські містечка Правобережжя, де домінувала єврейська мова (ідиш), та міста Полтавщини, де більшість розмовляла українською мовою.

3. Розширення внутрішнього ринку

Індустріалізація зумовила в Україні подальше поглиблення суспільного поділу праці, господарську спеціалізацію окремих районів. А це, у свою чергу, сприяло розширенню внутрішнього ринку, який формувався за рахунок споживачів промислової та сільськогосподарської продукції всередині країни.

Відність більшості населення, а отже, його низька купівельна спроможність гальмувала розширення внутрішнього ринку. Але, з іншого боку, в другій половині XIX ст. в міру того, як росло населення міст, внутрішній ринок поглинав усе більшу кількість товарів. Розвинуті поміщицькі маєтки, господарства заможних селян ставали споживачами сільськогосподарських машин, добрив.

Величезне значення для розвитку внутрішнього ринку мав залізничний транспорт. Він робив товарообіг швидким і дешевим. Залізничні станції заповнила маса дрібних торговців. Вони йшли, їхали навіть у невеличкі містечка і села, таким чином втягуючи їх у товарно-грошовий обіг, тим самим сприяли значному розширенню внутрішнього ринку.

4. Торгівля

Після реформ швидко зростали обсяги торгівлі. Це вело до появи нових її форм. Наприклад, на Київському контрактному ярмарку купівля-продаж здійснювалися головним чином у **формі контрактів** (договорів) на товари, що вироблялися на місцях (хліб, цукор, метал, вугілля тощо). Через великі ярмарки відбувався широкий обмін товарами з Росією та європейськими країнами. Зокрема, на українські ярмарки надходило багато промислових товарів із Центральної Росії, а туди йшли в основному сільськогосподарські продукти і сировина.

Поміркуйте На яку думку нашттовхує вас такий характер товарообміну між Україною та Росією?

На ярмарках Західної України започатковувалася торговельна спеціалізація. У Львові в 1879 р. вперше відбувся хлібний ярмарок. Велика кількість зерна продавалася також у Чернівцях, Вижниці та Самборі. Худоба збувалася переважно на ярмарках Ужгорода, Мукачєвого, Хуста.

Залізничний транспорт **значно поживавив базари**. Протягом 60–90-х років XIX ст. їхня кількість збільшилася з 350 до 900. Якщо в перші пореформені роки базари відкривалися переважно в містах, то у 80–90-х роках XIX ст. – у більшості великих сіл. Поліпшення транспортних зв'язків сприяло розширенню **географії торгівлі**. На базари доставляли товари не лише

Контрактний будинок у Києві. Тут проводилися контрактні ярмарки. Сучасний вигляд.

Європейська Росія в другій половині XIX ст.

Хлібна торгівля

Райони, з яких надлишок хліба експортувався:

- через чорноморські порти

 через Архангельськ

Райони, з яких надлишок хліба збувався:

- у Москву

 у Санкт-Петербург

 у Ригу

Райони, з яких надлишок хліба не вивозився через нестачу шляхів сполучення

Райони, у яких надлишок хліба використовувався у винокурінні

Напрямки перевезень хліба:

- суходолом
  річками

Головні економічні райони Російської імперії кінця XIX ст.

1 Столичний	5 Польський індустріальний
2 Ризький	6 Український індустріальний
3 Центральний індустріальний	7 Північнокавказький
4 Уральський металургійний	8 Бакинський

--- Кордони держав на 1878 р.

— Межі губерній Російської імперії

Кордони сучасної України

Одеса. Будівля Нової біржі. Споруджена в 1894–1899 рр. за проектом архітектора Олександра Бернадацці. Сучасне фото.

з найближчих місцевостей, а й з віддалених районів.

В українських регіонах швидко зростала **постійна торгівля**, яка з 80-х років XIX ст. стала переважачою. Відкрилися великі універсальні і багатофілійні магазини, особливо у великих промислових центрах.

Щодо зовнішньої торгівлі, то Україні належало провідне місце у **хлібному експорті Російської імперії**. У 1890–1895 рр. з європейських морських портів і сухопутних митниць Росії щорічно у середньому вивозилося 6,2 млн збіжжя, з

яких 77 % йшло через чорноморсько-азовські порти. Особливо багато хліба для зовнішнього ринку надходило з родючих степів Південної України. В цілому в загальноросійському експорті зерна частка України становила 42 %.

Важливу роль у внутрішній та зовнішній торгівлі відігравали купці. Зростали суми капіталів, зосереджених у їхніх руках. Купецтво України було неоднорідним за своїм національним складом. За даними російського перепису 1897 р., ті з них, які вважали рідною мовою українську, становили трохи більше 10 %. Серед купців України переважали росіяни, євреї, поляки та ін.

ВИСНОВКИ ТА УЗАГАЛЬНЕННЯ

Промисловий переворот в Україні супроводжувався формуванням нових соціальних верств. Якщо до реформ 1848–1861 рр. вільний робітник і підприємець були новими типами суспільства, то наприкінці XIX ст. саме вони визначали, наскільки далеко суспільство просунулося по шляху свого перетворення з аграрно-ремісничого в індустріальне. Українське селянське населення неохоче залишало сільське господарство і приходило до незвичної для себе роботи в промисловості. **В ролі відстаючого опинився в Україні і національний капітал:** українців серед підприємців була меншість і контролювали вони не найголовніші галузі промисловості.

Не зумівши в ході промислового перевороту опанувати ключові галузі економічного життя, українці опинилися у меншості в містах, де домінували російське населення й російська культура, в Наддніпрянщині та поляки й польська культура в Західній Україні.

Перевірте себе

1. Які особливості в Україні мав процес формування нових соціальних груп?
2. З'ясуйте причини й особливості зростання міського населення України в другій половині XIX ст.
3. Які нові явища виникли в торгівлі України в 60–90-х роках XIX ст.?
4. Визначте місце України в зовнішній торгівлі Росії. Яке значення мала торгівля хлібом?

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

Український історик Ярослав Грицак про особливості формування пролетаріату і міського населення України у другій половині XIX ст.

Господарські зміни другої половини XIX ст. по-різному торкнулися суспільних верств та національних груп. Індустріалізація і урбанізація дуже слабо зачепили українців, які у своїй більшості залишилися селянською нацією...

Українські селяни не поспішали шукати роботи на промислових підприємствах. Виняток становили цукроварні на Правобережжі, куди селяни наймалися сезонно. Але здебільшого вони воліли застосовувати свої сили у сільському господарстві, аніж йти на великі заводи чи найматися на шахти...

Методичність, з якою українські селяни обминали міста і рухались далі у пошуках вільної землі, наштовхнула деяких істориків на цікаве узагальнення. У цьому явищі вони вбачають принципове несприйняття українцями ідеї модернізації. Виглядає, однак, що це явище позбавлене суто українського характеру. Дослідження міграційних процесів у Росії XIX ст. показують, що у масштабах всієї імперії до міст прибували переважно селяни з районів вищого рівня грамотності та з розвинутішими несільськогосподарськими уміньми населення. Селяни з нижчим рівнем грамотності і прив'язані до сільського господарства емігрували до нових сільськогосподарських районів (Кубань, Поволжя, а пізніше – Сибір і Далекий Схід).

Джерело: Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX століття. – К.: Генеза, 1996. – С. 60–62.

Запитання і завдання

1. Чому в промисловому і гірничому пролетаріаті України переважали вихідці з Росії?
2. Як можна пояснити той факт, що українські селяни замість того, щоб йти на роботу на шахти і підприємства України, переселялися в окраїнні хліборобські райони Російської імперії?

- **Капіталізм** – економічна система, заснована на приватній власності на засоби виробництва та вільнонайманій робочій силі; притаманний поділ суспільства на два основних класи: буржуазію та пролетаріат.

§23

Реформи адміністративно-політичного управління. Модернізація повсякденного життя

ЗГАДАЙТЕ 1. Як інтеграція українських земель до Російської та Австрійської імперій впливала на їхнє адміністративно-політичне управління? 2. Що вам відомо про адміністративно-політичне управління в Україні в першій половині XIX ст.?

Творче завдання

Правильно чи помилково стверджувати, що реформи адміністративно-політичного управління суттєво покращили умови життя українців?

1. Реформування адміністративно-політичного управління в Російській імперії

Після селянської реформи 1861 р. в Російській імперії були проведені реформи адміністративно-політичного управління. Їх здійснювали з метою пристосувати імперію, у тому числі її складову частину – Наддніпрянську Україну, до нових умов соціально-економічного розвитку, які виникли після скасування кріпосного права. Вони супроводжувалися модернізацією повсякденного життя, яка мала суперечливий характер. Перш за все це позначилося на **судовій реформі**, яку провели у 1864 р.

Раніше суд був становий, закритий і цілком залежав від царської адміністрації, зокрема губернатора. **Тепер судочинство відбувалося за участю сторін.** По частині карних справ рішення приймали присяжні засідателі, які вибиралися з громадян усіх станів, включаючи селян (крім осіб, що працювали по найму). Обвинувачені отримали право захисту, яке здійснювали або самі, або через адвокатів. **Суд став відкритим.** На його засіданнях могли бути присутні представники преси і взагалі всі бажаючі. Розв'язанням дрібних справ займалися **мирові судді**, яких обирали на трирічний термін повітові земства і

міські думи. Їхні рішення могли переглядатися повітовими з'їздами мирових суддів.

Після судової реформи залишалася деяка нерівність для громадян різних станів. Існували окремі суди для духовенства й військових. Збереглися волосні суди у справах селян, які не були пов'язані із загальною судовою системою і мали право присуджувати селян до принизливого покарання – биття різками. Проте в цілому судова реформа виявилася найбільш послідовно демократичною, що сприяло підвищенню законності в судочинстві, впливу громадськості на судовий процес.

Одним із заходів уряду, спрямованих на вдосконалення системи управління, стала земська реформа 1864 р., яка передбачала введення місцевого (земського) самоврядування. В Україні вона поширилася на Південь і лівобережні губернії. На Правобережжі, де все ще зберігалися сильні позиції польських великих землевласників, що брали участь у антиросійському повстанні 1863 р., таку реформу провели лише 1911 р.

У губерніях і повітах створювалися виборні земські установи. Членів земств обирали від усіх верств населення, але закон надавав при цьому багато пільг землевласникам-дворянам.

Поміркуйте Як позначилась земська реформа на соціально-економічному становищі українців?

Земства отримали право займатися господарськими і культурними питаннями і багато чого в цьому досягли. Так, вони організували агрономічну службу, здійснювали велику просвітницьку роботу серед селян, засновували сільськогосподарські школи й вели науково-дослідну роботу, створили кредитні установи, які обслуговували хліборобів. Земства будували дороги і організовували пошту. Вони багато зробили для народної освіти. Земства в Україні розбудували мережу початкових шкіл, а згодом – середніх і професійних. У 1910 р. в цих школах навчалося 420 тис. дітей. Великі заслуги земств у налагодженні системи охорони здоров'я. У 1865–1870 рр. земські установи прийняли під свою опіку дрібні лікарні і всю медичну справу в повітах. У наступні роки мережа лікарняних закладів, які утримувалися земствами, постійно зростала. У 1870 р. працювало 73 земські лікарні, а в 1910 р. – 576. Медична допомога була, за незначним винятком, безкоштовною.

Будівля губерньського земства в Полтаві.

Г. Мясоедов. Земство обідає. Художник акцентував увагу на нерівності земських діячів і тих, кого вони обслуговували.

Значна частина суспільства вбачала в земствах не лише вияв самоврядування на місцях, а й шлях до **конституційних перетворень**. Земські діячі походили переважно з демократично налаштованих кіл інтелігенції і дворянства. Серед службовців земських установ було чимало таких, що владою зараховувалися до неблагонадійних. Земці брали участь як у загальнодемократичному русі (ставлячи, наприклад, питання про обмеження царського абсолютизму), так і національному. Зокрема, вони постійно клопоталися перед урядом про впровадження у своїх школах української мови. Наражаючись на відмову, земські діячі «не помічали», що деякі вчителі таки послуговуються у викладанні рідною мовою, хоча були зобов'язані їх за це звільняти.

З 1870 р. здійснювався перехід і до міського самоврядування. В містах України створювалися **міські думи**. Вибори до них проводилися власниками нерухомого майна, що сплачували податки. Дума обирала виконавчий орган – **міську управу**, на чолі якої стояв голова. Управи займалися благоустроєм міст, промисловістю, торгівлею, іншими господарськими питаннями, а також охороною здоров'я та освітою. У цих сферах вони мали такі ж позитивні результати, як і земства.

Реформи торкнулися й шкільної справи. Технічний прогрес вимагав розширення освітніх закладів. З 1864 р. вводилася **єдина система початкової освіти**. Створювати початкові школи дозволялося як державним та громадським установам

і відомствам, так і приватним особам. Але керівництво й контроль за навчальним процесом покладалися на повітові та губернські **шкільні ради**, які складалися з державних чиновників, представників земств і духовенства. Програма початкової школи була досить обмеженою. Крім обов'язкового викладання Закону Божого та церковного співу, вводилося навчання грамоти та чотирьох дій арифметики, географії, малювання.

Середню освіту здобували в класичних та реальних чоловічих і жіночих гімназіях, навчання в яких було платним. **Право вступу до університетів** мали лише ті особи, які закінчували класичні гімназії. Закінчення реальної гімназії давало право на вступ до вищої технічної школи, а жіночої – не передбачало взагалі ніяких прав, бо її місія, як проголошував шкільний статут, лише підготувати освічену «дружину і матір сім'ї».

Важливим було відновлення автономії університетів у навчальних справах. Створювалася рада професорів, яка керувала всім життям навчального закладу. Всі ці зміни відбувалися в умовах збереження заборони на використання в навчанні української мови.

М. Богданов-Бельський. Усне рахування. 1895 р. Реформа відкрила двері школи для частини дітей простого люду.

Сільська земська школа Лохвицького повіту Полтавської губернії. Кінець XIX ст.

Одночасно з 1865 р. здійснювалася реформа в галузі цензури. Цензурні установи вилучалися з відання **міністерства народної освіти і підпорядковувалися міністерству внутрішніх справ**. Продовжувала діяти і церковна цензура. Особливо суворому нагляду піддавалися невеликі за розміром видання, призначені для масового читача. **Вони підлягали попередній, ще до друку, цензурі**. Великі книги від такої перевірки звільнялися, але в разі виявлення в них порушень вимог цензури їхні видавці притягалися до суду. Видавці періодики при порушенні вимог спочатку попереджалися, далі йшло тимчасове припинення видання і, нарешті, повна заборона. Всі провінційні видання підлягали попередній цензурі. Таким чином, здійснюючи однією рукою демократизацію суспільного життя, іншою самодержавство «загвинчувало гайки».

Зміни торкнулися й організації та побудови армії. За військовою реформою територія імперії поділялася на округи, система яких зберігалася протягом усього XIX ст.

Українські губернії ввійшли до складу Київського, Одеського і Харківського округів. Але головним у реформі був перехід у 1874 р. до **загальної військової повинності** чоловіків після 20-ти років. Умови проходження служби полегшувалися, хоча й зберігалися муштра та рукоприкладство офіцерів. При рекрутських наборах замість 25 років служби перебування в армії скорочувалося до 6–7 років. Цей термін значно зменшувався для тих, хто мав освіту.

Серед реформ 60–70-х років XIX ст. проводилася й фінансова. У 1860 р. створено **Державний банк**, діяльність якого в Україні позитивно вплинула на розвиток промисловості й торгівлі, сприяла розширенню **мережі приватних банків**. Була сформована більш-менш **чітка податкова система**, хоча при цьому ще довго діяв не виправдано високий подушний податок.

2. Реформи в Австрійській імперії і зміни адміністративно-політичного устрою західноукраїнських земель

Після поразки революції 1848 р. в Австрійській імперії прийшло десятиліття реакційного правління. Але «бахівська реакція», названа так за іменем її основного провідника, міністра закордонних справ Баха, була безперспективною: жодне з гострих соціально-економічних і політичних питань не вирішувалося.

У 60-ті роки XIX ст. в державі стали назрівати політичні реформи. У 1867 р. прийнято Конституцію, що проголошувала рівноправність громадян у державних установах, судах і школах. Того ж року унітарна Австрійська імперія в результаті компромісу між австрійською і угорською знаттю перетворилася в дуалістичну (двоєдину) Австро-Угорську імперію – конституційну монархію.

Деякі зміни відбулися й у становичі західноукраїнських земель. Хоча Галичиною управляв австрійський намісник, якого призначали з числа польських магнатів, край одержав обмежену внутрішню автономію. Ще у 1861 р. у Львові розпочав свою роботу Галицький крайовий сейм. Більшість у ньому отримали польські поміщики і підприємці, але обирати і бути обраними могли й українські селяни. Імперський уряд відмовився задовольнити давню українську вимогу розділити Галичину на дві адміністративні одиниці: населену українцями Східну і населену поляками Західну Галичину. Як і до 1868 р., Східна Галичина, де переважало українське населення, була об'єднана із Західною Галичиною (на захід від р. Сян), населеною головним чином поляками, в єдине Королівство Галичини і Лодомерії.

Поміркуйте Як позначилась на українцях відмова імперського уряду розділити Галичину?

Внутрішнє самоврядування надавалося також Буковині, проте доступ українців до Буковинського сейму обмежувався:

Ратуша в Чернівцях. Сучасний вигляд. Тут засідав Буковинський крайовий сейм у перші роки своєї діяльності.

у ньому домінували румуни і німці. Австрійські власті продовжували на західноукраїнських землях політику «поділяй і владарюй», протиставляючи українську більшість польській, румунській та німецькій меншості.

Утворення дуалістичної Австро-Угорської імперії ще більше віддалило закарпатських українців від галичан і буковинців. Закарпаття стало частиною Угорщини і ніякого самоврядування не одержало. Край складався з чотирьох русинських (українських) жуп, або комітатів (областей), які управлялися з Будапешта – столиці Угорщини.

3. Суперечливі процеси модернізації повсякденного життя

Унаслідок розвитку промисловості, початку широкого використання вдосконалених сільськогосподарських знарядь праці, зміцнення зв'язків між містом і селом зазнавав змін **побут селянства, поступово він втрачав старі риси**. В життя селян тепер уже міцно входили фабричні товари, з'являлися міські одяг і предмети вжитку. Носіями нових явищ у побуті виступали насамперед сільські наймані працівники, які ходили на заробітки в міста.

Особливо радикально мінялося життя в тих колись глухих місцевостях, в які прийшла залізниця. Вона забезпечила

зручний постійний зв'язок з містом. Там, де розвивалася промисловість (села Донбасу), збільшувався відсоток двох-, трьох- і чотирикімнатних хат, які мали покрівлю з черепиці й дерев'яну підлогу, були особливо доступними товари міського виробництва.

Водночас індустріальна епоха ламала старі підвалини сім'ї, сприяла розпаду народних традицій і поглядів, формувала зневажливе ставлення до минулого. У взаєминах між людьми стали більш різко виступати риси скнарості, холодного розрахунку. Але переважна більшість українських селян продовжувала цінувати й шанувати вікові традиції й звичаї.

Поміркуйте Модернізація повсякденного життя – це позитивне явище, яке зробило людину вільнішою, чи навпаки – негативне, яке зіпсувало мораль людини?

Ще помітніші зміни спостерігалися в місті. Вулиці вимощували бруківкою, прокладали водогони та каналізацію. На зміну газовим ліхтарям йшло вуличне електричне освітлення, впригугу наближався час міського електротранспорту. Відкривалися культурно-освітні заклади.

Але доступ до модерного життя прямо пропорційно залежав від статків. Повсякденне буття бідноти великих і малих міст

Збір вугілля бідняками на виробленій шахті. 1894 р.

було пов'язане з постійною боротьбою за шматок хліба. Для них більшість благ цивілізації залишалися малодоступними.

ВИСНОВКИ ТА УЗАГАЛЬНЕННЯ

Реформи адміністративно-політичного управління в Російській імперії в 60–70-х роках XIX ст. проводилися з метою пристосувати самодержавний лад до потреб суспільства, яке перебувало на етапі модернізації.

Але зміни стосувалися лише нижчої ланки управління (земська реформа і реформа міського управління), судової системи, шкільної сфери, армії та цензури.

Найбільш послідовною і демократичною була судова реформа, яка започаткувала судочинство за участю сторін і присяжних засідателів. Земська реформа вводила місцеве (земське) самоуправління. Повноваження земств обмежувалися, та попри це вони діяли досить ефективно.

Перебудовуючи різні сфери життя суспільства, російський імперський уряд мало зважав на місцеві та національні особливості і навіть нові установи, що з'явилися внаслідок реформ, прагнув використати для зміцнення централізації та уніфікації життя, для посилення імперського характеру Російської держави.

У другій половині XIX ст. зазнав деяких змін і адміністративний устрій західноукраїнських земель. Австрійська імперія, переживши період «бахівської реакції» після поразки революції 1848 р., **мусила звернутися до реформ.** Їх наслідком було перетворення Австрійської імперії в конституційну Австро-Угорську імперію і введення в Галичині й на Буковині крайових сеймів з обмеженими повноваженнями. Заправляли у цих сеймах місцеві поляки і румуни, але деякий доступ до них мали й українці.

Давня вимога українців – адміністративно розмежувати Східну й Західну Галичину – і на цей раз не була задоволена. Закарпаття управлялося безпосередньо зі столиці Угорщини – Будапешта і відмежовувалося від інших західноукраїнських земель внутрішнім австро-угорським кордоном.

■ Перевірте себе

1. Чому Російська імперія почала проводити реформи адміністративно-політичного управління в 60–70-х роках XIX ст.? Наскільки вони були послідовними?
2. Дайте оцінку судовій реформі. Чому її вважають однією з найпоштових і найдемократичніших?
3. Охарактеризуйте особливості земської реформи.

4. Порівняйте міське самоврядування в Україні за магдебурзьким правом та після реформи 1870 р.
5. Які зміни відбулися в освітній сфері після реформи 1864 р.? Правильно чи помилково вважати, що реформа відповідала національним запитам українського населення? Свою відповідь обґрунтуйте.
6. Які зміни відбулися у другій половині XIX ст. в адміністративному устрої західноукраїнських земель?
7. Поясніть суть політики «поділяй і владарюй», яку проводила Австро-Угорщина в Західній Україні?
8. Яку роль відігравали Галицький і Буковинський сейми в житті краю?
9. Наведіть приклади модернізації повсякденного життя у другій половині XIX ст.

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

1. Уривок із Статуту про судову реформу

1. Влада судова належить: мировим суддям, з'їздам мирових суддів, окружним судам, судовим палатам і урядовому сенату як верховному касаційному суду...

7. Для визначення у карних справах вини або невинності підсудних до складу судових місць у випадках, зазначених у статуті карного судочинства, приєднуються присяжні засідателі...

19. Мировими суддями можуть бути обрані ті з місцевих жителів, які: по-перше, мають не менше 25 років віку; по-друге, здобули освіту у вищих або середніх учбових закладах, чи склали відповідний цьому іспит, або ж прослужили не менше трьох років на таких посадах, при виконанні яких могли набути практики у веденні судових справ, і, по-третє, якщо при цьому вони самі, або їхні батьки, або дружини володіють хоча б у різних місцях, або площею землі удвоє проти того, яка визначена для безпосередньої участі в виборах гласних в повітові земські зібрання...

81. Присяжні засідателі обираються з місцевих обивателів усіх станів: по-перше, з тих, що є російськими підданими; по-друге, що мають не менше 25 років і не більше 70 років віку, і, по-третє, що проживають не менше двох років у тому повіті, де проводяться вибори у присяжні засідателі...

84. У загальні списки присяжних засідателів вносяться:

- 1) почесні мирові судді;
- 2) всі, що перебувають на державній цивільній службі...
- 3) всі, що перебувають на місцевій службі по виборах дворянських і міських товариств, крім міських голів;

4) селяни, які обрані в чергові судді волосних судів або до волосних і сільських розправ і рівних з ними сільських судів, а також займали бездоганно не менше трьох років посади волосних старшин, голів, сільських старост, або інші відповідні цим посади в громадському управлінні сільських обивателів різних найменувань, або були церковними старостами;

5) всі інші особи, що володіють землею в кількості не менше ста десятин або іншим нерухомим майном...

Джерело: *Історія України. Хрестоматія. – Ч. І. – С. 297–299.*

Запитання і завдання

1. Які пункти документа свідчать про демократизм судової реформи?
2. Які обмеження під час виборів мирових суддів та присяжних засідателів, на вашу думку, є виправданими, а які – ні?

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

2. Історик Василь Верига про збереження після реформи в Австро-Угорщині мовно-культурної дискримінації українців.

У Галичині, де всевладною була польська адміністрація, конституційні права не мали значення для українців. У повітах, де українці становили понад 90% населення, внутрішньою мовою урядів була польська мова і влада спілкувалася з населенням тільки по-польськи. Дуже часто там не було ані одної середньої української школи. Старостою, головою суду, як і повітової ради, ба навіть «народним представником» у соймі й у віденському парламенті були неукраїнці.

Мовою навчання в народних і середніх школах мала бути польська мова. Українські послы заперестували проти того і 31 грудня 1866 р. вийшли із залу нарад, але польська більшість у соймі, не звертаючи уваги на протести українців, ухвалила відповідний закон. Внаслідок того українські послы вислали листа до цісаря Франца Йосифа, щоб він узяв українців в оборону перед польським наступом.

Згідно з уставом від 22 червня 1867 р., на відкриття нової середньої школи з українською мовою навчання вимагалось ухвали крайового сойму. У той же час для відкриття польської гімназії вистачало звичайного розпорядження Крайової Шкільної Ради. Перша українська гімназія відкрилася 1867 р. у Львові, друга – 1887 р. у Перемишлі, 1892 р. – у Коломії, 1898 р. – у Тернополі, 1905 р. – у Станіславові. Тобто за 40 років конституційного ладу в Галичині українцям дозволено було організувати заледве п'ять державних гімназій, тоді як поляки мали, крім Академії наук у Кракові, ще й Колегію мистецтва, Академію сільськогосподарських наук, дві Торговельні академії, 96 гуманістичних і 14 реальних гімназій.

Важко було отримати дозвіл на відкриття паралельних українських класів при існуючих уже польських гімназіях. Наприклад, у Бережанах батьків-українців, які внесли прохання відкрити паралельні українські класи в гімназії, на розпорядження повітового старости жандармерія проводила слідство в тій справі й змушувала відкликати свої підписи. Подібна петиція батьків у Стрию, подана в 1897 р., пробула декілька років у різних урядах і раптом «згоріла».

Джерело: Верига Василь. Нариси з історії України (кінець XVIII – початок XX ст.) . – Львів: Світ, 1996. – С. 179.

Запитання і завдання

1. Використайте уривок як ілюстрацію до розповіді про обмеженість і непослідовність конституційних змін на західноукраїнських землях.
2. Що ви знаєте про реформи, які стосувалися інших сфер життя західних українців?

Запам'ятайте дати

- 1861 – початок роботи Галицького крайового сейму.

Реформи в Російській імперії

- 1864 – судова, земська, шкільна.
- 1865 – реформа в галузі цензури.
- 1874 – перехід до загальної військової повинності.
- 1867 – прийняття Конституції Австрійської імперії.
- 1867 – перетворення унітарної Австрійської імперії в дуалістичну Австро-Угорську імперію.

Словник термінів

- **Унітарна держава** – одна з форм державного устрою з єдиною системою найвищих органів влади й управління, єдиним законодавством.

Національна ідея. Український культурницький і політичний етапи визвольного руху

ТЕМА

Творче завдання до теми

Правильно чи помилково стверджувати, що український визвольний рух проходив у своєму розвитку ті ж самі етапи, як й інші визвольні рухи бездержавних народів?

§24–25

Українська ідея на культурницькому і політичному етапах визвольного руху

ЗГАДАЙТЕ

1. Етапи українського визвольного руху. 2. Зміст російської панславистської і української слов'янофільської теорій. 3. Чому «українське питання» стало гострою проблемою для панівних націй?

Творче завдання

Правильно чи помилково стверджувати, що національна ідея є найважливішим чинником націотворення?

1. Націотворчі процеси у другій половині XIX ст.

XIX століття відіграло вирішальну роль у процесі становлення української нації.

Зміна політичної карти Європи в цілому сприяла націотворенню. З курсу історії 8-го класу ми пам'ятаємо, що ще у XVIII ст. головні історичні регіони Наддніпрянської України – Лівобережжя, Правобережжя і Південь – належали різним державам і були економічно і політично пов'язані, відповідно, з Росією, Польщею, Кримом і Туреччиною. Український етнос був розшматований на декілька частин. Ця обставина стала однією з істотних перепон на шляху формування нації. У другій половині XVIII ст. ця перешкода стала зникати. Тепер переважна більшість українців – 80 % – жила в межах однієї держави – Російської імперії. Інтенсивне заселення

новоприєднаного Півдня відбувалося представниками переважно українського населення обох берегів Дніпра.

Поміркуйте Чи сприяли модернізаційні процеси національному відродженню?

Модернізаційні процеси XIX ст., особливо його другої половини, привели до економічного зближення Лівобережної, Правобережної і Південної України. Тепер торгівля з Лівого і Правого берегів Дніпра спрямовувалася в одному напрямку – на південні чорноморські й азовські порти, куди вивозилася більша частина українського експортного хліба. Щорічно сотні тисяч українських селян з Лівобережжя і Правобережжя знаходили роботу в поміщицьких економіях і господарствах багатих селян на Півдні України. По всій українській території поширювалася продукція цукроварень та інших підприємств центральних і північних районів України. З іншого боку, добуте в копальнях Донбасу вугілля і виплавлений в домнах Придніпров'я метал знаходив своїх покупців також на Правобережжі і Лівобережжі. Ринкові відносини зв'язували воедино різні частини України і створювали економічні підстави формування української нації.

Безпосереднім наслідком модернізації стало також національне відродження, яке охопило всі регіони – Лівобережжя, Правобережжя, Південь. Твори зачинателів і класиків української літератури поширювалися по всій Україні. Їх читачами були не лише представники привілейованих верств: поступово письменники пробивалися зі своїми творами до селянства.

Українська культура XIX ст. була потужним чинником формування нації.

Коли умови розвитку національного руху на Наддніпрянщині стали несприятливими, центр українського відродження перемістився в Західну Україну. Там виникли перші політичні партії, які поставили своєю метою створення української державності на теренах усієї України.

2. Проблеми українського націотворення

На шляху формування і консолідації української нації стояли істотні перепони.

Поміркуйте Яка з проблем, що стримували націотворення, була найскладнішою? Чому?

Національний гніт спотворив соціальну структуру України. Корінне населення було мало представлено у торгівлі, промисловому виробництві, фінансах. Серед промислових робітників в Україні переважали росіяни. Великі міста залишалися неукраїнськими, на відміну від села, де жило українське населення. Між містом і селом існував глибокий соціальний і культурний розкол. До того ж місто було більш модернізованим, ніж село. Так було на Наддніпрянщині, так було й в Західній Україні. В обох частинах України корінне населення за рівнем освіти стояло нижче від представників національних меншин. Це гальмувало процес формування української нації, адже для пробудження почуття належності до нації був необхідний певний рівень освіти.

Перебування у складі імперій затримувало формування нової національної еліти, адже освічені українці мусили вибирати між своєю Батьківщиною та імперією. Багато з них досить швидко

русифікувалися, працюючи в величезному державному апараті імперії, перебуваючи на службі в армії, поліції, дипломатичному корпусі чи розвиваючи російську культуру. Окремі вливалися в український визвольний рух. Досить поширеним серед українців, особливо вихідців

Олексій Розумовський – син українського гетьмана К. Розумовського. Міністр народної освіти, прихильник русифікаторської політики на Правобережній Україні і в Білорусі.

із дворянського середовища, було поєднання відданості імперії, готовності працювати на її зміцнення з любов'ю до України. Правда, любов ця часто обмежувалася милуванням чарівною природою краю, його м'яким кліматом і обдарованим народом. Україна сприймалася як невід'ємна частина імперії, а не як колишня держава, яка має перспективу відродження. Такий стан людини називається **подвійною лояльністю**.

Подібне можна говорити і про національну еліту на західно-українських землях, де лояльність до австрійської імперської влади поєднувалася з українським і польським патріотизмом.

Подвійна лояльність стала звичним явищем, поки імперії були стабільними. Як тільки ця стабільність почала відходити у минуле, довелося робити вибір чи на користь імперії, чи то власного народу. Цей болючий процес у кінці XIX ст. лише розпочинався.

З явищем подвійної лояльності пов'язане формування у свідомості української еліти Наддніпрянської України комплексу **малоросійства**, в основу якого лягло почуття меншовартості. Його породила неможливість повноцінно відчувати себе українцем і відкрито це демонструвати. Про українське можна було говорити лише як про неповноцінне, другорядне, провінційне і навіть карикатурне явище. Цей неприродний стан притлумлював національні почуття і навіть породжував сором за приналежність до українців – нібито менш розвинутого народу.

У Західній Україні в умовах австрійського владарювання сформувався непрямий аналог малоросійства – **москвофільство**, яке означало орієнтацію на Російську імперію й засліплення її позірною величчю. В його основі було, по-перше, прагнення дистанціюватися від польських впливів і, по-друге, відчуття невіри в можливість українців власними силами досягти національного визволення.

Цілком природна любов до рідного краю, у якому народився і виріс, де мешкали твої батьки й діди, була притаманна й неукраїнській частині мешканців України. У них формувалося почуття спільності устремлінь, інтересів, бажань з усіма мешканцями краю, незалежно від їх національного чи соціального походження, віросповідання. Перетворення України в упосліджену провінцію імперського центру сприймалося ними так само негативно, як і українцями. Це породжувало почуття **територіального** (або – місцевого) патріотизму. Перспективи національного відродження багато у чому залежали від того, чи знайдуть між собою порозуміння прихильники **етнічного і територіального** патріотизму, чи створять вони на теренах України спільноту, яку об'єднують тісні загальні інтереси. З часом це забезпечило б умови для формування української нації на багатоетнічній основі.

Націю, яка сформована на основі декількох етносів, називають *політичною нацією*.

Таким чином, труднощі на шляху націотворення не були нездоланими. Продовження модернізації України відкривало можливості для їх подолання й успішного розгортання національного відродження.

3. Участь в українському визвольному русі представників різних етносів

Модернізація України була результатом зусиль представників багатьох етносів, що здавна жили в Україні чи переселилися на її терени у XIX ст.

Поміркуйте Чому представники неукраїнських етносів брали участь в українському русі?

Зокрема, створення промисловості і транспорту не лише об'єднувало головні регіони, міста і села України, але й зближувало людей різних національностей. В результаті постійних контактів вони більше дізнавалися один про одного, про проблеми, які їх хвилюють.

Національне визволення будь-якого народу завжди було справою перш за все його самого. Але водночас національні прагнення провідного етносу в тій чи іншій мірі підтримувалися частиною національних меншин, що проживали поряд. Благородна справа національного визволення викликала співчуття й бажання допомогти їй за межами держав, які охоплював визвольний рух. Волонтери з багатьох країн – звичайне явище національних рухів.

Україна не була винятком. Більш того, *особливості українського національного руху помітно інтернаціоналізували його*. Як ви знаєте, основу українського народу складало селянство. Не випадково українців часто називали селянською нацією. Національна ж еліта, без якої визвольний рух неможливий, формувалася за рахунок освічених верств. Національну ідею плекали в кінці XVIII – на початку XIX ст. інтелектуали з числа дворян, в подальшому різночинна інтелігенція.

Відсоток неукраїнських етносів у цих соціальних групах був помітним, й це не могло не позначитися на національному складі активних учасників руху. Національні змагання українців стали спільною справою декількох етнічних груп.

Проілюструємо це аналізом національного складу учасників початкової фази академічного етапу визвольного руху. Формуванню національної ідеї сприяли історичні дослідження Д. Бантиш-Каменського, за походженням молдавського дворянина. Зі старшинського роду єврейського походження вийшли

історики Я. Маркович та М. Маркевич. Політичний вплив на пробудження свідомості народу справила діяльність в царині етнографічних досліджень грузина М. Цертелєва, росіянина І. Срезневського, поляка З. Доленга-Ходаковського.

У міру того, як протягом XIX ст. в складі інтелігенції зростає відсоток вихідців із селянства, у визвольному русі збільшувалась кількість етнічних українців. Але інші народи і надалі були в ньому представлені досить широко. У кінці XIX ст. почала вимальовуватись перспектива політичної самостійності, що й підштовхувало до об'єднання етносів краю. Так, відомий громадський діяч Ю. Бачинський вказував, що спільний інтерес «українізував» росіян, поляків, євреїв, німців, інших та змушував їх стати українськими патріотами.

4. Роль національної ідеї в українському відродженні

В процесі українського націотворення важливу роль відігравали ідейно-політичні фактори, зокрема національна ідея. Це цілком природно, адже людей здавна цікавили питання, які виходили за межі повсякденності. Зокрема, вони часто задумувалися над власною долею, життєвим шляхом родичів і сусідів, над минулим і майбутнім свого краю і його жителів, країни в цілому. У народних піснях, думах і переказах люди передавали своє бачення історичних подій, давали оцінку сучасності і робили спроби передбачати майбутнє. Це колективне бачення минулого, сучасного і майбутнього даної етнічної спільноти *було основою її національної ідеї* (від грец. *idea* – думка, задум).

Поміркуйте Які відмінності мала національна ідея українців у порівнянні з національними ідеями сусідніх народів?

Таке бачення – свою національну ідею – має кожен народ. Національна ідея окремого народу так само неповторна, як і його історичний шлях. Українська ідея у XIX ст. не могла співпадати з національною ідеєю росіян, австрійців чи поляків – занадто різним було їхнє становище, історичне минуле та уявлення про майбутнє.

На етапі модерної історії України, яка характеризується процесом національного відродження, українська ідея осмислюється інтелігенцією і викладається в дослідженнях з історії, мови, етнографії, політології та інших гуманітарних наук. Зокрема, у першій половині XIX ст. дослідники на підставі етнографічних даних та історичних документів неспростовно довели, що українці як окремий етнос мають свою культуру й історію, які виокремлюють їх серед інших етносів Європи, у тому числі серед слов'янських народів. Висновок про те, що Україна та її народ *«були, є і будуть»* на цьому світі, став сутністю світогляду

прихильників національного відродження. Цей висновок і став основою української ідеї. Він суперечив усьому тому, що говорилося про українців у російській і польській школі, в православних і католицьких храмах, в книжках з історії і географії Росії і Польщі.

Українська національна ідея пройшла довгий шлях формування – від думок і переконань окремих людей чи груп до масового її сприйняття широким народним загалом. Від української ідеї прямий шлях до відродження державності. Спочатку образ держави (її ідея) формується у свідомості людей, а вже потім ідея надихає їх на участь у боротьбі за національні інтереси.

У перші десятиліття XIX ст. українська національна ідея була справою освічених представників козацької старшини. В їхніх історичних, художніх і публіцистичних творах українці поставали як один з європейських народів з надзвичайно багатою історією, власними мовою, звичаями і культурою. Але козацька старшина зникла з історичної арени та розчинилася в середовищі російського дворянства.

З початку 40-х років XIX ст. місце козацької еліти зайняли різночинці – вихідці з сімей дворянства, купців, міщан, селян. Вони добре вивчили ідейну спадщину своїх попередників і справедливо її оцінили. Однак на ній вони не спинилися. Те, що для козацької старшини початку XIX ст. було завершенням («епілогом»), для їхніх наступників стало початком («прологом»).

У другій половині XIX ст. українська ідея продовжувала розвиватися, відігравати націотворчу роль, надихаючи на участь в українському відродженні.

Людей приваблювала простота і переконливість вимог українців, зокрема начала справедливості, толерантності і неагресивності, які були в основі їх світогляду. Українське бачення майбутнього було ближчим, зрозумілішим і, врешті, ріднішим, ніж штучні конструкції російських і польських ідеологів.

Визріваючи, національна ідея все більше орієнтувалася на пошуки шляхів національного визволення, створення власної держави. Особливо яскраво це проявилось на культурницькому і політичному етапах українського відродження.

5. Особливості культурницького і політичного етапів українського відродження

На першому етапі українського національного відродження – науковому, який почався після втрати автономії, невелика група інтелектуалів, які збирали і публікували українські народні пісні, казки, легенди, досліджували звичаї і вірування, писали історичні трактати і художні твори, відкрила для себе факт існування українського народу з його мовою, історією і культурними особливостями.

На *другому етапі* – культурницькому (українофільському) – збирання спадщини і розробка національної ідеї продовжувалися, але на перше місце вийшло її поширення в народному середовищі.

Розгром Кирило-Мефодіївського братства унеможливив існування в Україні опозиційної діяльності з національними політичними гаслами. Виходячи із ситуації, яка склалася, прихильники української ідеї (вони одержали узагальнюючу назву «українофіли») змушені були зосередити свою діяльність на просвітництві. Почалася вона з руху *хлопоманів* (так їх презирливо називали противники) – студентів Київського університету, які походили зі спольщених шляхетських родин і ще наприкінці 50-х років XIX ст. вирішили посвятити себе служінню українському народу, його культурному і соціальному відродженню. Потім до них приєдналися молоді українські інтелігенти з інших міст, які об'єднувалися в самодіяльні напівлегальні та легальні організації, які отримали назву **громад**. Чітких програм і статутів ці організації, як правило, не мали. Свою практичну діяльність вони спрямували в русло організації культурно-освітніх заходів, які повинні були не лише поширити знання, а й розвинути національну самосвідомість українців. У Західній Україні подібну діяльність вели *народовці*, які підтримували зв'язки з наддніпрянськими громадівцями.

Один з відомих письменників і громадських діячів культурництва Олександр Кониський так характеризував зміст роботи своїх однодумців-українофілів: «Я запевнився, що нема другого путі до загального добра, як освіта народу, а разом з нею моральне виховання: досягти свого можна лишень школою, книжкою, проповіддю на народній мові і прикладом життя. Іти сією стежкою і значить бути українофілом... Кажу: саме лишень українофільство може спасти народ від страшенної темноти, убожества, деморалізації і експлуатації його різними п'явками». Це була програма практичної діяльності культурників.

Була в українофілів також мрія, ідеал майбутнього: автономія України у складі Російської держави. На більше культурники не ставилися. До самостійницької перспективи ставилися як до нездійсненої утопії. У кращому випадку відповідь зводилася до висновку: не час. «... І українська мова, і українська політична самостійність складають ще проблему, для вирішення якої, може, потребуються століття», – писав у 1863 р. П. Куліш.

Поміркуйте Чому культурницька робота перестала задовольняти багатьох учасників визвольного руху?

Але орієнтація на неполітичне культурництво з його туманними сподіваннями на автономію не могло продовжуватися безкінечно. В останній третині XIX ст. воно чимдалі більше не відповідало потребам часу. Національна самосвідомість стала виходити за вузьке коло освіченого українства, особливо на західноукраїнських землях. Українофіли стали дедалі частіше звертатися до політики. Поставало питання про визначення політико-правового статусу України.

Якщо в питанні про те, що Україна *«була, є і буде»*, суперечностей серед українофілів не виникало, то бачення майбутнього в них було різне.

Пов'язувалося це з тим, що українці не були однорідною масою. Як і інші етнічні групи, в умовах ринкової модернізації вони переживали процес соціальної диференціації. Це відбивалося на політичних симпатіях окремих учасників українофільського руху. Хтось схилився до радикальних настроїв і говорив про необхідність перерозподілу власності і навіть соціального насильства, інша частина закликала до поміркованості і реформ для покращення життя народних мас, треті намагалися орієнтуватися на національні традиції і цінності українського суспільства, які склалися ще в умовах Гетьманщини. Відповідно до цього в середовищі українофільства стали виокремлюватися *соціалістична, народно-демократична і консервативна течії*. Вони відповідали головним напрямкам європейської політичної думки – *соціалізму, лібералізму й консерватизму*.

Соціалізм уже із середини XIX ст. набув значного поширення в Західній Європі, де став однією з найвпливовіших ідейно-політичних течій. Це політичне вчення відстоювало колективну власність на засоби виробництва й загалом рівний розподіл багатства і державно-політичний устрій, створений на його основі. Поширення ідей соціалізму в Україні пов'язане з особою **Михайла Драгоманова (1841–1895)**, який, емігрувавши з Наддніпрянщини, прагнув пристосувати західні соціалістичні теорії до особливостей України. Соціалізм М. Драгоманова мав *громадівський* характер. Об'єднання громадян (громади) як вільні й самостійні утворення будуватимуть

Михайло Драгоманов – учений і патріот, який обґрунтував необхідність автономії України.

між собою відносили на федеративних засадах з низу до верху – аж до всесвітньої федерації як наступниці держави. Спільна робота за умови колективної власності на землю та знаряддя праці повинна покінчити із злиденністю і гнобленням.

З поширенням у Західній Європі *соціал-демократизму* його прибічники з'явилися і в Україні. В Україні соціал-демократизм став набувати національного характеру.

Соціал-демократи пов'язували визволення своєї країни, у тому числі і національне, з історичною місією робітничого класу, якому відводилася провідна роль у боротьбі всіх українців.

XIX ст. в Європі стало епохою тріумфу ліберального руху. В Україні, де не було власної національної буржуазії як сформованого класу суспільства, класичний європейський лібералізм не одержав поширення. Його місце зайняла *народно-демократична течія*, у свідомості представників якої поєднувалися елементи лібералізму і народництва. Яскравими представниками цієї течії були діячі Старої київської громади і галицькі народовці.

Серед українофілів була також невелика група діячів *консервативного напрямку*, які зосереджували увагу на збереженні старих традицій, звичаїв, сімейних цінностей, релігії, приватної власності, забезпеченні гідного місця в суспільстві для української мови і культури, які опинилися в небезпеці внаслідок уніфікаторсько-нівелювального впливу російського царизму на Наддніпрянщині та полонізації в Галичині. Вони вихваляли Гетьманщину і мріяли про її відновлення.

У 90-х роках XIX ст. започаткувався третій – *політичний – етап українського національного відродження*. Його візитівкою стало створення на підставі громадсько-політичних течій, які сформувалися в попередній період, українських політичних партій, що пропонували комплексні програми розв'язання національних і соціальних проблем. На третьому етапі національний рух вступив у стадію масової боротьби, а його представники висунули вимогу суверенітету нації.

Уже на початку політичного етапу в українському відродженні виділилася нова політична течія *самостійництво*, учасники якого вважали, що справжнє розв'язання національного питання можливе лише в разі здобуття Україною державної незалежності без жодних обмежень, на які погоджувалися прибічники федеративної ідеї.

6. Україна в геополітичних стратегіях Росії, Німеччини, Австро-Угорщини.

Європейські модернізаційні процеси викликали національне відродження всіх недержавних (тих, що не мали власної держави) народів Російської і Австро-Угорської імперій. Кожен народ шукав свій власний шлях до визволення. Це яскраво

продемонстрували польське повстання 1830–1831 рр., діяльність Кирило-Мефодіївського братства в Україні і революції 1848 р. у Західній Європі. У другій половині XIX ст. відцентрові процеси в сусідніх імперіях не послабили, загрожуючи їх цілісності. Ця обставина дарувала українцям надію на їх державне відродження.

З іншого боку, загроза існування обох імперій провокувала агресивність їх політичних еліт, які прагнули за будь-яку ціну зберегти існуючий стан справ або навіть зміцнити його за рахунок сусідів.

Географічне розташування України між Західною і Східною Європою постійно ставило Україну в епіцентр можливого військово-політичного зіткнення між великими державами континенту, зокрема між Російською імперією, з одного боку, і Австро-Угорщиною та її союзницею – Німеччиною, з іншого. Лінії розлому проходили через українські землі, і на це необхідно було зважати тим, хто замислювався над майбутнім України.

Це розуміли й потенційні противники в боротьбі за Україну – росіяни, австрійці, поляки німці, які спрямували зусилля на зміцнення свого впливу на її території. У результаті на українських землях зіткнулися інтереси декількох держав. Кожна з них включила Україну в свої геополітичні стратегічні розрахунки. Унаслідок цього питання про майбутнє України, її державно-правовий статус, умови для розвитку її мови і культури – *«українське питання»* – стало однією з важливих проблем усієї європейської політики.

Поміркуйте Чому *«українське питання»* посіло важливе місце в політиці провідних держав Європи?

Розв'язання національного питання передбачало усунення несправедливості щодо українців, зокрема їх дискримінації в соціально-економічній, політичній, культурній сферах, наданні самостійно визначати політико-правовий статус країни.

Але інтереси самих українців великими державами Європи не враховувалися.

Росія, виходячи із своєї панславістської ідеї, орієнтувалася на «злиття в російському морі всіх слов'янських рід». Першими кандидатами на таке «злиття», звичайно, вважалися західні українці.

Погляди австрійських правлячих кіл на майбутнє в другій половині XIX ст. зазнали еволюції. Імперія перебувала в стадії занепаду, і в умовах абсолютного переважання слов'янського населення розглядалася можливість її федералізації. Здава-

лося б, це надавало шанс мешканцям Західної України. Але у Відні про них як про можливого члена федерації не думали. Орієнтувалися на поляків, що означало перспективу посилення польських впливів у Галичині.

В основі польської національної ідеї було відновлення незалежності Речі Посполитої з українськими землями у її складі. Однак частина польської еліти, як можливий варіант, не відкидала порозуміння з українцями і створення федеративної держави.

У другій половині XIX ст. на політичній карті Європи з'явилася об'єднана Німеччина. Її зовнішня політика була монополізована правлячими класами, які прагнули спрямувати зусилля молодого держави на боротьбу за розширення «життєвого простору» на Схід. Це означало перспективу перетворення території України в арену збройної боротьби декількох держав за контроль над нею.

Таким чином, назрілі національні проблеми української спільноти доводилося розв'язувати у складних умовах зіткнення на її території інтересів декількох держав.

ВИСНОВКИ ТА УЗАГАЛЬНЕННЯ

Українське відродження у другій половині XIX ст. відбувалося в рамках культурницької і початку політичної фаз визвольного руху. Культурництво було історично необхідним етапом визвольного руху, хоча його демонстративно аполітичні методи не розв'язували проблем майбутнього України. Назрів перехід до нового, політичного етапу, який і розпочався в 90-ті роки XIX ст.

В умовах завершення культурницького і початку політичного етапів національного визволення стали виокремлюватися декілька його напрямків: соціалізм, соціал-демократизм, націонал-демократизм і консерватизм.

Якщо на початку XIX ст. пророцтво, що Україна може відродитися як держава, більшості здавалося неймовірним, то в кінці століття воно вже не сприймалося за утопію. *Прихильників незалежної української державності називали самостійниками.* У кінці XIX ст. цей напрямок проходив лише етап зародження та організаційного оформлення.

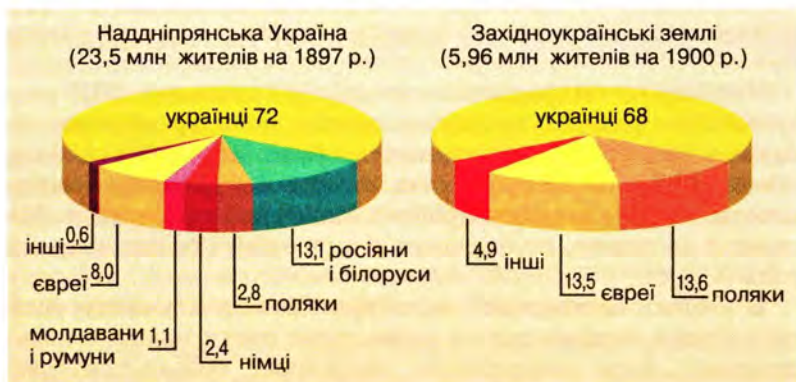
Ідея державності приваблювала не лише етнічних українців, а й представників інших народів. Формувався територіальний патріотизм, який у майбутньому став підставою для об'єднання мешканців України в одну політичну націю. Але значна частина української еліти поєднувала у своїй свідомості подвійну лояльність.

■ Перевірте себе

1. Визначіть основні напрямки розв'язання національного питання.
2. Назвіть і порівняйте основні етапи українського визвольного руху.
3. Що лежало в основі соціалістичних ідей? Чим вони приваблювали частину учасників національно-визвольного руху?
4. Кого в українському русі називали самостійниками?
5. Який зміст вкладався в поняття «політична нація»?
6. Покажіть участь в українському русі представників різних етносів.
7. Яке місце у своїх геополітичних планах відводили Україні Росія, Австро-Угорщина, Німеччина?

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

1. Національний склад населення України наприкінці XIX ст.

Джерело: Волков Е. Динамика народонаселения СРСР за 80 лет. – М.; Л., 1930.

Запитання і завдання

Яким чином багатонаціональний склад населення України вплинув на процес націотворення?

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

2. Іван Лисяк-Рудницький про економічне об'єднання українських земель

...Правобережжя було політично й господарсько зв'язане з Польщею, тоді як Гетьманщина і Слобожанщина мали своє

обличчя, звернене до Московщини. Границя на Дніпрі відділяла західню і східню половини українського етнічного простору. Це змінилося після того, як відкрилися чорноморські пристані. Тепер торгівля як правого, так і лівого берега переорієнтувалася в південному напрямі. Це був вирішальний крок до економічної інтеграції українських земель та створення економічно об'єднаного українського народного господарства. На Півдні дійшло теж, від 1880-х років, до могутнього розгонення гірництва й важкого промислу в Донецькому і Криворізькому басейнах, що спонукало деяких публіцистів називати цей обшир, – може, не без певного перебільшення, – українською Америкою. Таким чином, Південь став економічним центром тяжіння новітньої України.

Джерело: Лисяк-Рудницький І. Роль України в новітній історії // Історичні есе. – Т. 1. – К., 1994. – С. 155.

Запитання і завдання

1. Яку роль відіграло економічне об'єднання різних регіонів України в процесі націотворення?
2. Виділіть інші фактори, які сприяли консолідації української нації.

Словник нових термінів

- **Геополітика** (з грец. «*гео*» – земля) – вплив територіального (географічного) положення держав на їх політику та на міжнародні відносини в цілому.
- **Консерватизм** – вчення і політика, спрямовані на збереження традицій, національної культури, морально-етичних норм, авторитету держави, приватної власності і т. д. Консерватори визнають необхідність змін, але вважають, що вони повинні здійснюватися поступово, вибірково.
- **Лібералізм** – ідеологія і політика, спрямовані на формування суспільних відносин, в яких визначальним є забезпечення політичних та економічних прав і свобод.
- **Соціалізм** – вчення, яке пропагує ідею побудови суспільства рівності і справедливості.

Суспільно-політичний рух в Україні у другій половині XIX ст.

ТЕМА

Творче завдання до теми

Правильно чи помилково вважати, що перехід від культурницької роботи до політичної боротьби був закономірним для українського суспільно-політичного руху?

\$26

Визвольний рух наприкінці 50-х – на початку 60-х років XIX ст. у Наддніпрянській Україні

ЗГАДАЙТЕ 1. Коли і за яких обставин почалося українське національне відродження? 2. Поясніть поняття «українська національна ідея»? 3. Який внесок в український національний рух зробило Кирило-Мефодіївське братство? 4. Які прізвища діячів українського визвольного руху першої половини XIX ст. вам запам'яталися і чому?

Творче завдання

Чому події визвольного руху наприкінці 50-х – на початку 60-х років XIX ст. вважають початком нового етапу? Чим відрізнявся визвольний рух цього періоду від попереднього?

1. Виникнення громад та їхня культурно-освітня діяльність наприкінці 50-х – на початку 60-х років XIX ст.

Організаційною формою українського національно-визвольного руху у 60–90-ті роки XIX ст. були напівлегальні неpartійні об'єднання, які одержали назву **громад**. Перша така громада в 1859 р. виникла в Петербурзі. У столиці імперії мешкало чимало українців, на яких справляли великий вплив патріотично налаштовані українські письменники та громадські діячі.

Помітно поживалося духовне життя української громади Петербурга після приїзду до нього колишніх членів Кирило-Мефодіївського товариства В. Білозерського, М. Костомарова і

особливо Т. Шевченка. Значним успіхом громади стало створення літературно-наукового щомісячника – **першого українського журналу «Основа»**, який існував у 1861–1862 рр., виходив українською та частково російською мовами. Видавцями журналу були В. Білозерський, П. Куліш і М. Костомаров. В «Основі» публікувалися художні твори, праці з історії та народознавства. У журналі вперше друкувалися твори Т. Шевченка, Марка Вовчка, Леоніда Глібова, Степана Руданського, наукові дослідження М. Костомарова, М. Максимовича, Петра Єфименка та інших вчених. Через них читачі прилучалися до української культури, минулого свого народу і формувалися як патріоти своєї Батьківщини.

Хоча журнал і не торкався політичних питань, зосередивши увагу на захисті української мови, літератури, праві народу на здобуття освіти рідною мовою, виданні навчальної і науково-популярної літератури, однак і така його суто культурницька спрямованість не влаштовувала як офіційну владу, так і багатьох шовіністів із числа російської інтелігенції. Частково через фінансові труднощі, але значною мірою через переслідування цензури та поліції «Основа» припинила існування.

Центром громадського руху безпосередньо в Україні став **Київ**. Навесні 1861 р. студенти й викладачі Київського університету та представники місцевої інтелігенції створили Українську громаду, яка ставила собі за мету повністю віддатися праці на благо рідного народу. Кількість членів громади сягнула 200 осіб.

На таємній сходці група громадівців затвердила програмні положення. Серед них такі: український народ є окремою

нацією, кожен свідомий українець повинен віддавати всі свої сили для розвитку самосвідомості народу; до всіх братів – слов'ян – українець повинен ставитися дружньо й допомагати їм у боротьбі з гнобителями.

Услід за київською громадою організувалися в Чернігові, Вінниці, Катеринославі, Одесі, Полтаві, Харкові, а також у Москві та Катеринодарі на Кубані. Одним з головних напрямів їхньої діяльності була **організація недільних шкіл** для дорослого населення. Першу в Російській імперії недільну школу відкрили в 1859 р. у Києві. Вона дала змогу українським патріотам зайнятися організацією освіти народу рідною мовою. Т. Шевченко і П. Куліш писали українські підручники, М. Костомаров започаткував кампанію збирання коштів для друкування навчальної літератури, а члени громад ішли вчителювати у недільні школи.

Поміркуйте Яке значення мала діяльність громад в Україні?

Окрім недільних, члени громад відкривали й щоденні школи, працювали в них вчителями, організовували публічні лекції та бібліотеки, виступали ініціаторами створення гімназій, шкіл для підготовки народних учителів тощо. Громадівці поширювали серед населення твори Т. Шевченка, Марка Вовчка та інших письменників, організовували підготовку й видання популярних книжечок. Чернігівська громада, крім традиційної діяльності, започаткувала видання щотижневика

Будівля Університету Св. Володимира в Києві.
Фото кінця XIX ст.

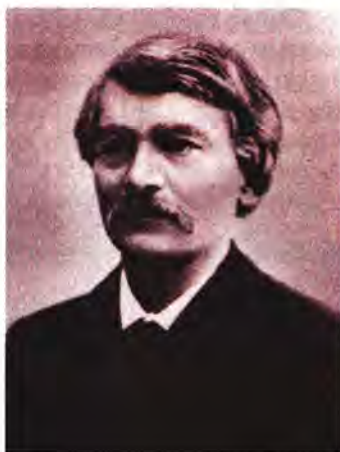
«Чернігівський листок». Його літературна частина виходила українською мовою. Видавцем і редактором газети був відомий байкар Леонід Глібов (1827–1893).

2. Хлопоманство. Володимир Антонович

Національний рух на Правобережжі підтримала частина молоді зі спольщених у свій час шляхетських родів, яка стала зближатися з українською інтелігенцією. Як і їхні українські товариші, вони почали із захопленням вивчати історію українського народу, його фольклор і мову. Цей рух очолив студент Київського університету **Володимир Антонович (1834–1908)**. Погляди Антоновича поділяли і активно підтримували **Тадей Рильський (1841–1902)**, **Борис Познанський (1841–1906)** та ін. Вони почали заперечувати польські твердження, що, мовляв, Правобережжя – це частина Польщі, що український народ – лише відгалуження народу польського, а його мова – діалект польської мови.

Полякам нелегко було з тим погодитися, і вони погордливо називали цю групу хлопоманами (хлоп – польською мовою селянин. – *Авт.*) й звинувачували її в зраді польських інтересів. У відповідь В. Антонович опублікував на сторінках журналу «Основа» статтю під заголовком «Моя сповідь», у якій закликав шляхтичів-поляків, що живуть в Україні й хочуть бути чесними перед собою, повернутися до українського народу, якого колись зреклися їхні предки. «Інший шлях, – писав Антонович, – це залишатися зайдами-паразитами».

Щоб продемонструвати свою єдність з народом, хлопомани розмовляли виключно українською мовою, вбирались у національний одяг, дотримувалися народних звичаїв і обрядів. Спершу вони надавали перевагу етнографічній діяльності: під час студентських канікул чи в інший вільний час мандрували селами, збирали народні пісні, казки, прислів'я, звичаї та обряди, розповідали слухачам про славне минуле України, пояснювали причини злиденного становища селян та говорили про можливий вихід з нього.

Володимир Антонович – лідер хлопоманів, який закликав інтелігенцію повернутися обличчям до народу і вірою та правдою служити йому.

за ним. До травня 1864 р. Росія за допомогою Австрії та Пруссії придушила повстання, а над його учасниками вчинила розправу. Зокрема, А. Красовського засудили до страти, яку замінили на 12 років каторги.

4. Валуєвський циркуляр 1863 р.

Активізація культурно-просвітницького руху українських громад викликала серйозну тривогу серед місцевих реакціонерів і урядових кіл. Було організовано цькування українського руху з боку офіційної преси, розгромлено Полтавську і Чернігівську громади, проведено арешти в Києві та Харкові, припинено видання «Чернігівського листка» та закрито всі недільні школи. Окремих українських інтелігентів із заарештованих, таких як Павло Чубинський (1839–1884) та Олександр Кониський (1836–1900), після суду і слідства заслано в північні губернії Росії.

Щоб спростувати звинувачення реакції в революційній діяльності, громадівці в листопаді 1862 р. опублікували в пресі листа («Відзив з Києва»), який підписав 21 відомий громадівський діяч. Автори листа схвалювали реформу 1861 р. і відповідні урядові дії, заявляли про лояльність до влади. Незважаючи на такі запевнення, утиски та переслідування громад не припинилися. Посилилися нападки, посипалися доноси реакційного духовенства і чиновництва до царя.

Ці доноси, які були виявом великодержавного психозу, схвально сприймалися офіційними колами, рупором яких став міністр внутрішніх справ Петро Валуєв. Його особливо турбувало поширення громадівцями популярних книжок українською мовою серед селян. 20 червня 1863 р. таємним циркуляром Валуєв проголосив, що окремої «малоруської мови не було, немає й бути не може». Циркуляром

Герб на знаменах польських повстанців. У ньому втілено ідею Речі Посполитої.

Олександр Кониський

призупинялося друкування українською мовою шкільних і релігійних видань. Заборона не поширювалася на художню літературу.

Поміркуйте Чому заборона друкування шкільних та релігійних видань українською мовою багатьма оцінювалася майже рівнозначною забороні української мови взагалі?

Таке застереження щодо заборони видань лише певного характеру було не випадковим. Російський уряд не турбувало те, що вузьке коло інтелігентів писало і видавало твори українською мовою. Він прагнув не допустити поширення таких видань серед простого люду. Шкільні та релігійні книжки призначалися саме для цих цілей. Валуєвський циркуляр спрямовувався на те, аби перешкодити українському рухові перетворитися з діяльності невеликої кількості інтелектуалів на масове явище.

Чинovníки впроваджували Валуєвський циркуляр з особливим ентузіазмом. Стараннями царської цензури українська література практично перестала існувати в межах Російської імперії. Після горезвісного циркуляра в розвитку національного відродження почалася перерва, яка тривала понад десять років.

ВИСНОВКИ ТА УЗАГАЛЬНЕННЯ

Суспільно-політичне життя Наддніпрянської України в другій половині XIX ст. характеризувалося складним переплетенням українського, російського й польського визвольного рухів. Російський і польський рухи були значно зрілішими, ніж український. Вони відкрито ставили питання про зміну соціально-економічного і політичного ладу в Росії (російський рух) чи відновлення незалежності Польської держави (польський рух).

Українці таких завдань перед собою на найближчий час ставити не могли. Національно-визвольний рух українців переживав у другій половині XIX ст. **період становлення**. Нова українська еліта – національна інтелігенція – у несприятливих умовах зросійщення і національного гніту формувалася дуже повільно. Після розгрому Кирило-Мефодіївського братства вона взяла курс на **культурницьку діяльність**, на пробудження в українців національної свідомості, а не на політичну боротьбу за відродження української державності.

Організаційною формою українського руху в 60–90-х роках XIX ст. були напівлегальні об'єднання інтелігенції, які увійшли в історію як **громади**. Вони зосередили свої зусилля на видавничій справі, організації недільних шкіл для дорослого

населення, де викладання велося українською мовою. Виступали проти національних утисків і соціальних обмежень в освіті, організовували публічні лекції, бібліотеки, поширювали серед населення твори Т. Шевченка та інших українських письменників. Політичної боротьби громади уникали і неодноразово заявляли, що їхня діяльність не переслідує політичних цілей.

Але царські чиновники вважали, що будь-які дії, спрямовані на **пробудження національної свідомості українців**, є смертельно небезпечними для майбутнього імперії. У червні 1863 р. імперський міністр внутрішніх справ П. Валуєв видав циркуляр, який забороняв публікацію українською мовою шкільних підручників та релігійних видань. Про українську мову в циркулярі говорилося, що її **«не було, немає, бути не може»**.

Українську мову було поставлено поза законом. Імперські чиновники заповзялися впроваджувати циркуляр у життя. Внаслідок цього національний рух на певний час завмер.

■ Перевірте себе

1. *Визначить особливості започаткованого в 60-ті роки XIX ст. нового етапу українського визвольного руху.*
2. *Коли і де виникла перша громада?*
3. *Покажіть центри громадівського руху на карті на с. 244.*
4. *Охарактеризуйте культурно-освітню діяльність громад наприкінці 50-х – на початку 60-х років XIX ст.*
5. *Хто такі хлопомани?*
6. *Який вплив на суспільно-політичне життя України мало польське повстання 1863–1864 рр.? Чому це повстання не отримало масової підтримки українського населення?*
7. *Яку мету переслідувало самодержавство, видаючи Валуєвський циркуляр 1863 р.? Охарактеризуйте зміст цього документа.*

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

З листа міністра внутрішніх справ Петра Валуєва міністру освіти про обмеження використання української мови.
18 липня 1863 р.

Давно вже йде суперечка в нашій пресі про можливість існування самостійної малоросійської літератури. Приводом до цієї суперечки були твори деяких письменників, які відзначалися більш або менш чудовим талантом або своєю оригінальністю. За останній час питання про малоросійську літературу набуло іншого характеру, внаслідок обставин чисто політичних, що не мають ніякого відношення до інтересів власне літературних. Попередні твори малоросійською мовою були розраховані лише

на освічені класи Південної Росії, а тепер прихильники малоросійської народності звернули свої погляди на масу неосвічену, і ті з них, які прагнуть здійснити свої політичні задуми, взялися, під приводом поширення грамотності і освіти, видавати книги для початкового читання, буквар, граматики, географії і т. д. В числі подібних діячів було багато осіб, про злочинні дії яких проводилася слідча справа в особій комісії.

У С.-Петербурзі навіть збираються пожертви для видання дешевих книг південноросійською говіркою. Багато з цих книг надійшли вже на розгляд в С.-Петербурзький цензурний комітет. Немало таких же книг буде представлено і в Київський цензурний комітет. Цей останній відчуває деякі утруднення з розглядом згаданих видань через такі обставини: навчання в усіх без винятку училищах проводиться загальноросійською мовою і вживання в училищах малоросійської мови ніде не допущено; саме питання про користь і можливості вживання в школах цієї говірки не тільки не розв'язане, але навіть порушення цього питання прийнято більшістю малоросіян з обуренням, яке часто висловлюється в пресі. Вони досить ґрунтовно доводять, що ніякої окремої малоросійської мови не було, немає і не може бути, і що говірка їх, яка вживається простолюдом, є та ж російська мова, тільки зіпсована впливом на неї Польщі, що загальноросійська мова так само зрозуміла для малоросів, як і для великоросів, і навіть значно зрозуміліша, ніж тепер створювана для них деякими малоросами, і особливо поляками, так звана українська мова. Особам того гуртка, який намагається довести протилежне, більшість самих малоросів докоряє в сепаратистських задумах, ворожих Росії і згубних для Малоросії.

Беручи до уваги, з одного боку, теперішнє тривожне становище суспільства, яке хвилюють політичні події, а з другого боку, маючи на увазі, що питання про навчання грамотності на місцевих наріччях не дістало ще достатнього розв'язання в законодавчому порядку, міністр внутрішніх справ визнав за необхідне, надалі до погодження з міністром народної освіти, обер-прокурором Св. Синоду і шефом жандармів щодо друкування книг малоросійською мовою, дати по цензурному відомству розпорядження, щоб до друку дозволялись тільки такі твори цією мовою, які належать до галузі красного письменства; пропускання ж книг малоросійською мовою як духовного змісту, так навчальних і взагалі призначених для початкового читання народу, припинити... Це розпорядження було передано на височайший государя імператора розгляд і його величності бажано було удостоїти оноє монаршого схвалення.

Джерело: М. Лемке. *Епоха цензурних реформ 1859–1865 годов.* – СПб., 1904. – С. 302–304.

Запитання і завдання

1. Які обставини зумовили появу Валуєвського циркуляра 1863 р.?
2. На основі аналізу наведеного документа охарактеризуйте імперську політику російського царизму щодо України.

Запам'ятайте дати

- 1859 – виникнення першої громади, відкриття в Києві першої в Російській імперії недільної школи.
- 1861 – створення в Києві Української громади.
- Початок 60-х років XIX ст. – діяльність хлопоманів.
- 1861–1862 – видання в Петербурзі першого українського журналу «Основа».
- 1863 – Валуєвський циркуляр про заборону друкування українською мовою шкільних та релігійних видань.
- 1863–1864 – польське повстання.

Словник термінів

- **Шовінізм** (франц. *chauvinisme*, від прізвища солдата наполеонівської армії Шовена) – крайній вияв націоналізму, що пропагує національну винятковість, панування однієї нації над іншими.

§27

Основні течії суспільно-політичного руху 50–60-х років XIX ст. на західноукраїнських землях

ЗГАДАЙТЕ 1. Який вплив на національно-визвольний рух на західноукраїнських землях справила революція 1848–1849 рр. в Європі? 2. Як склалися українсько-польські та українсько-угорські відносини під час революції 1848–1849 рр.?

Творче завдання

Чому рух народовців витіснив москвофільство в суспільно-політичному житті?

1. Суспільно-політичний рух після революції 1848–1849 рр.

Революція 1848–1849 рр. сприяла реформуванню економічного життя на ринкових засадах. Були проведені деякі політичні реформи, що сприяли демократизації суспільного життя. Але не вдалося розв'язати її головні політичні завдання: не був

ліквідований імперський режим і залишалися незадоволеними національні вимоги пригнічених народів.

Саме національне питання стояло після революції в центрі суспільно-політичного життя Західної України. Його складність полягала в тому, що зі своїми національними вимогами в Галичині виступили не лише українці, але й поляки. **Австрійська влада використовувала українсько-польське протистояння.** Коли після поразки революції в імперії почалося десятиліття реакційного правління, австрійці для зміцнення своєї влади в Галичині сперлися на поляків. Намісником краю призначили польського графа Агенора Ґолуховського. Зміцнюючи австрійську владу в Галичині, він разом з тим робив усе, щоб посилити тут польський вплив. Були відкинуті українські вимоги виділення Східної, української Галичини в окрему адміністративну область. Щоб налаштувати Відень проти українців, А. Ґолуховський постійно доповідав до австрійської столиці про їхні нібито проросійські настрої. За цього намісника припинила існування Головна руська рада, а в 1859 р. була зроблена спроба перевести українську мову на латинську абетку.

Однак зміцнити імперію шляхом політичної реакції не вдалося. Слабкість імперії продемонстрували франко-італо-австрійська війна 1859 р. і австро-пруська війна 1866 р., у яких Австрія зазнала поразок. У війні 1859 р. головним переможцем вийшов П'ємонт – невелике королівство на півночі Італії, яке прагнуло до об'єднання всіх італійських земель в одній державі. З того часу привид П'ємонту не зникав з політичного небосхилу імперії. Своїм «П'ємонтом» Галичину прагнули зробити і поляки, і українці.

У цій ситуації австрійський уряд мусив переглянути внутрішню політику. У **1867 р.**, за конституцією офіційно оголошено міжнаціональну рівноправність у школах, державних установах і судах. І хоча в реальному житті до повної рівноправності було далеко, все ж конституційне її визначення стало досягненням, про яке в Російській імперії українці хіба що мріяли. В Австро-Угорській імперії вони не зазнавали тих національних утисків, які випали на долю їхніх наддніпрянських братів. Австро-Угорщина як конституційна монархія не могла собі дозволити відкрито переслідувати українське друковане слово і заборонити українські культурно-просвітницькі об'єднання.

Поміркуйте *Яке значення мало декларування міжнаціональної рівноправності для розвитку українського суспільно-політичного руху?*

Як позитивне зрушення слід оцінити й дозвіл частині українців брати участь у виборах (і бути обраними) до австрійського

та угорського парламентів, галицького й буковинського сеймів. У Росії загальнодержавний парламент – Державна дума – з'явився аж у 1906 р., а українського не було до повалення російського самодержавства.

2. Москвофіли

Посилення позицій поляків у Галичині після поразки революції 1848–1849 рр. викликало розкол українського визвольного руху. Частина галицької інтелігенції, селянства, сільських і міських підприємців зневірилася в можливості захистити національні інтереси власними силами й почала шукати порятунку від колонізації в орієнтації на Російську імперію. Подібні настрої ширилися і на Буковині та Закарпатті. У другій половині 60-х років XIX ст. оформилася течія суспільно-політичного руху, яка отримала назву «москвофільство». Її представників приваблювала етнічна близькість українців і росіян, вони вірили у **прогресивну роль Росії в житті всього слов'янства**. Москвофіли, як і російське самодержавство, не визнавали існування українського народу та його мови, пропагували ідею «єдиної, неподільної російської народності» від Карпат до Камчатки. Таке спрямування москвофільського руху цілком влаштовувало Росію, і вона надавала москвофілам таємну щедру фінансову та організаційну підтримку. На москвофільські позиції **перейшла більшість старої української інтелігенції**, зокрема і Я. Головацький з відомої «Руської трійці». На хвилі зростання антипольських настроїв популярність москвофілів росла, і на деякий час (у 60–80-ті роки XIX ст.) московська орієнтація стала переважати в політичному і громадському житті західних українців.

Такі погляди поширилися не тільки в середовищі інтелігенції, а й **серед селянства**. На селі охоче вірили чуткам про доброго російського царя, який **скоро прийде й покарає поляків, роздасть поміщицькі землі селянам**. Наївна віра в російського царя мала насамперед соціальний, а не національний вимір – подібні чутки поширювалися й серед чеських та болгарських селян.

У 1870 р. москвофіли заснували політичну організацію – Руську раду, яку самі вважали прямою наступницею Головної руської ради 1848 р. і єдиним представником усіх місцевих українців. Була створена потужна видавнича база. У 80-ті роки XIX ст. видавалося три газети в Галичині, по одній на Буковині та Закарпатті. Крім того, москвофіли мали власні установи, товариства і науково-літературні збірники, через які пропагували свої ідеї. Вони зробили спробу створити й нав'язати українцям окреме «язичіє» – суміш з російської, української,

польської та церковнослов'янської мов, яке подавали як «руську» мову.

Поміркуйте Як оцінити діяльність москвофілів: це – поступ уперед національно-визвольного руху, чи крок назад?

Відмовляючи українцям у праві на національну мову, москвофіли тим самим сприяли денационалізації австро-угорським урядом українців Галичини, Буковини й Закарпаття. Ними було започатковано видання серії популярних книжок для селян на штучному «язиччі» на різну тематику, розгорнута активна боротьба з пияцтвом і створено товариство тверезості. Усе це мало важливе значення для підвищення культурно-освітнього рівня місцевого населення. Але в голови людей поряд із загальнолюдськими цінностями закладались ідеї, які спотворювали національну свідомість і не відповідали інтересам українського народу.

Незважаючи на тимчасове посилення москвофільської течії, традиції «Руської трійці» і революції 1848 р. продовжували жити в західноукраїнському суспільстві. Зростання національної свідомості відбувалося також під впливом українського руху Наддніпрянської України і поширення поезій Т. Шевченка, творів інших письменників та політичних діячів Сходу України.

3. Розгортання руху народовців

Національна течія в суспільному русі Західної України, яка активізувалася на початку 60-х років XIX ст., проявилася в русі народовців. Серед них переважала молода українська інтелігенція. Одним з його керівників був Володимир Шашкевич (1839–1885), син лідера «Руської трійці». У розв'язанні внутрішніх проблем вони орієнтувалися не на російського царя, а на український народ, присвятили себе служінню йому, звідси й дістали свою назву. Народовці доводили, що українці – окремий народ, який займає територію від Кавказу до Карпат і гостро потребує захисту своїх національних і політичних прав. Народовство мало багато спільного з українофільством на східних українських землях. Воно виявлялося насамперед у прагненні підвищити культурно-освітній рівень і національну свідомість українського народу, захисті його мови, літератури. Народовці мали значну ідейну і матеріальну підтримку діячів національно-визвольного руху Наддніпрянської України. Вони пропагували твори класиків нової української літератури Т. Шевченка, І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка та ін. Наддніпрянські громадівці В. Антонович, П. Куліш і М. Драгоманов їздили в Галичину для встановлення особистих

контактів з керівниками народовського руху й координації спільних дій. Ряди народовольців поповнювала переважно молода світська інтелігенція – вчителі та студенти. Поступово народовці стали провідною силою в українському таборі й відтіснили москвофілів на другорядні позиції.

Великим ударом по москвофільській течії був судовий процес проти її лідерів, звинувачених у державній зраді. Хоча підсудних і виправдали, проте слідство все ж виявило непривабливі сторони в діяльності москвофілів, зокрема їхні зв'язки з російським царизмом. З кінця 80-х років XIX ст. загальний баланс сил між москвофільською і українофільською орієнтаціями остаточно змінився на користь останньої.

Народний дім у Львові. Найстаріша в Галичині культурно-освітня установа, створена 1849 р. Тут деякий час перебував театр «Руська бесіда», існували бібліотека та музей.

Поміркуйте Чи правильно вважати появу народовців якісно новим етапом національно-визвольного руху?

Діяльність народовців виявлялась у двох основних формах. Перша – це пропаганда національних і культурно-освітніх ідей у періодичних виданнях. Серед них особливо виділялися журнали «Вечорниці», «Нива», «Мета», «Русалка», «Правда». З часом Галичина стала центром вільного українського слова для літераторів з Наддніпрянщини, зокрема Марка Вовчка, Л. Глібова, Панаса Мирного та ін. Їхні твори й статті демонстрували високий художній рівень української літератури, давність і спільність національної культури різних українських земель, однаковість проблем, що стояли перед українцями Російської та Австрійської імперій.

Іншою формою діяльності народовців стала пропаганда національних ідей через створювані ними різні товариства, установи, гуртки, культурно-освітні заклади тощо. Народовці мали сильні впливи у студентських організаціях-громадах, які виникали і діяли за зразком Київської громади (перша така громада виникла у Львові у 1863 р.). З ініціативи народовців 1864 р. було засновано перший український професійний театр у Львові, репертуар якого складався переважно з вистав української тематики.

4. Заснування і діяльність культурно-освітнього товариства «Просвіта» і Літературно-наукового товариства ім. Шевченка

Мету сприяння просвіті народу ставило засноване 1868 р. культурно-освітнє товариство «Просвіта». Воно розгорнуло активну діяльність як у містах, так і в селах. Наприкінці XIX ст. товариство мало в своєму розпорядженні 816 читалень та 19 їхніх філій. Через них до краєвих надбань української і світової літератури прилучилися тисячі й тисячі простих людей. Крім того, через такі заклади читачі знайомилися з книжками про передові методи ведення сільського господарства, тваринництва й заняття домашніми промислами. «Просвіта» й заможні учасники національного руху фінансували діяльність кооперативних організацій. Створені за їхнього сприяння кооперативи «Народна торгівля», «Сільський господар», страхова компанія «Дністер» та інші привчали до нових методів господарювання. Особливо активно працювало львівське товариство «Просвіта», очолюване високоосвіченим фахівцем (закінчив Віденський і Сорбоннський університети) і успішним землевласником Володиславом Федоровичем (1845–1917).

Поміркуйте *Яке значення мала пропаганда процесів модернізації діячами національно-визвольного руху?*

Непересічне значення для розвитку української мови й літератури мало створене 1873 р. **Літературно-наукове товариство ім. Шевченка**. Згідно із статутом, головною метою Товариства повинен був стати розвиток української словесності. Тому на початку своєї діяльності воно займалося перш за все культурно-просвітницькою роботою. Крім художньої літератури, Товариство видавало українські журнали «Правда» і «Зоря». У 1892 р. Товариство змінило назву на **Наукове товариство ім. Т. Шевченка**, оскільки на той час перетворилося на своєрідну академію наук, яка об'єднувала найкращі наукові сили національно-патріотичного спрямування. Ініціатива перетворення Товариства ім. Т. Шевченка на наукове належала відомому наддніпрянському письменнику і громадському діячеві Олександрю Кониському.

Будинок Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові.

У складі товариства існувало три секції: філологічна, історико-філософська і математично-природознавчо-лікарська. Найбільшою була історико-філософська секція, яка збирала українських істориків,

що зробили значний внесок в історію науки. Розквіт філологічної секції пов'язують з іменем Івана Франка, який довгий час нею керував.

Очолоював Наукове товариство ім. Т. Шевченка в 1897–1913 рр. видатний український історик Михайло Грушевський (1866–1934).

ВИСНОВКИ ТА УЗАГАЛЬНЕННЯ

На початку 60-х років XIX ст. у Західній Україні зароджується рух народовців, учасники якого покладалися на сили власного народу і відкидали москвофільство з його орієнтацією на Російську державу.

З цього часу починається і чимдалі прискорюється перерваний у роки післяреволюційної реакції **національно-визвольний рух**. Різноманітна патріотична й просвітницька діяльність народовців сприяла вихованню національно-свідомих українців.

Щоб піднести освіту серед населення Галичини і протистояти москвофільській пропаганді, народовці заснували декілька періодичних видань, культурно-освітнє товариство «Просвіта», Літературно-наукове товариство ім. Шевченка (з 1892 р. – Наукове товариство ім. Т. Шевченка).

Діяльність народовців справила вирішальний вплив на перетворення західноукраїнського населення на згуртовану, об'єднану спільною ідеєю власної державності націю.

Перевірте себе

1. У чому полягала принципова відмінність у позиціях народовців і москвофілів?
2. Охарактеризуйте форми та наслідки діяльності народовців.
3. З'ясуйте роль «Просвіти» в суспільно-політичному русі.
4. Дайте вірну відповідь. Літературно-наукове товариство ім. Шевченка виникло в: а) 1873 р.; б) 1886 р.; в) 1893 р.
5. Коли і чому Літературно-наукове товариство було перейменоване в Наукове товариство ім. Т. Шевченка? Яке значення мала його діяльність?

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

1. Історик
Василь Верига
про москвофільство

Сильне пригноблення й політична депресія викликали реакцію у формі іншої ідеології, протилежної ідеології 1848 р. – «москвофільство». Душевним підґрунтям «москвофільства» була зневіра, а його зовнішніми спонуками деякі яскраві події тих же років, а

головно російська армія, що в 1848 р. переходила на Угорщину помагати Австрії приборкувати повстання...

Політичного значення набрала «москвофільська» течія перший раз 1866 р., коли Австрія програла війну з пруссами. Тоді розійшлася чутка, що швидше чи пізніше Австрію чекає доля Польщі та що Галичину забере Росія. Деякі «москвофіли», як Яків Головацький, Михайло Попель, Богдан Дідицький та ін., поставили заздалегідь зробити собі симпатії й почати пропагувати єдність галицьких русинів з росіянами.

Джерело: Верига Василь. Нариси з історії України. (Кінець XVIII – початок XX ст.). – С. 190–191.

Запитання і завдання

Як можна пояснити зростання впливу москвофілів?

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

2. Про роль Тараса Шевченка в національному відродженні Західної України

Завдяки Шевченкові свобода почала говорити також по-українському. Одним з найбільш імпозантних досягнень українського відродження була, без сумніву, рецепція (запозичення й пристосування. – Авт.) православного «східняка» «західняцькою» і «уніатською» Галичиною, для якої він став національним пророком. Галичина використала культурну продукцію «Великої України» у своєму відродженні вартості української культури супроти польської, з якою треба конкурувати в обставинах асиміляційних процесів... Можна сумніватися, чи сама Галичина вистояла б у змаганні з поляками за національну приналежність етнічних українців без культурної допомоги сходу, без концепції історії, яка давала їм «Велику Україну» як центр національної території і основу її історії (Козаччина, змагання з татарами і турками).

Джерело: Шпорлюк Роман. Українське національне відродження в контексті європейської історії кінця XVIII – початку XIX століть // Україна. Наука і культура. – Вип. 25. – К.: Знання, 1991. – С. 165.

Запитання і завдання

Чому православний «східняк» Т. Шевченко став національним пророком не лише Наддніпрянщини, а й Західної України, де панувала греко-католицька церква?

Запам'ятайте дати

- 60-ті роки XIX ст. – зародження руху народовців та москвофілів.
- 1868 – початок діяльності товариства «Прогрес».

- **1873** – створення Літературно-наукового товариства ім. Шевченка (з 1892 р. – Наукове товариство ім. Т. Шевченка).

Словник термінів

- **Слов'янофіли** (слов'янолюбів) – прихильники керівної ролі Росії в слов'янському світі.

§28

Український національний і російський громадсько-політичний рух у Наддніпрянщині в 70–90-ті роки XIX ст.

ЗГАДАЙТЕ 1. В яких організаційних формах розвивався український національно-визвольний рух наприкінці 50-х – на початку 60-х років XIX ст.? 2. Яким було ставлення до України і її проблем з боку учасників російського й польського визвольних рухів кінця 50 – початку 60-х років XIX ст.?

Творче завдання

Наскільки правомірно стверджувати, що в 70–90-х роках XIX ст. український національно-визвольний рух вступив у політичну фазу свого розвитку?

1. Відродження громадівського руху на початку 70-х років XIX ст.

Царський уряд вважав, що після розгрому перших Громад і виходу Валуєвського циркуляра 1863 р. національному рухові України завдано нищівної поразки і він вже не може бути небезпечним. Контроль за внутрішнім життям українського суспільства дещо послабився. Але дух української інтелігенції не зламався, і з кінця 60-х років XIX ст. вона почала поступово відновлювати громади, зокрема в Києві, Полтаві, Чернігові. Вступ до громад не афішувався, засідання відбувалися таємно. Громадівці, як правило, займалися науковою та видавничою роботою. Обговорювалися також політичні питання, проблеми національного відродження тощо.

Найбільшою і найважливішою на той час стала **Київська громада**. Наприкінці 60 – на початку 70-х років XIX ст. вона об'єднувала як тих, хто стояв майже десять років тому біля її витоків, так і талановиту молодь. У складі громади були відомі професори й доценти університету, викладачі київських гімназій. Громадівці збирали, обробляли і друкували великий матеріал з історії, етнографії України, її фольклору.

Діячі Київської громади: посередині стоїть В. Антонович, сидять зліва направо: Т. Рильський, В. Беренштам, Ф. Панченко, Б. Познанський. *Фото кінця XIX ст.*

Члени громад зуміли також згуртувати кращі наукові сили. У 1873 р. вони спочатку утворили Історичне товариство Нестора Літописця, а невдовзі започаткували **Південно-Західний відділ Російського географічного товариства**. Цей відділ насправді був цілком самостійним товариством. Його першим головою став громадський діяч з Лівобережжя Григорій Галаган (1819–1888), а діловим керівником – відомий етнограф Павло Чубинський. До Товариства увійшли працівники на науковій ниві: історик В. Антонович, видатний економіст і соціолог із швейцарсько-українського роду Микола Зібер (1844–1888), історик і публіцист Михайло Драгоманов, основоположник української статистичної науки Олександр Русов (1847–1915) та багато інших. До своєї діяльності

Григорій Галаган був особисто знайомий з Т. Шевченком. Відомий суспільний діяч, у 70-ті роки XIX ст. він доклав значних зусиль для відновлення громадського руху.

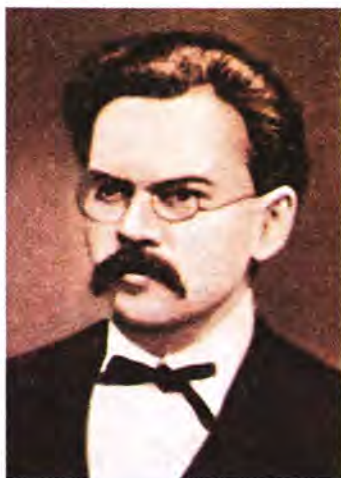

Товариство залучило чимало міської та сільської інтелігенції. На 1875 р. у ньому налічувалося 200 дійсних членів і членів-кореспондентів, які всебічно вивчали рідний край. Вони збирали етнографічні, фольклорні, історичні й економічні матеріали з багатьох міст і сіл України.

Друкованим органом Київської громади в 1874–1875 рр. стала газета «**Киевский телеграф**». Через неї громадівці почали нерівну боротьбу з консервативними виданнями й владою. Газета друкувала статті на досить гострі соціально-економічні й політичні теми. Зокрема, віддаючи належне позитивним сторонам реформи 1861 р., автори статей наголошували на тому, що вона не дала селянам сподіваної волі, що їх немилосердно давлять відробітки, інші повинності та податки. Доводилася необхідність знищення податкового тиску, збільшення селянських наділів. Такі матеріали доповнювалися статтями про нестерпні умови праці й життя робітників. Подавалися відомості щодо пробудження національної свідомості інших слов'янських народів, суспільного руху і парламентської боротьби в їхніх країнах.

2. Емський указ 1876 р. та переслідування українофілів

Діяльність Київської, як і інших громад в Україні, а також відділу географічного товариства звернули на себе увагу російських шовіністів, які знову засипали Петербург доносами про зростання «українського сепаратизму». Російський цар Олександр II створив восени 1875 р. спеціальну комісію «для вироблення засобів боротьби з українофільською діяльністю». І на підставі пропозицій комісії цар, який тоді

Олександр Русов – *визначний земський статистик, виявив себе й в царині етнографії і фольклористики, став відомим громадським діячем.*

Павло Чубинський – *поет, етнограф і громадський діяч, уславив своє ім'я віршем «Ще не вмерла Україна...»*

відпочивав у німецькому місті Емс, підписав закон про повну заборону української мови. Закон отримав назву **Емський указ 1876 р.** Указом заборонялося друкувати українською мовою книжки й навіть тексти до музичних нот, ставити українські театральні вистави і влаштовувати концерти з українськими піснями. Якщо хотіли організувати концерт, то всі пісні треба було перекладати російською мовою. Правда, в 1881 р. скасовано заборону влаштовувати театральні вистави українською мовою, але видано інші застереження й обмеження. Крім того, указ суворо забороняв ввозити в межі імперії без спеціального дозволу будь-які книжки та брошури, видані за кордоном українською мовою.

Поміркуйте Як можна оцінити запровадження Емського указу? Чому царизм так боявся української мови?

Жорстоким ударом для української науки й культури стало закриття Південно-Західного відділу Російського географічного товариства. Його лідерів П. Чубинського та М. Драгоманова вислано з України. Це було додаткове розпорядження до Емського указу, яке підписав власноручно Олександр II. На пропозицію згаданої комісії заборонено видавати «Киевский телеграф» і звільнено низку професорів Київського університету.

Патріотичні кола України не погоджувалися з Емським указом. Багато організацій та поодиноких впливових людей постійно зверталися до уряду з вимогою дозволити хоча б навчання дітей у школах українською мовою. Але всі подібні звернення відхилялися або залишалися без відповіді.

3. Молоді громади. Братство тарасівців

Українські громади завжди мали у своєму складі і поміркованих, і рішучих членів. У 70–80-х роках XIX ст. відбулася **радикалізація громадівської молоді**. Її вже не задовольняла суто культурницька діяльність старшого покоління. Певний вплив на молодих громадівців справила самовіддана боротьба проти царизму російських радикалів і польських революціонерів. На тлі цієї боротьби діяльність старших громадівців здавалася застарілою і безперспективною. До рішучіших дій їх підштовхувало ознайомлення з творами М. Драгоманова і західних політичних мислителів. Молодь почала виокремлюватись і створювати власні об'єднання, які одержали назву **молодих громад**. Поява молодих громад надала українському визвольному руху нового імпульсу.

Безпосереднім наслідком радикалізації української різночинної молоді була поява на початку 90-х років XIX ст. таємної організації **Братство тарасівців**. Біля її витоків стояли київські та харківські студенти (Іван Липа (1865–1923), Борис Грінченко

(1863–1910), Микола Міхновський (1873–1924) та ін.). Організаційно братство оформилося під час зустрічі його фундаторів на могилі Т. Шевченка в Каневі й ставило за мету реалізувати основні ідеї Кобзаря.

Члени братства розгорнули активну роботу щодо залучення до товариства однодумців з різних міст України. **Найбільший успіх тарасівці мали у Харкові.** Вони зайнялися організацією лекцій, таємних сходок, постановкою вистав на різну тематику, у тому числі й українську, створили бібліотеку нелегальних видань, приступили до написання праць національно-визвольного змісту. Братство встановило зв'язки з аналогічними гуртками у Полтаві, Чернігові, Києві, Олександрії, Херсоні та Одесі, після чого рух тарасівців набрав загальноукраїнського характеру. Тарасівці виступали за повну державну незалежність України. Їхня група увійшла в історію як перша самостійницька організація в Наддніпрянській Україні. У 1893 р. частину членів Братства тарасівців було заарештовано, проте організація продовжувала діяти до кінця 90-х років XIX ст.

Борис Грінченко – один з фундаторів Братства тарасівців, відомий письменник і просвітний діяч.

Микола Міхновський – найвидатніший діяч українського самостійницького руху.

Поміркуйте Чи правомірно стверджувати, що з появою Братства тарасівців український національно-визвольний рух вступив у нову фазу свого розвитку?

4. Народницькі гуртки в Україні. «Київська комуна»

У 70–80-ті роки XIX ст. у Наддніпрянській Україні активізувалися й російські радикальні

В. Маковський. Вечірка. Зібрання палких молодих поборників революційної перебудови суспільства.

організації. Молоді революціонери-різночинці, які увійшли в історію під назвою народників, намагалися здійснити в Росії переворот.

Народники вважали, що селянство готове (чи майже готове) до повалення самодержавства та перебудови життя на соціалістичних засадах. Треба було лише допомогти йому в цьому. Їх мало цікавили національно-визвольні прагнення поневолених Росією народів. Вони навіть вважали такі прагнення шкідливими з погляду інтересів революції.

У народницькі організації, які діяли в Україні, охоче йшли молоді українські різночинці. Вони щиро вірили, що всі проблеми України будуть розв'язані в ході всеросійської соціальної революції, а акцентування уваги на національному питанні лише віддаляє досягнення цієї головної для них мети.

Поміркуйте Чому в Україні набули підтримки ідеї перебудови життя на соціалістичних засадах?

Перші народницькі гуртки в Україні виникли під впливом діяльності петербурзького товариства, членів якого за прізвиськом одного з його керівників називали «чайковцями». У 1872 р. на позиції «чайковців» перейшов гурток молоді в Києві. Одним з найбільших на Півдні в 1873 р. став одеський гурток «чай-

Микола Кибальчич – народник з Київщини. Талановитий винахідник, автор схеми першого в світі реактивного літального апарата. Страчений за участь у замаху на життя царя.

ковців». Для консультацій представник петербурзьких «чайковців» кілька разів відвідав Україну.

Крім «чайковців» у Києві з 1873 р. існувало ще одне об'єднання, яке одержало назву «Київська комуна». «Комуна» мала своє помешкання, яке перетворилося й на гуртожиток, і на штаб, і на конспіративну квартиру народників. У складі «Київської комуни» у різний час було близько 80 осіб. Члени «Комуни» вели пропаганду серед робітників, проводили політичні диспути, готували себе до більш активної боротьби. «Комуна» встановила зв'язки з народницькими групами Петербурга, Харкова, Одеси та інших міст.

5. «Ходіння в народ». «Чигиринська змова»

Восени 1873 р. почалося масове «ходіння в народ» революційних пропагандистів. На відміну від інших регіонів Росії, в Україні переважала «осіла» пропаганда, хоча була і «бродяча». Народники надовго зупинялися («осідали») в тому чи іншому населеному пункті. Як правило, вони влаштовувалися майстрами, вчителями тощо. Народники активно працювали у Подільській, Чернігівській губерніях, на Харківщині, Київщині. Вони читали учням і селянам заборонену літературу й проводили з ними бесіди на революційні теми.

Народники в Україні користувалися спочатку тією ж пропагандистською літературою, що й російські. Щоб зробити її доступною для українського населення, вони почали перекладати праці російських авторів українською мовою. Але швидко зрозуміли, що найбільший ефект дає українська література близької для селянства тематики. Тому, вирушаючи на села, пропагандисти брали із собою насамперед твори Т. Шевченка, які розходилися у вигляді «метеликів» (невеликих книжечок) та в рукописних списках. Використовувалися також твори Марка Вовчка, І. Котляревського. Важливу роль відігравала нелегальна (заборонена) література.

У розмовах із селянами народники часто зверталися до історії України, розповідали про колишні демократичні права в ній, боротьбу козацтва.

Діяльність народників на селі хоч і дала певні результати (поліція повідомляла про зростання ворожих щодо влади настроїв), але очікуваної масової готовності селян до антицаристської боротьби не спостерігалось. Уже в тому ж 1874 р. почалися арешти народників. За ґрати потрапили сотні революціонерів, багато з них опинилися на засланні.

Поміркуйте Чому селяни не підтримали революційний запал народників?

Розпочався пошук нових шляхів повалення самодержавства. Посилилася тенденція до об'єднання розрізнених гуртків і груп у єдину організацію. У 1876 р. у Петербурзі створено групу «Земля і воля» (одноійменна з організацією радикалів початку 60-х років XIX ст.), серед членів якої були й українці. Організація ставила за мету розгорнути широку агітацію серед населення для того, щоб підготувати його до революції. Таким чином, народники мусили визнати, що помилилися, коли вважали, що селянство вже готове до масової збройної боротьби проти самодержавства. Тепер передбачалося підготувати переворот власними силами, селяни ж повинні були його підтримати.

Народники України хоч і встановили зв'язки із «Землею і волею», але не вступили до її складу. У 1875 р. вони об'єдналися в гурток «Південних бунтарів» з 30 осіб. «Південні бунтарі» вважали, що найсприятливіші умови для здійснення їхніх планів склалися на Чигиринщині. Там і в 70-х роках XIX ст. не припинялися селянські заворушення у зв'язку з реформою 1861 р.

Яків Стефанович, один із чільників народницького руху в Україні

Видаючи себе за Дмитра Найдю, нібито ходока херсонських селян до царя, один з «південних бунтарів» Яків Стефанович (1854–1915) дістав повноваження від селян представляти інтереси чигиринців у Петербурзі. Пообіцявши селянам повернутися за кілька місяців, Я. Стефанович з однодумцями почали готувати необхідні їм матеріали.

За короткий час народники склали й видрукували статут селянського товариства «Таємна дружина» й «Височайшу таємну грамоту». У нібито царській грамоті народники писали, що самодержавець знає про тяжке становище своїх підданих, але йому заважають поміщики. Селяни мають самі подбати про

власну долю, скинути поміщиків і справедливо розподілити всі землі. Але для цього вони повинні об'єднатися в «Таємні дружини» на чолі з призначуваними начебто царем комісарами.

Практичні дії «Південних бунтарів» для втілення своїх задумів у життя дістали назву «**Чигиринська змова**». На початку 1877 р. Я. Стефанович створив у Чигиринському повіті Київської губернії нелегальну селянську організацію «Таємна дружина», яка незабаром розрослася до тисячі осіб. Збройне повстання планувалося на жовтень. Але у вересні змову розкрили, і майже всі учасники, у тому числі й організатори, були заарештовані й зазнали різних покарань.

Поміркуйте Чому Я. Стефановичу, на відміну від його попередників, вдалося заручитися підтримкою селян?

6. Розгром і занепад народництва

Масові невдачі та безнадійність змусили народників з 1878 р. перейти до боротьби із самодержавством **шляхом політичного терору**. Народники взяли за револьвери та саморобні бомби. Великий розголос мало, зокрема, вбивство харківського губернатора за те, що в місцевих тюрмах жорстоко поводитися з політичними в'язнями.

Проте війна одинаків з урядом виявилася безнадійною справою. Протягом 1878–1879 рр. поліція розгромила найбільші гуртки та групи й віддала до суду їхніх учасників. Багатьох народників засудили до каторжних робіт, а керівників і найактивніших підпільників – до страти.

У 1879 р. «Земля і воля» розпалася на дві організації: «Чорний переділ» та «Народна воля». Якщо «чорнопредільці» намагалися продовжувати агітаційно-пропагандистську роботу з підготовки революції, то «народовольці» зосередилися **на організації політичного терору**. Вони влаштували справжнє полювання на царя, вважаючи, що його загибель приведе до революції. **Врешті у 1881 р. царя було вбито, але очікувана революція не прийшла.** Народницькі ж організації остаточно розгромили.

Поміркуйте: Чому терор не призвів до очікуваних результатів, як на те розраховували народники?

ВИСНОВКИ ТА УЗАГАЛЬНЕННЯ

На початку 70-х років XIX ст. поліцейський контроль за життям українського суспільства дещо послабився. Цим негайно скористалася інтелігенція, яка стала відновлювати громади,

залучаючи до їх роботи нових членів. У 1873 р. громадівці заснували Історичне товариство Нестора Літописця, а через деякий час організували Південно-Західний відділ Російського географічного товариства. Друкованим органом Київської громади в 1874–1875 рр. стала газета «Киевский телеграф». Як і раніше, громадівці не вели політичної діяльності. Але цього разу аполітизм і культурництво не врятували громадівський рух. 1876 р. у місті Емс російський цар Олександр II підписав закон про цілковиту заборону української мови.

Проте український рух не був знищений. Важливим його етапом стала **закордонна діяльність М. Драгоманова**, який за дорученням Київської громади організував у Відні (а потім у Женеві) видання пропагандистської і наукової літератури українською мовою.

Тим часом усередині громадівського руху посилювалося розмежування. Громадівську молодь уже не влаштовували суто культурницькі форми діяльності. Вона прагнула до активних дій. Молодь стала об'єднуватись у молоді громади, а на початку 90-х років XIX ст. утворила таємне **Братство тарасівців**, яке своєю кінцевою метою оголосило здобуття незалежності України. Це означало, що український національно-визвольний рух вступив у нову – політичну фазу.

На 70–80-ті роки XIX ст. припала й активна діяльність російських організацій народників, які ставили перед собою завдання насильно змінити владу в Росії і впровадити в ній «общинний соціалізм». Народники всю свою увагу звертали на селян, йшли «в народ».

Особливістю цього руху було те, що його учасники не цікавилися визвольними прагненнями поневолених Росією народів і навіть вважали їх, з погляду інтересів революції, шкідливими.

■ Перевірте себе

1. Коли відновився громадівський рух? Знайдіть його центри на карті на с. 244.
2. Які завдання ставили перед собою члени молодих громад?
3. Коли діяло Братство тарасівців? Що нового внесло воно в український рух?
4. Дайте вірну відповідь. Першою організацією, яка ставила перед собою завдання боротьби за державну самостійність України, була:
  - а) Братство тарасівців;
  - б) громади 60-х років XIX ст.;
  - в) громади 70-х років XIX ст.;
  - г) молоді громади.

5. Назвіть імена найвідоміших діячів українського національно-визвольного руху другої половини XIX ст.
6. Які завдання ставили перед собою народники?
7. Охарактеризуйте національний склад народницьких організацій. Чому народники ігнорували національне питання?
8. Назвіть найвідоміші народницькі гуртки й групи в Україні.
9. Яку мету переслідувало й чим закінчилося «ходіння в народ»? Чому?
10. Чому Я. Стефановичу вдалося організувати «Чигиринську змову»?
11. Коли і чому народники припинили свою активну діяльність?

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

1. Заборона друкувати і ввозити з-за кордону книжки українською мовою. Урядовий указ (1876)

Госуд. імп. в 18/30 день минулого травня височайше наказав: 1) не допускати ввозу в межі Імперії без окремого на те дозволу Головн. упр. будь-яких книг і брошур, що видаються за кордоном малоруською говіркою. 2) Друкування і видання в Імперії оригінальних творів і перекладів на тому ж наріччі заборонити, за винятком тільки: а) історичних документів і пам'яток і б) творів красного письменства, але з тим, що при друкуванні історичних пам'яток безумовно додержувати правопису оригіналів; у творах же красного письменства не допускати ніяких відступів від загальноприйнятого російського правопису і щоб дозвіл на друкування творів красного письменства давати тільки після розгляду рукописів у Головн. управл. 3) Заборонити також різні сценічні вистави і читання на малоруському наріччі, а також і друкування на ньому текстів до музикальних нот. 4) Припинити видання газети «Киевский телеграф». Про цю височайшу волю пропонує Головн. упр. до належного виконання...

Джерело: Історія України. Хрестоматія. – Ч. 1. – С. 301.

Запитання і завдання

1. Порівняйте указ 1876 р. з циркуляром 1863 р. Які висновки випливають з цього порівняння?
2. Чому російські шовіністи вважали, що валуєвської заборони недостатньо для розправи з українською мовою?

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

2. З книжки М. Драгоманова «Історична Польща та великоросійська демократія» (1881)

Ми пам'ятаємо першу нашу зустріч з представниками великоросійського соціалістичного руху в 70-ті роки. Це був один

з делегатів петербурзького соціально-революційного гуртка, який прибув до Києва на початку 1870 р. Між іншим, він взяв участь у місцевому гуртку молоді, який, як і петербурзькі «чайковці», мав на увазі політично-соціальну самоосвіту й пропаганду... Під час читання нашого реферату петербурзький делегат засвідчував явне нетерпіння, і коли почалось обговорення, то зауважив приблизно таке:

– Все це, можливо, і правильно, але до справи не йде. Ми повинні думати про боротьбу зі спільним ворогом, а Ви, говорячи нам про Україну як про щось особливе, вносите розділ у наші сили!

З того часу пройшло 11 років, протягом яких нам довелося і усно, і друковано розмовляти про Україну з добрими 200 «російських революціонерів, соціалістів» і т. п. – відомих і невідомих, вчених і невчених, – проте всі наші бесіди були тільки більш чи менш повторенням вищевикладеної бесіди. Перше питання, яке ми від них чули, коли ми їм говорили про різноманітність того, що вони називали російським народом, було (хай простять нам це порівняння) запитання щедринського градоначальника, який побачив ріку там, де, на його думку, їй бути не належало: «Для чого?». А коли ми їм пояснювали, що для того, щоб найкраще боротися зі спільним ворогом, найкраще облаштувати саме спільний союз, – вони нам відповідали здебільшого фразами про єдність роду людського, існуючого чи майбутнього, з додатком нотацій про необхідність космополітичної солідарності і про шкodu національної виключності націй, які уже тим більше не потрібні, коли мова йде про українську національність...

Джерело: *Історія суспільної думки України. Друга половина XIX ст. – початок XX ст. Хрестоматія. – Дніпропетровськ, 1994. – С. 53–55.*

Запитання і завдання

Чому, на ваш погляд, петербурзькі народники відмовлялись обговорювати національне питання?

Запам'ятайте дати

- Початок 70-х років XIX ст. – відновлення громадівського руху.
- 70-ті роки XIX ст. – діяльність в Україні «чайковців» і «Київської комуні».
- 1875 – початок діяльності гуртка «Південні бунтарі».
- 1876 – Емський указ Олександра II.
- 1877 – створення «Таємної дружини». «Чигиринська змова».
- 1891–1893 – діяльність таємної студентської організації Братство тарасівців.

Словник термінів

- **Космополітизм** (від грец. *κοσμοπολίτης* – космополіт, громадянин світу) – теорія, що закликає відмовитися від патріотичних почуттів, від національної культури і традицій в ім'я «єдності роду людського». Пропаганда космополітизму (ідея створення всесвітнього уряду та ін.) послаблює боротьбу народів за національну незалежність та державний суверенітет.
- **Нігілізм** (від лат. *nil* – ніщо, нічого) – заперечення усталених суспільних норм, цінностей, авторитетів.
- **Радикалізм** (від лат. *radix* – корінь) – 1) рішуче, безкомпромісне здійснення своїх намірів, прагнення до докорінної зміни існуючого стану речей у тій чи іншій справі; 2) політична течія, прихильники якої вимагали рішучого проведення демократичних реформ силовими методами.
- **Толерантність** – ставлення з повагою до іншої точки зору, прагнення зрозуміти відмінну від власної позицію.

§29

Пігнесення національно-визвольного руху в Західній Україні у другій половині 70-х – 90-ті роки XIX ст.

ЗГАДАЙТЕ 1. Яку роль в житті західноукраїнського суспільства відіграли народовці? 2. Яке значення мала діяльність «Просвіти» і Літературно-наукового товариства ім. Т. Шевченка в Західній Україні?

Творче завдання

Що було спільного та відмінного у національно-визвольному русі Західної та Наддніпрянської України? Як можна пояснити розбіжності?

1. Діяльність галицьких народовців

Починаючи з 70-х років XIX ст. у визвольну боротьбу включається нове покоління українських патріотів, яке прагнуло більш рішучих дій.

Рубіж 70–80-х років XIX ст. став часом, коли народовці активно відтіснили на другорядні позиції москвофілів. Важливим етапом їхньої діяльності було видання політичних часописів. З 1879 р. видавалася газета для селян «Батьківщина». Наступного року у Львові почала виходити щоденна газета «Діло» (існувала до 1939 р.). Популярності набув літературно-науковий часопис «Зоря».

Провідну роль у становленні цих видань відіграв відомий громадський діяч, публіцист і літератор **Володимир Барвінський** (1850–1883). За його ініціативою 30 листопада 1880 р. у Львові було проведено українське народне віче за участю двох тисяч селян, що стало першою спробою поєднання народовського руху з широкими народними масами.

1885 р. народовці створили свій керівний орган – **Народну раду**. Очолив її вчитель гімназії **Юліан Романчук** (1842–1932). Восени 1885 р. Рада видала першу відозву до українців Галичини і свій статут.

У статуті Народної ради проголошувалася **мета організації народовців** – розвиток українського народу, захист його прав і поширення українських інтересів у всіх політичних, культурних, суспільних й економічних відносинах. Фактично Народна рада ставила перед собою завдання продовжити справу Головної руської ради 1848 р. Вона стала прообразом політичної партії.

2. Рух народовців на Буковині та Закарпатті

Процес зміцнення українського руху проходив на Буковині та в Закарпатті складніше, ніж у Галичині. В адміністративно-

Юрій Федькович – керівник «буковинської трійці», стояв біля витоків української літератури Буковини. Написав близько 400 поетичних і 60 прозових творів.

му центрі Буковини – Чернівцях – приблизно третину населення становили євреї, а половина його мешканців розмовляла німецькою мовою. Початок національного відродження на Буковині припадав на 60-ті роки XIX ст. Перші національні організації мали москвофільське спрямування. Буковинські освічені українці перейшли на по-справжньому національні позиції під впливом появи народовської течії в Галичині. Завдяки народовцям у краї почали поширюватися поезії Т. Шевченка. Поширення Шевченкового слова привело до появи «буковинської трійці» – **Юрія Федьковича** (1834–1888) та братів **Сидора** (1836–1903) і **Григорія** (1838–1884) **Воробкевичів**, зачинателів української літератури на Буковині.

Ситуацію на краще різко змінило відкриття в Чернівцях у 1875 р. університету. Частина викладачів

становили галицькі українці, які стали провідниками національної ідеї. У 1885 р. Ю. Федькович почав редагувати українську газету «Буковина». З кінця XIX ст. буковинське політичне життя розвивалося вже одностайно з галицьким.

У національному русі в Закарпатті панувала москвофільська течія. Як і у Галичині, перемога москвофільської течії була результатом посилення національного гноблення. Сильний угорський тиск змушував закарпатських українців шукати допомоги ззовні. Перемога російського війська над революційними угорськими частинами у 1849 р. надихнула на думку, що ця допомога може прийти з Петербурга.

Усвідомлення марності подібних сподівань мало наслідком посилення і в Закарпатті позицій народовців. У 80-ті роки XIX ст. народовський рух у цьому краї був пов'язаний з діяльністю педагога Василя Чопея (1856–1935). Він упорядковував підручники для народних шкіл Закарпаття, серед них українські читанки, склав українсько-угорський словник, у суперечках з москвофілами доводив незалежність української мови.

Письменник і етнограф Юрій Жаткович (1855–1920) досліджував побут закарпатських українців, вивчав історію української літератури, публікував твори Марка Вовчка, І. Франка. З кінця 90-х років XIX ст. у культурно-національне життя українців Закарпаття активно включилися Августин Волошин (1874–1945) та Гіядор Стрипський (1875–1949).

Григорій Воробкевич – священник-письменник, автор історичних дум та ліричних поезій.

Августин Волошин – провідний культурний і громадсько-політичний діяч Закарпаття, з діяльністю якого пов'язують посилення національного руху в краї.

3. Радикальний рух у Галичині

У середині 70-х років XIX ст. у Галичині з'явилася молода інтелігенція, яка стала критично оцінювати діяльність як москвофілів, так і народовців та прагнула **надати українському рухові більш революційного характеру**. Під впливом М. Драгоманова молоді українські політичні діячі І. Франко (1856–1916), Михайло Павлик (1853–1915), Остап Терлецький (1850–1902) та інші звертаються до соціалізму.

Поміркуйте Чому молоді українські політики звертаються до ідей соціалізму?

Михайло Павлик –
один із лідерів руху
радикалів.

Так в українському русі виникає ще одна, так звана **радикальна течія**. Її появу на політичній арені знаменував перший львівський судовий процес проти українських радикалів (І. Франка та його товаришів) 1877–1878 рр.

Українські радикали видавали декілька газет та журналів, вели пропагандистську роботу серед робітників і селян. Вони прагнули посилити свій вплив у громадських читальнях «Просвіти» і домагалися їх перетворення на свої осередки. В окремих повітах під їхнім впливом діяло по декілька десятків читалень. Радикали критикували існуючий лад, москвофілів і народовців, прагнули захищати інтереси селян і робітників у конкретних справах.

4. Українське питання у міжнародній політиці кінця 80-х років XIX ст. «Нова ера»

Національно-визвольний рух у Західній Україні розвивався не лише під впливом внутрішніх причин. Наприкінці 80-х років XIX ст. на нього справив значний вплив зовнішньополітичний чинник.

Наприкінці 80-х років XIX ст. різко загострилися відносини між Австро-Угорщиною і Росією. Дві імперії ніяк не могли поділити сфери впливу на Балканах. Назрівала війна, в якій на боці Австро-Угорщини виступила б Німеччина. Прагнучи ослабити Російську імперію, німецькі політики висунули план утворення

Львівський університет. Сучасне фото.

після перемоги над Росією Київського королівства, у склад якої увійшла б Наддніпрянська Україна.

Цей план зацікавив Австро-Угорщину, яка сподівалася встановити над російською частиною України свій контроль. Коли про німецький план і наміри Австро-Угорщини стало відомо у Києві, вони викликали інтерес у так званих австрофілів на чолі з **В. Антоновичем** і **О. Кониським**, діячами Київської громади. Громадівці готові були підтримати німецький проект в обмін на визнання нових національно-культурних прав українців Галичини, яку сприймали як «український П'ємонт». У Західній Україні послідовним поборником цього проекту був відомий громадсько-політичний діяч **Олександр Барвінський** (1847–1927). На шляху реалізації побажань австрофілів стояли галицькі поляки, але під тиском австрійців вони у 1890 р. пішли на поступки.

Суть поступок полягала у визнанні галицьких українців окремим народом. У відповідь на лояльність українців до австрійської влади остання мала з однаковою прихильністю ставитися як до поляків, так і до українців. Передбачалося надання українцям певної кількості місць у Австрійському парламенті і Галицькому сеймі, відкриття трьох українських гімназій, збільшення кількості українських кафедр у Львівському університеті та інші поступки.

Поміркуйте Як би позначилося на розвитку України втілення в життя проекту створення Київського королівства?

Після цього була проголошена «нова ера» у відносинах народів з урядом і польською шляхтою. У 1892 р. народівці оприлюднили свою першу програму, в якій ставили за мету зміцнення існуючого ладу через надання українцям певних поступок. «Нова ера» тривала недовго. Невдоволені діями одна одної, сторони відмовилися від «новоєрівської» політики вже у 1894 р. Тільки частина передбачених в угоді заходів була виконана.

Зокрема, поживалася робота українських представників в Галицькому сеймі та Австрійському парламенті. Рішучим захисником українських інтересів виступив у цих виборних органах О. Барвінський, який в австрійський парламент потрапив у 1891 р., а в Галицький сейм у 1894 р.

5. Наукова та політична діяльність Михайла Грушевського в Галичині

Хоча порозуміння у відносинах між українцями і поляками («нова ера») тривало недовго, одним із його важливих наслідків було відкриття у Львівському університеті кафедри історії України. За рекомендацією В. Антоновича посаду завідувача

1. Олександр Барвінський – політик, історик, педагог, один із перших патріотів Соборної України в Галичині. **2.** Михайло Грушевський – визначний науковець, один з лідерів українського національно-визвольного руху.

цієї кафедри зайняв М. Грушевський. Молодий і талановитий історик, він у 1890 р. закінчив історико-філологічний факультет Університету Св. Володимира, а через декілька років став відомий своїми дослідженнями з історії України. У 1894 р. молодого магістра призначили професором до Львівського університету. У 1897 р. М. Грушевський очолив **Наукове товариство ім. Т. Шевченка**, а вже у 1898 р. у Львові вийшов перший том його десятитомної «Історії України-Руси», яка й по сьогодні залишається найґрунтовнішим дослідженням української історії.

Опинившись в Галичині, М. Грушевський дуже швидко зорієнтувався в політичній ситуації і включився в активну громадсько-політичну діяльність. Його зусилля спрямовувалися на згуртування всіх учасників національно-визвольного руху краю.

ВИСНОВКИ ТА УЗАГАЛЬНЕННЯ

У 70–90-х роках XIX ст. у боротьбі з москвофілами за розум і серця західноукраїнців перемогли народовці. Але їхня зосередженість переважно на культурницьких справах уже не відповідала вимогам часу. В українському національно-визвольному русі з'являється і набирає сили **радикальна течія**. Радикали не погоджувалися на обмеження діяльності українських патріотів рамками культурно-освітньої роботи. Вони прагнули надати українському руху політичного характеру.

Як і у попередні історичні періоди, суспільно-політичний рух в Україні в останні десятиліття XIX ст. був результатом взаємодії внутрішніх і міжнародних чинників. Наприкінці 80-х років XIX ст. українське питання, тобто питання майбутнього України, опинилося в полі зору політиків великих держав Європи.

Назрівала війна між Австро-Угорщиною і Росією. Німеччина, ймовірний союзник Австро-Угорщини, висунула ідею створення на відвойованій у Росії Наддніпрянщині Київського королівства.

Напередодні війни Австрія прагнула завоювати симпатії всіх українців (як західних, так і східних), тому погодилася на поступки українцям у національно-культурному житті. У Галичині почалася «нова ера» взаємин українців з поляками та австрійською владою. **«Нова ера» справила помітний вплив на український національно-визвольний рух, стала його своєрідним каталізатором.**

Безпосереднім наслідком «нової ери» був приїзд до Львова М. Грушевського, який обійняв посаду завідувача відкритої в університеті кафедри історії України. Цей видатний учений і громадський діяч Наддніпрянщини своєю сподвижницькою

працею справив значний вплив на культурно-освітнє і політичне життя Галичини. Він не поривав зв'язків зі Східною Україною і став об'єднуючою ланкою визвольних рухів Наддніпрянщини і Західної України.

Таким чином, національно-визвольний рух у Галичині в другій половині XIX ст. розвивався по висхідній лінії і вступив у нову фазу, поставивши перед собою завдання боротьби за політичну незалежність України.

Повільніше національно-визвольний рух розвивався на буковинських і закарпатських землях. Але якщо на Буковині політичне життя наприкінці XIX ст. усе ж піднялося до рівня галицького, то на Закарпатті процес формування національної самосвідомості затягнувся на триваліший час.

■ Перевірте себе

1. Охарактеризуйте діяльність галицьких народовців у 70–90-х роках XIX ст.
2. Які особливості мав визвольний рух на Буковині та Закарпатті?
3. Що таке «нова ера» в українсько-польських відносинах?
4. Охарактеризуйте наукову та політичну діяльність в Галичині М. Грушевського.
5. Які завдання ставили перед собою учасники радикального руху?

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

Із протесту галицьких українців проти гноблення закарпатських українців правлячими колами Угорщини

...В кількох північних комітатах Угорщини живе до 500 000 русинів. І походженням, і традицією історичною та літературною, і з погляду на тип етнографічний та на усну словесність вони – частина того українсько-руського народу, що заселяє східну частину Галичини і полудневу частину Росії, і в цілому числить сьогодні около 25 мільйонів душ. В XVI віці почали мадяри витискати русинів, подібно як і інші немадярські народності, з усіх важніших урядів, а з часом почалося й переслідування русинів...

...Мадьяри забороняють угорським русинам відбирати руські часописи з Галичини, навіть неполітичні, лиш літературні або призначені для дітей. А ось недавно бо, 6 мая с.р., угорське правительство в своїй великій гуманності заборонило спрваджувати і ширити в Угорщині видання львівської «Просвіти», про котру перед кількома роками сам цісар заявив, що се «дуже пожиточне товариство». Угорським русинам забороняють зноситися з галицькими, одбирають листи, писані до угорських русинів і т. д. Навіть в абсолютній Росії не робиться таких речей

так явно, з таким цинізмом, а особливо з устами, повними гірких фраз про свободу, толеранцію і цивілізацію.

Щоб знищити всякі сліди Русі на Угорщині, наказав уряд перемінювати назви не лиш місцевостей, а й осіб, і то як імена, так і прозвіська на лад мадярський...

Джерело: «Життя і слово» (Львів). – 1896. –

№ 1. – С. 1–9.

Запитання і завдання

1. На основі документа розкажіть про особливості національного руху на Закарпатті.
2. Чому наростання національного тиску призвело до посилення москвофільської течії?

Запам'ятайте дати

- 1875 – заснування Чернівецького університету.
- 1885 – утворення народовської Народної ради.
- 1897 – М. Грушевський очолив Наукове товариство ім. Т. Шевченка (НТШ).

Словник термінів

- **Кафедра** – структурна одиниця вищого навчального закладу.

§30

Утворення українських політичних партій Галичини

ЗГАДАЙТЕ 1. Яку українську організацію вважають прообразом політичної партії? 2. Коли виник радикальний рух? 3. Які завдання ставили перед собою його учасники?

Творче завдання

Що було спільного в українських партіях Галичини? У чому полягали розбіжності?

1. Виникнення і діяльність Радикальної партії

Розвиваючись по висхідній, національно-визвольний рух на західноукраїнських землях у 70–90-ті роки XIX ст. став переходити від культурно-просвітницької до політичної діяльності. На цьому етапі його учасники дійшли висновку про важливість координації своїх зусиль у рамках організації (чи організацій) з

Іван Франко – *«Тарас Шевченко західноукраїнських земель»*: видатний письменник, громадський діяч, талановитий організатор і пропагандист в суспільно-політичному русі Прикарпаття.

чітко визначеною програмою боротьби. Внаслідок цього сформувалися перші в історії України політичні партії.

У 1890 р. завершилося оформлення у політичну партію радикалів. Це була перша українська політична партія – Русько-Українська радикальна (РУРП). Партія прагнула до утвердження соціалізму, демократизації суспільного життя, використання здобутків культури й науки для піднесення національної свідомості й почуття солідарності серед українців. Політичне майбутнє Західної України радикали вбачали у перебудові внутрішнього життя Австро-Угорщини на засадах, як про це зазначалося у програмі, **«правдивого автономізму, котрий би бачив силу монархії в якнайкращім культурнім і національнім розвою провінцій і народностей»**. Засновниками й керівниками партії були І. Франко, М. Павлик, Северин Данилович (1861–1942), Євген Левицький (1870–1925).

2. Проголошення ідеї політичної незалежності України

Питання про автономію як програмну мету РУРПу викликало в партії гостру дискусію. Так звані «молодші» радикали (Юліан Бачинський (1870–1940), В'ячеслав Будзиновський (1868–1935), Олександр Колесса (1867–1945) та ін.) висловили незгоду з цим положенням програми. Кінцевою метою політичної діяльності партії вони вважали державну самостійність України, а автономію у складі перебудованої на федеративних засадах Австро-Угорщини лише першим етапом на шляху до цієї мети. Ця ідея одержала в партії широку підтримку. У 1895 р. програма РУРПу була доповнена окремим пунктом про те, що здійснення соціалістичних ідеалів можливе лише за цілковитої політичної самостійності українського народу. **Самостійність – стратегічна мета партії.**

Поміркуйте Яке значення мало проголошення курсу на державну самостійність першою українською партією?

1. Юліан Бачинський перший серед громадських діячів висунув і обґрунтував ідею здобуття Україною цілкової політичної незалежності. 2. Сторінка з брошури «Україна irredenta».

Через рік один з «молодших» радикалів Юліан Бачинський опублікував брошуру «Україна irredenta» («Україна уярмлена»), в якій доводив історичну необхідність здобуття Україною повної політичної незалежності. Ця брошура відіграла важливу роль у розвитку національної самосвідомості і національно-визвольного руху як на західноукраїнських землях, так і на Наддніпрянщині.

На підтримку ідеї самостійної України виступив І. Франко – великий український поет і науковець, один з найвидатніших українських суспільно-політичних діячів кінця XIX – початку XX ст.

Поступово ця ідея стала пануючою в західноукраїнському національно-визвольному русі. Всі українські національні партії Західної України в подальшому стояли на самостійницьких позиціях.

3. Утворення Української національної демократичної партії (УНДП)

Наприкінці 90-х років XIX ст. у Галичині відбувалося зближення частини народовців, незадоволених «новорівськими» компромісами своїх товаришів, з тим крилом радикальної партії, яке все більше відмовлялося від соціалістичної ідеології на користь національної ідеї. За сприяння

М. Грушевського, який став шанованим і авторитетним в обох політичних течіях, формування нової партії прискорилося. У 1899 р. була створена **Українська національна демократична партія (УНДП)**. Ця партія поряд з іншими питаннями ставила й рішучі національні завдання – зміцнення почуття єдності з «російськими українцями», пробудження серед українців Закарпаття того ж національного духу, що й у Галичині та на Буковині. Керівний орган партії – Народний комітет – виступив із закликом до українців **боротися за незалежну Україну**. УНДП швидко стала найчисельнішою політичною партією на західноукраїнських землях. За вплив на суспільство з нею могла до певної міри змагатися лише РУРП. Фактично в українському русі виникла двопартійна система.

4. Формування Української соціал-демократичної партії (УСДП)

Наприкінці XIX ст. у Європі широкого розповсюдження набувають соціалістичні ідеї. Однією з найбільших і найавторитетніших у Європі була Австрійська соціал-демократична партія, установчий з'їзд якої пройшов 30 грудня 1888 – 1 січня 1889 р. Її складовою частиною стала соціал-демократична партія Галичини і Сілезії (промисловий район сучасної Польщі), утворена в 1892 р.

З часом у середовищі австрійської соціал-демократії посилилися настрої на користь перетворення партії на спілку автономних національних організацій. Польські соціал-демократи створили Польську соціал-демократичну партію. Але галицькі українці не ввійшли до неї і разом з лівими радикалами восени 1899 р. оголосили створення **Української соціал-демократичної партії (УСДП)**.

Лідерами партії стали Микола Ганкевич (1869–1939), Семен Вітик (1876 – бл. 1937), Володимир Охримович (1870–1931) та ін.

Як і австрійська соціал-демократія, УСДП відмовилася від ідеї диктатури пролетаріату, прагнула досягти соціалізму через реформи, легальні парламентські методи боротьби.

Водночас лідери УСДП підкреслювали історичну необхідність побудови в перспективі **незалежної соборної української держави**, що, у свою чергу, зумовлювало потребу активізації виховної роботи серед українських робітників. У зв'язку з цим виник конфлікт між УСДП та польською соціал-демократією, керівники якої забороняли українським соціал-демократам вести пропагандистську роботу серед галицьких робітників, вважаючи їх у своїй масі поляками.

ВИСНОВКИ ТА УЗАГАЛЬНЕННЯ

У 90-ті роки XIX ст. національно-визвольний рух у Галичині піднявся на якісно новий щабель. Прискорився процес формування політичних партій. У 1890 р. була утворена Русько-українська радикальна партія (РУРП). У 1899 р. завершилося формування Української національної демократичної партії (УНДП). Український національно-визвольний рух став **приходити до усвідомлення необхідності боротьби за власну незалежну державу**. Еволюцію від автономізму до незалежності прискорила брошура Ю. Бачинського «Україна irredenta» і перехід на самостійницькі позиції І. Франка, одного з найвидатніших і найавторитетніших громадсько-політичних діячів, класика української літератури.

Перевірте себе

1. Коли виникла перша українська політична партія – РУРП?
2. Покажіть еволюцію українського руху в Галичині від автономізму до самостійності.
3. Проаналізуйте обставини утворення УНДП.
4. Охарактеризуйте особливості утворення УСДП.
5. Чи є підстави говорити про переміщення наприкінці XIX ст. центру українського руху з Наддніпрянщини в Галичину?

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

З Програми
Русько-Української
радикальної партії

Зваживши, що теперішні економічні, політичні і культурні потреби нашого простого народу і інтелігенції такі, що обі наші старші партії – народовська і москалофільська, – при своїх основах і цілях, не в стані заспокоїти тих потреб, – ми, русько-українські радикали, порозумівшись приватно в днях 4 і 5 н. ст. жовтня 1890 р., виступаємо от-се яко нова партія під назвою Русько-Українська радикальна партія з ось якою програмою:

А. Програма максімальная

1) В справах суспільно-економічних змагаємо до переміни способу продукції згідно зі здобутками наукового соціалізму, т. є. хочемо колективного устрою праці і колективної власности средств продукційних.

2) В справах політичних хочемо повної волі особи, слова, сходин і товариств, печаті і сумління, забезпечення кожній одиниці, без різниці пола, як найповнішого впливу на рішанє всіх питань політичного життя; автономії громад, повітів,

крайів, у справах, котрі тільки їх дотикають; уділення кожному народови можности якнайповнішого розвитку культурного.

3) В справах культурних стоїмо на ґрунті позитивної науки, за раціоналізмом в справах віри і реалізмом в штуці, і домагаємося, щоби всі здобутки культури і науки сталися власністю всего народу.

Джерело: Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. Документи і матеріали. – Т. 1. – Сучасність, 1983. – С. 9.

Запитання і завдання

Які відмінності мала радикальна течія в суспільно-політичному русі у порівнянні з москвофільською та народовською?

Запам'ятайте дати

- 1890 – утворена перша українська політична партія (РУРП).
- 1896 – обґрунтування Ю. Бачинським ідеї самостійної Української держави в брошурі «Україна irredenta».
- 1899 – утворення нових політичних партій – УНДП та УСДП.

Словник термінів

- **Держава соборна** – держава, яка об'єднує в своєму складі всі етнічні (у нашому випадку українські) землі.

Узагальнювальний урок

Творчі завдання

Правильно чи помилково стверджувати, що на кінець XIX ст. Україна перетворилася на індустріальне суспільство? Правильно чи помилково вважати, що перехід від культурницької роботи до політичної боротьби був закономірним для українського суспільно-політичного руху?

1. Економічне життя

Економіка обох частин України – Наддніпрянської і Західної – мала у другій половині XIX ст. багато спільного. Україна у складі Росії та Австро-Угорщини переживала складний етап модернізації – переходу від економічних відносин доби кріпосництва до ринкових виробничих, від аграрно-ремісничого до індустріального суспільства. Труднощі перехідного періоду тягарем лягали перш за все на українське селянство й робітництво.

Іншою суттєвою обставиною, що позначалася на житті країни, була політична і економічна залежність Наддніпрянщини і Західної України від волі Центру: Петербурга, Відня, Будапешта. **Економічні інтереси власне України враховувалися недостатньо.**

Але при цьому в економіці двох частин України існували й істотні відмінності, пов'язані з тим, що в них реалізувалися різні типи колоніальної залежності.

2. Наддніпрянська Україна: реформи 60–70-х років XIX ст.

Економічне становище України середини XIX ст. визначалося все більш прогресуючим занепадом кріпосницьких відносин. Рух за реформу кріпосницької системи охопив усі верстви суспільства. У цих умовах самодержавство **в лютому 1861 р. пішло на проведення такої реформи.** Селяни одержали особисту свободу і земельні наділи. За отриману землю вони повинні були заплатити поміщику. Оскільки грошей для цього не мали, викупні платежі взяла на себе держава. Протягом 49 років селяни зобов'язувалися повернути державі борг з відсотками.

Здійснене царизмом скасування кріпацтва хоча й враховувало перш за все інтереси поміщиків, все ж **стало помітним кроком вперед.** Створювалися умови для швидкого економічного прогресу. Серйозним недоліком реформи стало збереження великого поміщицького землеволодіння.

З метою пристосувати країну до нових реалій соціально-економічного розвитку правлячі кола в 60–70-х роках XIX ст. здійснили й реформи **управління, суду, освіти, військової справи, фінансову тощо.** Судова реформа 1864 р. ліквідувала становий закритий суд. Тепер судочинство здійснювалося з участю обох сторін, рішення приймали присяжні засідателі. Звинувачувані отримали право захисту. Суд став відкритим, і на його засіданнях могли бути присутніми бажаччі.

У тому ж році в південних і лівобережних губерніях України **почалось здійснення земської реформи,** внаслідок якої вводилося місцеве (земське) самоуправління. Земства отримали право займатися питаннями місцевого господарського і культурного життя. З 1870 р. почався перехід до міського самоврядування. У містах України утворювалися міські думи.

Реформа прийшла і **в систему освіти.** З 1864 р. запроваджувалася єдина система початкової освіти. Середню освіту, яка відкривала дорогу до отримання освіти вищої, здобували в гімназіях, навчання в яких було платним.

Зміни відбувалися в армії. У 1874 р. ввели загальний військовий обов'язок. Замість 25 років служби при рекрутських наборах тепер залишили шість-сім. Освічені служили значно менше.

Реформи відкрили той шлях розвитку, який через півстоліття привів Україну до національної революції.

3. Економічний розвиток підросійської України

Східна Україна після реформи 1861 р. переживала бурхливе економічне піднесення. Але це піднесення мало однобічний характер, який визначався економічною політикою самодержавства. Основною метою російської економічної політики в Україні було закріплення її стану як сільськогосподарського району імперії, постачальника сировини для російської промисловості і ринку збуту продукції. Унаслідок цього в Україні розвивалися ті галузі, які не мали відповідних природних умов для розвитку в Росії (цукрова), або ті, які поставляли сировину чи напівфабрикати для російської індустрії (металургія, вуглевидобування).

У 60–90-х роках XIX ст. в Україні сформувалися промислові центри загальноімперського значення – Донецький вугільно-металургійний, Криворізький залізорудний, Нікопольський марганцевий. Україна перетворилася на головну вугільно-металургійну базу Російської імперії. Видобуток вугілля в Донбасі у 1860–1900 рр. виріс більш ніж на 1000 %. На Донбас припадало 70 % усього вуглевидобування імперії. В Україну перемістився центр видобування залізної руди. Якщо у цілому в імперії видобування її за 30 років виросло у вісім разів, то в Україні – в 158. У кінці XIX ст. в Україні виплавлялось 52 % чавуну в імперії.

Таким чином, три сировинні галузі України домоглися небачених успіхів. Інші ж стояли на місці. Певний виняток становило лише сільськогосподарське й транспортне машинобудування.

Великі зміни відбувалися в пореформеному селі. Скасування кріпосного права дало поштовх прогресу в сільськогосподарському виробництві. Степова Україна перетворювалася в район торгового зернового господарства. Величезні плантації цукрового буряка на Правобережжі (75 % загальної площі в імперії) постачали сировиною цукрову промисловість, що бурхливо росла. У цілому українське село переживало перехідний період, для якого характерним було співіснування нових форм господарювання зі старими. З цим пов'язувалися суперечності між селянами та поміщиками.

4. Економіка західноукраїнських земель

Економічне життя Західної України визначалося тим, що австрійська економічна політика в ній мала більш яскраво виражений колоніальний характер, ніж російська в Східній

Україні. Західноукраїнські землі остаточно перетворились у внутрішню колонію, стали ринком збуту товарів і доступним джерелом цінної промислової і сільськогосподарської сировини для метрополії. **Усе це стримувало економічний розвиток.** Певний розвиток отримали лише лісопереробне виробництво й нафтовидобування. Західна Україна залишалась аграрним краєм. У сільському та лісовому господарствах було задіяно 72 % населення, а в Закарпатті навіть 85 %. Панування великого поміщицького землеволодіння **загостило земельний голод.** Безземелля в умовах економічного застою стало причиною масової еміграції, переважно до Північної та Південної Америки, яка розпочалася в кінці XIX ст.

5. Український національно-визвольний рух у Наддніпрянщині

У кінці 50-х років XIX ст. у ролі будителів національної самосвідомості виступили **студенти Київського університету** – активні учасники громадівського руху, який тоді мав культурно-просвітницький характер. Силами громад започатковувалися недільні школи, організовувалися публічні лекції й бібліотеки, поширювалися твори Т. Шевченка.

Серед лідерів руху, що мав й іншу назву – **«українофільство»**, були В. Антонович, П. Чубинський, М. Драгоманов та ін. Діяли громади в Полтаві, Чернігові, Одесі, Харкові, Житомирі, Катеринославі. Ідеологічним органом громадівського руху став суспільно-політичний часопис **«Основа»**, який видавався в Петербурзі. В умовах переслідувань і арештів у 1863–1864 рр. громади мусили припинити свою діяльність. **Відновлення громадівського руху припало на 70-ті роки XIX ст.** У цей час основну увагу громадівці приділили науковій і видавничій діяльності. У 1882 р. у Києві почав виходити історико-етнографічний журнал **«Киевская старина»**.

Помітний внесок у національно-визвольний рух зробив **М. Драгоманов** – один з активних діячів Київської громади. М. Драгоманов відстоював право українців на політичну свободу й національну автономію і виступав за соціалізм, в основі якого вбачав не марксистську диктатуру пролетаріату, а загальнолюдські цінності.

90-ті роки XIX ст. були відзначені політизацією українського національного руху. В 1891 р. студенти утворили **Братство тарасівців**, у програмі якого фіксувалася ідея боротьби за досягнення незалежності України.

6. Російський і польський визвольні рухи в Україні

Поряд з національним, в Україні у другій половині XIX ст. розгортався суспільно-політичний рух, котрий базувався на

загальноросійському ґрунті. У 60-х роках XIX ст. сформувався рух народників, які пропагували впровадження соціалізму на основі російської селянської общини. У кінці 70-х – на початку 80-х років XIX ст. народники вдалися до терору проти влади, намагаючись шляхом замахів на представників правлячої верхівки включно з царем революціонізувати маси й підняти їх на повстання. У народницьких організаціях брало участь багато жителів України, хоча до українського визвольного руху народники ставилися негативно.

Особливістю Правобережної України було те, що тут, крім українського національного і загальноросійського, існував ще і польський національний рух. Його позиції після поразки польського повстання 1830–1831 рр. ослабли. І все ж він спромігся у 1863–1864 рр. на нове масове антиросійське повстання, в якому взяли участь деякі українці, члени загальноросійських революційних організацій. Останнє у XIX ст. польське повстання, зорієнтоване на відновлення Польської держави, до якої увійшла б Правобережна Україна, масової підтримки в українців не отримало.

7. Піднесення національно-визвольного руху на західноукраїнських землях

Друга половина XIX ст. стала й часом піднесення національно-визвольного руху на західноукраїнських землях. У суспільно-політичному русі там викристалізувалося декілька течій. Як реакція на польські утиски в 60-х роках XIX ст. з'явилася й на певний час стала провідною течія москвофілів. Її представників приваблювала етнічна близькість українців і росіян, вони вірили у прогресивну роль Росії в житті слов'янства. Москвофіли, як і російське самодержавство, не визнавали українського народу та його мови, пропагували ідею «єдиної неподільної народності» від Карпат до Камчатки. Хоча москвофіли спиралися на таємну щедрю фінансову та організаційну підтримку Росії, їхній вплив у 80–90-х роках XIX ст. помітно зменшився. Набув ваги рух народовців, представники якого відстоювали ідею самобутності українського народу, прагнули піднести його культурно-освітній рівень і національну свідомість. Діяльність народовців проявлялась у двох основних формах: перша – пропаганда національних і культурно-освітніх ідей у періодичних виданнях; друга – виконання цієї ж роботи через створювані ними товариства, установи, гуртки, культурно-освітні заклади. Мету надання освіченості народові ставило засноване в 1868 р. культурно-освітнє товариство «Просвіта», яке наприкінці 90-х років XIX ст. мало у своєму розпорядженні 816 читалень та 19 їхніх філій. Непересічну роль у розвитку української мови й літератури відіграло створене

1873 р. Літературно-наукове товариство ім. Т. Шевченка (з 1892 р. Наукове товариство), яке під керівництвом М. Грушевського перетворилося на своєрідну академію наук.

Назва політичної партії та організації	Політичне спрямування	Час і місце заснування політичної партії та організації	Засновники та лідери політичної партії та організації	Друковані органи партійно-політичних структур
Народна рада	Національно-демократична організація (товариство)	24 жовтня 1885 р., Львів	Ю. Романчук, О. Огоновський, В. Нагірний, О. Степанович, І. Белей, К. Левицький, О. Барвінський	«Діло», «Батьківщина»
Русько-Українська радикальна партія (РУРП)	Ліворадикальна партія	4–5 жовтня 1890 р., Львів	І. Франко, М. Павлик, О. Терлецький, В. Охримович, Р. Ярославич, В. Будзиновський, С. Данилович, К. Трильовський	«Народ», «Хлібороб», «Радикал», «Громадський голос»
Католицький русько-народний союз (КРНС)	Політична організація (товариство) консервативного спрямування	Жовтень 1896 р., Львів	О. Барвінський, Н. Вахнянин, А. Шептицький, В. Косовський, К. Студинський, Р. Сембратович, І. Чапальський	«Руслан»
Українська соціал-демократична партія (УСДП)	Ліворадикальна партія	18 вересня 1899 р., Львів	М. Ганкевич, С. Вітик, В. Охримович, Ю. Бачинський, В. Левинський, В. Старосольський, Р. Ярославич	«Воля», «Земля і воля»
Українська націонал-демократична партія (УНДП)	Політична партія центристського спрямування	20 грудня 1899 р., Львів	М. Грушевський, І. Франко, Ю. Романчук, К. Левицький, В. Будзиновський	«Діло», «Будучність»
Руська народна партія (РНП)	Політична партія консервативного напрямку	7 лютого 1900 р., Львів	В. Давидяк, В. Дудикевич, І. Пелих, К. Сенік	«Галичанин», «Русское слово»

У середині 70-х років XIX ст. у Галичині з'явилася молода інтелігенція, котра започаткувала **радикальну течію**. Діячі цього напрямку майбутнє України пов'язували із соціалізмом.

У 1890 р. вони утворили **першу українську політичну партію – РУРП**. Партія прагнула до утвердження ідеалів соціалізму, демократизації суспільного життя, використання здобутків культури й науки для піднесення національної свідомості й почуття солідарності серед українців, досягнення ними незалежності

У 1899 р. народовці й очолювані І. Франком молоді радикали створили УНДП. Ця партія, що швидко стала найчисельнішою й найвпливовішою на західноукраїнських землях, поряд із соціальними ставила й рішучі національні завдання – **зміцнення почуття єдності з підросійськими українцями, пробудження національного духу на Закарпатті**.

Діяли й інші політичні партії та організації (див. табл. на с. 287). У цілому всі вони продовжували курс, започаткований або народовцями, або москвофілами. Але, як уже зазначалося, чим далі, тим більшу підтримку отримував перший з цих напрямків.

8. Переміщення центру українського національно-визвольного руху з Наддніпрянщини в Західну Україну

Національним рухом у другій половині XIX ст. були охоплені всі українські землі – наддніпрянські і західноукраїнські. Але розвивався він у Східній і Західній Україні з різною інтенсивністю. Останні десятиліття XIX ст. відзначені розширенням масштабів і **прискоренням визрівання національно-визвольного руху західних українців (головним чином галичан) і відносно повільним зростанням українського визвольного руху в Наддніпрянській Україні.** І причина цього не в самих українцях, а в різних політичних режимах Російської і Австро-Угорської імперій.

Тривалий тиск імперської влади на українців у Російській державі досяг у другій половині XIX ст. свого апогею (Валуєвський циркуляр і Емський указ). Бути тоді українцем, говорити й писати українською мовою, вивчати історію чи етнографію України означало наражатися на серйозну небезпеку і, у кращому випадку, потрапити під нагляд поліції, а то й опинитись у засланні. Саме це й обумовило **відносно повільне розгортання національного руху в Наддніпрянщині.** У 60–90-ті роки XIX ст., прагнучи обійти суто політичні питання, він обмежувався культурно-освітньою діяльністю.

У цих умовах багато незадоволених владою українців брали участь в активних на теренах України **російських політичних організаціях, переважно соціалістичних.** Але ці організації ігнорували національні прагнення українського народу. І лише поволі наприкінці XIX ст. у свідомості української інтелігенції

почала утверджуватися ідея необхідності боротьби за відродження власної державності.

Порівняно з російською частиною України, умови для **національного згуртування західних українців виявилися сприятливішими**. Австро-Угорщина була європейською країною і в ній діяли, хоч і з суттєвими обмеженнями, демократичні принципи організації суспільного життя. На відміну від Російської імперії, побудованої на самодержавних засадах, Австро-Угорська імперія була **конституційною монархією з центральним і крайовим парламентами**. До того ж національні утиски українці терпіли у цій державі **не стільки від австрійської влади, скільки від поляків (у Східній Галичині), угорців (у Закарпатті) і румун (у Буковині)**.

Але, як і на Сході, український рух у Західній Україні починався з культурницької діяльності. У краї були сильні надії на допомогу слов'янської Росії (москвофіли). Та вже на кінець XIX ст. Західна Україна пододала ці «хвороби зростання» і світ побачив сконсолідовану націю, готову у відстоюванні власних прав іти за своїми провідниками до кінця.

У визвольний рух на західноукраїнських землях у 80-х роках XIX ст. **прийшли радикали** – молоде покоління діячів, яке було налаштоване **вийти за рамки культурно-освітньої діяльності**. Вони започаткували традиції політичної боротьби, в якій висувалися вимоги державності України. Приблизно на десять років раніше, ніж на Сході, в Західній Україні почали діяти національні політичні партії.

■ Перевірте себе

1. Складіть таблицю «Реформа 1861 р. в Україні». Запишіть у ній, що сприяло, а що заважало розвитку ринкових відносин після реформи 1861 р.

2. Вкажіть роки подій:

- земська реформа;
- реформа міського самоврядування;
- шкільна реформа;
- судова реформа;
- військова реформа.

Який вплив мали реформи 60–70-х років XIX ст. на соціально-економічний розвиток і політичне становище України?

Чи правильно стверджувати, що економічна політика Австро-Угорщини і Росії щодо України мала колоніальний характер? Свою відповідь обґрунтуйте.

Визначіть провідні галузі промисловості України та їх досягнення у другій половині XIX ст.

3. Охарактеризуйте особливості соціально-економічного розвитку Західної України порівняно з Наддніпрянською.
4. Чим відрізнялося формування фабрично-заводської промисловості на західноукраїнських землях від південних та східних областей України?
5. Які галузі землеробства і тваринництва особливо швидко розвивалися в Україні після 1861 р.?
6. Назвіть технічні культури в рослинництві, які вирощували в Україні у другій половині XIX ст. В яких галузях промисловості вони використовувалися?
Схарактеризуйте основний зміст Валуєвського циркуляра та Емського указу. Ким, коли і з якою метою вони видані? Яку роль відіграли?
За поданою схемою проаналізуйте діяльність громад і зробіть висновки:
  - а) час виникнення громад;
  - б) місця найбільшого поширення діяльності;
  - в) найвизначніші діячі;
  - г) основні напрямки діяльності.
7. Охарактеризуйте місце і роль у суспільно-політичному житті Наддніпрянщини російського і польського визвольних рухів. За поданими в таблиці питаннями порівняйте діяльність на західноукраїнських землях організацій москвофілів та народовців.

Питання для порівняння	Москвофіли	Народовці
Коли виникли		
Кого об'єднували		
Основна мета		
Головні методи і форми діяльності		
Значення і подальша еволюція		
Чиї інтереси захищали		

8. Розшифруйте абревіатури й запишіть повну назву організацій: РУРП, УНДП, УСДП, НТШ.
9. З'ясуйте обставини, що спричинили переміщення центру українського національно-визвольного руху з Наддніпрянської України в Західну.

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

1. Криза поміщицького господарювання в пореформені роки (Панас Мирний та Іван Білик «Хіба режуть воли, як ясла повні?»)

Що ж його робити? Як його приладитись? Руки до діла не при звичаєні змалечку, – не неволити ж їх на старість?! А розум – хто до

волі думав, що панові потрібен робочий розум? Панові треба було знатного роду, багатства: треба було вміти себе показати, вміти пожити, поїсти, попиту, а мати робочий розум, здатний на діло, а не на вигадки панські, – панові не треба було... А тепер: розуму! праці! – тільки й чути, як вигукували на всіх шляхах, на всіх базарах життя.

Хто зразу не перелякався того покрику та брався за діло, того захоплювало життя на свої бистрі хвили, мчало усе вперед, вперед, – то кидало його наспід, заливало; то вертало наверх, підкидало вгору, знову несло на гребенястій хвилі – аж поки не виносило на берег... Хоча боліли іноді у нашого пловця пом'яті боки, а все-таки він, хоч і нетвердими ногами, ступав на ту землю, де колись усе живло тремтало його духу. Усе-таки він був господар на ній, а не попихач, не наймит. Швидко він зживався з новим своїм місцем на старій землі – і підвертав її під себе: вона йому плодила, родила – ставало на пожиття його! А хто перелякався, той залазив до себе на хутір, у село, проклинав новий вік, нових людей, день за днем тяг злиденне життя, проїдаючи останнє своє добро...

Джерело: Панас Мирний. Твори. – К.: Молодь, 1965. – С. 361.

Запитання і завдання

1. Що було причиною розорення багатьох поміщиків після реформи 1861 р.? Що допомагало частині з них пристосуватися до нових умов?
2. Використайте цей уривок з роману у розповіді про перші роки життя українського села після скасування кріпацтва.

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

2. Поширення машин у сільському господарстві Півдня України

Сільськогосподарські машини системи німця-колоніста Леппа мають тепер найбільш широке розповсюдження в Новоросії. Щоб говорити про ступінь їх поширення – досить сказати, що в Новоросії в теперішній час існує понад 20 чавуноливарних заводів, які зайняті головним чином протягом круглого року виробництвом лепповських жниварок. Взагалі вони випускають на рік не менше десяти тисяч машин, і величезна пропозиція ця не завжди спроможна задовольнити ще більший попит. В Таврійській губернії тепер 40000 цих машин. За допомогою машин селянин з своєю сім'єю легко збирає сорок-п'ятдесят, а то й сто десятин посіву, між тим, як раніше йому довелося би майже всю цю роботу виконувати руками поденників.

Джерело: Шаховский Н. Сельскохозяйственные отхожие промыслы. – М., 1896. – С. 160.

Запитання і завдання

1. Чому машини набули найбільшого поширення в сільськогосподарському виробництві саме Півдня України?
2. В яких господарствах використовувалась сільськогосподарська техніка?
3. Порівняйте відомі вам дані про використання сільськогосподарських машин у різних районах України.

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

3. Каховка – ринок найму сільськогосподарських робітників

Каховка, в звичайний час невелике, майже глухе поселення, знаменита своїми двома ярмарками: весною – Микільським – 9 травня і восени – Покровським – 1 жовтня.

Микільський ярмарок за своїм розміром і характером навряд чи має будь-що подібне не тільки на Півдні, але і в усій Росії... Він до цього часу не втратив свого панівного значення, як головний ринок для найму сільських робітників, що встановлює ціни на літню працю. Звичайно числа 6–7 травня починається величезний з'їзд сюди сільських хазяїв з усіх повітів Таврійської, деяких повітів Херсонської і Катеринославської губерній. У безлюдній в звичайний час Каховці настає на 3–4 дні пора буяння життя...

Каховка, як місце збору і найму робітників, має не тільки важливе значення за величезним числом робітників, але й тому, що завдяки своєму географічному становищу цей «робітничий ринок» займає прийдешній сільськогосподарський люд дуже віддалених місцевостей. «Бродяча робітнича Русь» сюди стікається всілякими шляхами – пішки, залізницею, пароплавами, дубами, плотами та ін. На Каховському ринку найму робітників пропонують наймачам свої послуги полтавці, кияни, чернігівці, орловці, куряни та ін. Десятки тисяч робітників, що припливли дубами, «гарелами», розташовуються величезним табором на площі над Дніпром, тут ставлять намети, розпалюють вогнища, тут лунає далеко-далеко по Дніпру малоросійська пісня... В іншій частині Каховки, на величезній площі, розташовуються тисячі робітників, що прибули з своїми підводами, на волах і конях. Центр ярмаркової площі зайнято переважно партіями пішоходів або тих, що прибули пароплавами. Каховка – це типовий ринок найму робітників. Не побувавши у Каховці під час весняного ярмарку, ледве чи можливо скласти ясну уяву про ринки пропозиції сільськогосподарських робочих рук.

Джерело: Тезяков Н.М. Рынки найма сельскохозяйственных рабочих на юге России в санитарном отношении и врачебно-продовольственные пункты. – СПб., 1902. – С. 92–94.

Запитання і завдання

1. Чому саме в Каховці, що на Півдні України, розміщувався найбільший ринок сільськогосподарських робітників?
2. Що ви знаєте про масштаби використання вільнонайманої праці в українському селі?

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ**4. Програмні засади Братства тарасівців**

1) Самостійна суверенна Україна, соборна, ціла й нероздільна, від Сяну по Кубань, від Карпатів по Кавказ, вільна між вільними, рівна між рівними, без пана й без хама, в будучому без класової боротьби;

2) федерація всередині, цеб-то федерація лівобережної, правобережної, Степ. України, Кубани й Галичини;

3) гетьман – як президент і сойми;

4) мета державна – перед усе й понад усе;

5) удержавлення поверхні і надр землі, грубого промислу й гуртової торгівлі, трудова повинність, ...загальна безплатна й обов'язкова наука, цілковита воля віри, відокремлення церкви від держави, національна армія;

6) боротьба з імперіалізмом, боротьба зі свавільними утисками;

7) не говорити, а робити; не знати, а вміти;

8) Україна для українців, цеб-то, що визнають себе українцями;

9) культура нації: своя наука, своя краса, своє сумління, свій розум, своя правда, своя воля, свій бог;

10) культура «я» чи то братерства: держава – велика зорганізована громада; громада складається з осібників; коли осібник вільний і дужий, то і держава міцна; коли осібник – раб темний, то й держава ні до чого;

11) не ми будемо, коли Вкраїні волі й долі не здобудемо.

Джерело: Слабченко М.Є. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX століття. – Харків, 1927. – Т. II. – С. 204.

Запитання і завдання

Проаналізуйте програмні завдання Братства тарасівців і дайте відповідь на запитання:

- а) Який політичний лад планували встановити в Україні тарасівці?
- б) Яким соціально-економічним порядком віддавали перевагу члени Братства тарасівців?
- в) Які перетворення в культурно-освітній і духовній сферах передбачали тарасівці?

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

5. Гімн Івана Франка, надрукований у першій українсько-польській робітничій газеті «Праця», яка виходила у Львові 1882 р.

Не пора, не пора, не пора
Москалеві, ляхові служити!
Довершилась України кривда стара, –
Нам пора для України жити.

Не пора, не пора, не пора
За невігласів лить свою кров,
І любити царя, що наш люд обдира, –
Для України наша любов.

Не пора, не пора, не пора
В рідну хату вносити роздор!
Най пропаде незгоди проклята мара!
Під України єднаймося прапор!

Бо пора, се великая єсть:
У завзятій важкій боротьбі
Ми поляжем, щоб волю, і щастя, і честь,
Рідний краю, здобути тобі!

Джерело: Українське слово: Хрестоматія української літератури та літературної критики ХХ ст. – К.: Рось, 1994. – Т. 1. – С. 323.

Запитання і завдання

1. Назвіть основні політичні ідеї «Гімну».
2. Членом якої партії був Іван Франко?

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

6. Газета галицьких соціал-демократів «Воля» (1 січня 1900 р.) про програмні засади УСДП

Наша програмна ціль ясна. Повна воля політична, самодержавність люду, демократія; перехід землі і фабрик на власність загалу, спільна господарка на користь загалу; визволення люду з темноти, доступ для кожного до науки, до світла...

Боротьба в ім'я ідеалів соціалізму проти гнобителів люду, се також боротьба за визволення національне. «На те, щоби єдність міжнародна пролетаріату розвилась вповні, треба щоби кожен народ був паном у своїй хаті».

...Ми змагаємо до того, щоби цілий народ український виборов собі національну волю та самостійність політичну; наша ціль – вільна держава українського народу, українська республіка.

...Ми далекі від національної ненависті до чужинців; ми є ворогами шовінізму... Любов до нашого народу зливається в нас в одно з любов'ю до всіх визискуваних, неволених і гнблених, до всіх тих, що разом з нами готові йти «на стрічу сонцю золотому»...

Джерело: Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. Документи і матеріали. – Т. 1. – С. 55–56.

Запитання і завдання

1. Які завдання ставила перед собою Українська соціал-демократична партія (УСДП) в соціально-економічній сфері?
2. Як прагнули вирішити українські соціал-демократи національне питання? Якою вони бачили Україну в майбутньому?

К

ультурне життя України у другій половині XIX ст.

ТЕМА

Творче завдання до теми

Чи правомірно стверджувати, що культурний поступ України у другій половині XIX ст. був важливим чинником у становленні української нації?

§31

Особливості розвитку культури.
Освіта і наука

ЗГАДАЙТЕ 1. Особливості розвитку культури наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. 2. Яким був стан освіти в Україні у першій половині XIX ст.? 3. Порівняйте ситуацію в освітній сфері у Наддніпрянській та Західній Україні. 4. Якими досягненнями прославилися вчені України першої половини XIX ст.?

Творче завдання

Правильно чи помилково стверджувати, що стан освіти в другій половині XIX ст. значно покращився порівняно з початком XIX ст.?

1. Особливості розвитку культури

У другій половині XIX ст. імперські уряди продовжували стримувати розвиток національної культури й це негативно позначалося на її стані. Однак соціально-економічні та суспільно-політичні зміни, процес модернізації незалежно від бажання влади стимулювали культурний поступ. Ці протилежні тенденції у повній мірі проявилися у сфері освіти. Економіка вимагала її вдосконалення, й з цим не могли не рахуватися можновладці. Але при цьому вони прагнули перешкоджати прогресу національної освіти.

В умовах політичної залежності і денаціоналізації українського народу культура залишалася останнім bastionом у

боротьбі за його самозбереження. Поки українці ще не втратили своєї мови і культури, залишалася надія на їх національно-державне відродження.

Це добре розуміли правителі тих країн, до складу яких входили українські землі. Вони робили все, щоб позбавити українців рідної мови і культури, тримати в темноті і неучтві.

Така політика особливо послідовно втілювалася в життя в Наддніпрянщині. Якщо в Західній Європі культурі й освіті надавалася постійна підтримка як з боку уряду, так і з боку заможних прошарків суспільства – великих землевласників, підприємців та фінансистів, то в Україні ситуація була діаметрально протилежною. Уряд царської імперії фінансував **виключно російську культуру й освіту**. Лише незначна частина українських підприємців та фінансистів вкладала кошти у розвиток національної культури й освіти. Відсутність постійного й достатнього фінансування позначалася на їхньому розвитку вкрай негативно. Але діяли й об'єктивні чинники, непідвладні імперським урядовцям.

Поміркуйте Які саме процеси стали на перешкоді імперській політиці в галузі освіти?

Перетворення у промисловості, сільському господарстві й торгівлі та певні демократичні зрушення загострили потребу суспільства у професійно підготовлених кадрах робітників і службовців, а також діячах культури, здатних задовольнити духовні запити народу. Небувало поживавився інтерес до історії, мови, культури. Національна інтелігенція стала впливовою

силою, здатною спрямовувати культурний розвиток нації й вести її за собою. Активно формувалася самосвідомість українців. На чергу денну ставилися нові й нові національно-культурні завдання.

У таких умовах уряди Російської й Австро-Угорської імперій вже не могли ефективно контролювати національно-культурні процеси та спрямовувати їх у русло денаціоналізації. Видані ними заборони виявилися малорезультативними й фактично не могли зупинити процес зростання національної культури. **Боротьба національних сил проти імперської політики визначала зміст розвитку культури України другої половини XIX ст.**

2. Посилення ролі освіти

Модернізаційні процеси, які охопили розвинуті країни світу, викликали різке збільшення попиту на освічених людей. Без них був неможливий **не лише технічний, але й соціально-економічний прогрес**. Ті народи, які успішно вирішували освітні проблеми, вели, як **правило, перед у всіх сферах життя**.

Але в політично залежних країнах вплив освіти на суспільний розвиток суперечливий. Сприяючи прискоренню суспільного розвитку, вона нерідко використовується як **ефективний засіб асиміляції**. Саме таким неоднозначним був вплив освіти на розвиток українського народу. Тому національна інтелігенція робила все, щоб освіта в Україні не була засобом зросійщення (в Наддніпрянщині), полонізації, зугорщення чи румунізації (в Західній Україні), щоб вона стала **знаряддям самозбереження і розвитку української нації**.

3. Початкова освіта в Наддніпрянщині. Доля недільних шкіл

На час скасування кріпацтва кількість початкових шкіл в Наддніпрянській Україні була недостатньою для задоволення потреб населення у знаннях. **Одна школа припадала на 10 тис. жителів, один учень — на 150 осіб**. Порівняйте: у 1748 р., більш ніж на сто років раніше, у Гетьманщині (на Чернігівщині) навчався кожен 29-й її мешканець, а школи працювали з розрахунку одна на 746 осіб. Після реформи 1861 р. мережа закладів початкової освіти **значно розширилася**. У 1864 і 1871 роках уряд прийняв положення, які її регулювали. Вони дозволяли займатися освітньою діяльністю земствам, які вже наприкінці століття мали 3200 шкіл. Ці школи краще фінансувалися, а отже, мали кращі приміщення, кращих учителів та багатші бібліотеки. В окремих випадках земства «не помічали» викладання гуманітарних предметів **забороненою українською мовою**. Усього в Україні в 1897 р. налічувалося близько 17 тис. початкових шкіл, які утримувалися державою, громадянами,

земствами, церквою, приватними особами. Однак цієї кількості шкіл не вистачало для навчання усіх дітей. Лише близько **20 % населення України віком старше 10 років у 1897 р. уміли читати. Серед власне українців таких було 13 %.** І це у той час, коли у росіян в Україні цей показник був удвічі (26 %), а серед євреїв – утричі (майже 40 %) вищий.

Поміркуйте Чому відсоток освічених українців був найнижчий?

Вимагаючи збільшення кількості шкіл, українці обстоювали право навчати дітей рідною мовою, бо учні не сприймали викладання російською. Траплялися непоодинокі випадки, коли керівництво шкіл вдавалося до послуг поліції, щоб примусити дітей відвідувати уроки. З'являлися українські школи, які відразу забороняли, але через певний час вони знову відновлювали свою діяльність. Вимогу навчати дітей національною мовою наприкінці XIX ст. ставили сільські громади, земства. Одночасно українці виступали за перебудову змісту освіти, поглиблення шкільних програм. У більшості початкових шкіл викладали Закон Божий, читання, письмо, чотири арифметичні дії. Батьки ж і широка громадськість добивалися, щоб дітей навчали ще й основам природознавства, хімії, фізики, астрономії, географії, історії.

З ініціативи й завдяки безкорисливій діяльності представників демократичної інтелігенції, об'єднаної в різні освітні товариства, комітети, комісії, **сформувалася система позашкільної освіти дорослих.** Мережа позашкільної освіти дорослого населення складалася з недільних шкіл, вечірніх та повторних (для тих, хто в дитинстві не вчився) класів. Найпопулярнішими серед них стали **недільні школи.** У 1862 р. ці школи закрили нібито за здійснювану в них революційну пропаганду. Через два роки під тиском громадськості влада змушена була знову дозволити їх існування, але всіляко перешкоджала їхній роботі. Тому на кінець 90-х років XIX ст. кількість недільних шкіл коливалася по губерніях лише від 10 до 15 в кожній.

4. Шкільна реформа на західноукраїнських землях. Освітнє товариство «Просвіта»

На західноукраїнських землях стан початкової освіти визначався проведеною у 1869 р. шкільною реформою. Встановлювалося загальне обов'язкове початкове навчання дітей віком від 6 до 14 років. Усі школи передавалися з відання церкви під державну опіку. За шкільним законом 1895 р. діяли нижчі, сільські школи, навчання в яких тривало один-три роки, та вищі у містах (4–6 класів). Але хоч навчання й оголошувалося обов'язковим, проте через брак шкіл, тяжке матеріальне

становище селян майже 67 % населення Західної України в 1890 р. залишалося неписьменним. Потяг до навчання нерідко зникав з вини малокваліфікованих учителів. Яскраву розповідь про таке навчання ви знайдете в оповіданні І. Франка «Грицева шкільна наука».

Поміркуйте *Яке значення мало проведення шкільної реформи?*

На відміну від російського, австро-угорський уряд дозволяв викладання українською мовою в школах, хоча місцева влада робила все можливе, щоб нав'язати українцям польську мову навчання в Галичині, угорську – на Закарпатті, румунську – на Буковині. У цілому становище з викладанням української мови у західноукраїнських землях було кращим, ніж у тих українських регіонах, що перебували у складі Російської імперії.

Із загальним нарисом історії діяльності «Просвіти» на західноукраїнських землях у другій половині XIX ст. ви ознайомилися, вивчаючи § 27. Справи освіти були в центрі уваги цього товариства. Членами Головної управи «Просвіти» стали практично всі впливові патріотично налаштовані українські політичні діячі Галичини. Вони доклали значних зусиль, добиваючись заснування українських шкіл і викладання в них українською мовою. І певні досягнення в цьому стали результатом саме цілеспрямованої діяльності просвітян. Крім того, «Просвіта» видавала власним коштом українські підручники, які розходилися не тільки в Галичині, але й на Буковині та Закарпатті.

У 1881 р. шкільні справи від «Просвіти» перейшли до створеного тоді «Руського педагогічного товариства», яке майже на 100 % складалося з активних членів «Просвіти». Товариство утримувало чотири приватні школи і кілька шкіл з гуртожитками, де виховувалась українська молодь.

5. Середня освіта

Середню освіту в Наддніпрянській Україні здобували в класичних гімназіях і реальних училищах. Навчання в гімназіях тривало вісім років. Понад 40 % усього навчального часу займало вивчення «класичних» мов: латинської і грецької. **Природознавство і хімія майже не викладалися.** Лише після гімназії можна було вступити до університету. Навчання велося виключно російською мовою. Коли хтось з викладачів порушував це правило, його звільняли з роботи.

Якщо класичні гімназії мали гуманітарний ухил, то інший тип навчальних закладів – **реальні училища** – більшої уваги надавали природничо-математичним дисциплінам. Навчалися в реальних училищах шість років, а вступати до вузів (крім університетів) могли лише випускники 7-го, додаткового, класу.

Царський уряд прагнув обмежити доступ до середньої освіти представникам селянства, робітників. У 80-ті роки XIX ст. значно підвищено плату за навчання, обмежено вступ до гімназій євреїв. У 1887 р. видано документ, відомий під назвою «циркуляр про кухарчиних дітей», який зобов'язував директорів гімназій утримуватися від прийому до своїх закладів дітей прислуги, дрібних крамарів тощо.

Під впливом загальноєвропейського освітнього процесу запроваджувалася жіноча середня освіта. У 1870 р. відкрито перші жіночі гімназії з восьмирічним терміном навчання. Випускниці отримували право вступу до університетів. Існували також жіночі прогімназії з чотирирічним терміном навчання.

Кількість гімназій була незначною й не могла прийняти на навчання всіх бажаючих. Наприкінці 90-х років XIX ст. на всю підросійську Україну існувало лише 129 гімназій. Середню освіту давали також заклади закритого типу – інститу шляхетних дівчат, кадетські корпуси, приватні пансіони, але доступ до них мали виключно діти дворян.

Не в кращому стані перебувала середня освіта на західноукраїнських землях. Наприкінці XIX ст. гімназії, переважно з польською мовою викладання, діяли тільки у Львові й Перемишлі. У незадовільному стані була середня освіта в Закарпатті й на Буковині.

Справу налагодження освіти для українців намагалися підтримати окремі патріоти-меценати. На Наддніпрянщині серед них виділявся вже відомий вам Г. Галаган. За його ініціативою і при матеріальній допомозі відкрили гімназію в Прилуках і багато народних шкіл. У 1871 р. в пам'ять про померлого сина він заснував Колегію Павла Галагана у Києві. На її утримання виділив значні маєтності в Полтавській і Чернігівській губерніях та подарував їй велику бібліотеку. Колегія за програмою дорівнювала 4 класам класичної гімназії і була розрахована на виховання 70 учнів, з яких 30 – стипендіати Галагана. Всі вихованці колегії жили в інтернаті. Директорами і вчителями цього навчального закладу у різні роки працювало чимало членів громад і відомих українських діячів.

Однак зусиллями лише патріотично налаштованої громадськості надати освіту всім бажаючим було, звичайно, неможливо.

Київські гімназисти.
Фотографія кінця
XIX – початку XX ст.

6. Відкриття нових вищих навчальних закладів. Відкриття кафедри історії України у Львівському університеті

Мережа вищих навчальних закладів у Наддніпрянській Україні розширювалася повільно і не встигала за потребами суспільства у висококваліфікованих спеціалістах. У першій половині XIX ст. на Наддніпрянщині діяли Харківський і Київський університети. У 1865 р. в Одесі відкрили **Новоросійський університет**. Кількість студентів невпинно зростала. Змінювався їхній соціальний склад: зменшилася кількість вихідців із дворян і збільшилася кількість представників духовенства, купецтва, інтелігенції, підприємців, а подекуди навіть селян і робітників. **Навчання було платним**, що гальмувало доступ до вищої освіти дітям недостатньо матеріально забезпечених батьків.

З'явилися вищі спеціальні навчальні заклади для підготовки фахівців із різних галузей промисловості й духовної сфери. Ніжинський юридичний ліцей у 1875 р. перетворили на Історико-філологічний інститут, який готував учителів для середніх шкіл. У Харкові в 1885 р. відкрили перший в Україні технологічний інститут. Через 13 років потому перших студентів прийняв політехнічний інститут у Києві, а ще через рік – Вище гірниче училище в Катеринославі. Харківське ветеринарне училище в 1873 р. реформували у ветеринарний інститут.

На західноукраїнських землях вищу освіту продовжував надавати Львівський університет. У § 29 ви прочитали про відкриття у Львівському університеті **кафедри історії України**, яку

Диплом випускника історико-філологічного факультету Університету Св. Володимира. 1856 р.

очолив М. Грушевський. Ця кафедра була заснована у 1894 р. і відіграла непересічну роль у патріотичному вихованні українських студентів. Знайомлячись з історією своєї країни на лекціях М. Грушевського, львівське студентство формувалося в силу, яка брала жваву участь в українському громадському і політичному житті.

У 1875 р. було засновано Чернівецький університет, а в 1877 р. Львівську технічну академію перетворено на політехнічний інститут. У 1897 р. у Львові засновано Академію ветеринарної медицини.

Відкриваючи нові вузи та підтримуючи вищу освіту в Україні, уряди Російської і Австро-Угорської імперій, крім забезпечення мінімальних потреб краю у кваліфікованих спеціалістах, переслідували ще одну мету: **сформувати у місцевому населенні міцну опору своєї влади.**

Українська мова і культура, як правило, не допускалися у вищі навчальні заклади.

Студент медичного факультету. Дружній шарж.

Поміркуйте Які наслідки мала освітня політика імперських урядів?

Для того щоб одержати вищу освіту, зробити кар'єру і забезпечити пристойний матеріальний рівень, **українець мусив сприйняти мову і культуру іншого народу.** В багатьох випадках так і було. Але серед українців, попри всі несприятливі умови, залишалося чимало таких, які свій талант і здобуті знання без найменших вагань віддавали на службу рідному народу.

7. Розвиток природничих наук

Друга половина XIX ст. увійшла в історію української науки багатьма видатними досягненнями. У цей час в Україні працювало **чимало видатних учених-природознавців.** Професор Харківського університету **Олександр Ляпунов (1857–1918)** посідав провідне місце в розробці проблем стійкості й рівноваги руху механічних систем. Значних успіхів досягли українські математики й фізики.

Ілля Мечников став у 1908 р. Нобелівським лауреатом за відкриття явища фагоцитозу.

Світову славу в розвитку біологічної науки здобули вчені молодого Новоросійського (в Одесі) університету. Видатний зоолог і анатом, вихованець Харківського університету **Ілля Мечников (1845–1916)**, працюючи в Одесі, створив теорію утворення багатоклітинних організмів з одноклітинних, довів, що між безхребетними й хребетними тваринами існує еволюційний зв'язок. Він відкрив явище фагоцитозу – поглинання клітинами організму мікробів. Разом з українським біологом, своїм учнем **Миколою Гамалією (1859–1949)** він у 1886 р. створив в Одесі першу в країні бактеріологічну станцію. Це була друга у світі станція після пастерівської, створеної в Парижі роком раніше.

Не знайшовши належного розуміння на батьківщині, І. Мечников переїхав до Парижа й там став першим лауреатом Нобелівської премії з України. Щодо М. Гамалії, то, продовжуючи справу свого вчителя, він зробив великий внесок у боротьбу з такими жахливими хворобами, як чума, холера, туберкульоз, сказ, упровадив у практику охорони здоров'я щеплення. Хірург **Юлій Шимановський (1829–1868)** зажив світової слави своєю працею «Операції на поверхні тіла», а також винайденням багатьох медичних інструментів.

Західноукраїнський фізик **Іван Пулюй (1845–1918)**, учений світового рівня, в різні роки працював у провідних наукових центрах Європи й відзначився дослідженнями рентгенівського випромінювання. І. Пулюй був знавцем стародавніх мов і у співпраці з П. Кулішем та І. Нечуєм-Левицьким переклав із старосврейської мови **Псалтир** та з грецької **Євангеліє**.

8. Розвиток гуманітарних наук

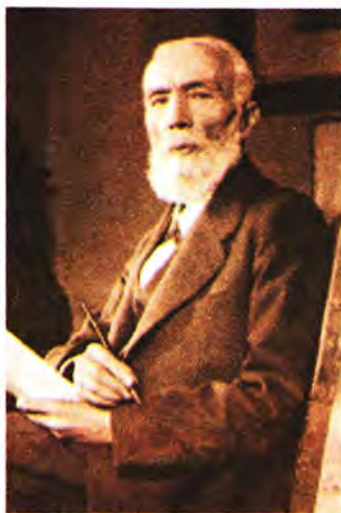
На новий рівень у другій половині XIX ст. піднеслися гуманітарні науки. Це перш за все стосується історії. Микола Костомаров своїми працями «Богдан Хмельницький», «Руїна» та іншими започаткував наукову розробку історії України із залученням матеріалів як вітчизняних, так і зарубіжних архівосховищ.

Великий вплив на розвиток історичної науки справив історик, археолог, етнограф і археограф **Володимир Антонович**. У своїх працях «Про походження козацтва», «Бесіди про часи козацькі на Україні» та інших учений обґрунтував національну особливість минулого українського народу.

Наприкінці XIX ст. почалася дослідницька робота видатного українського історика **Михайла Грушевського**. Одним з найавторитетніших дослідників історії українського козацтва став **Дмитро Яворницький (1855–1940)**. Його тритомна «Історія запорозьких козаків» привернула увагу як фахівців, так і широкого читачького загалу багатющим матеріалом і новими підходами до висвітлених питань.

Розвивалися філологічні науки. Великий авторитет мали мовознавчі праці професора Харківського університету **Олександра Потебні (1835–1891)**.

Іван Пулюй належав до вчених, які принесли українській нації світову славу.

9. Наукові товариства

Досягнення вчених у різних галузях науки ставали надбанням широкого загалу завдячуючи діяльності **наукових товариств**. У загальноукраїнському масштабі виділялося відоме вам **Наукове товариство ім. Т. Шевченка**. Хоча організаційний центр товариства був у Львові, воно ставило собі за мету й успішно виконувало завдання об'єднання провідних наукових сил усіх українських земель. У товаристві діяло понад 20 наукових комісій, що охопили, крім гуманітарного напрямку, математику, фізику, хімію, біологію, право та економіку.

Після того як НТШ очолив **М. Грушевський**, товариство реформували на зразок національних академій. Була забезпечена багато-профільна наукова робота секцій, розпочалася велика за обсягом

Дмитро Яворницький, щиро закоханий в козацьку Україну, все життя поклав на вивчення її історії. Його «Історія запорозьких козаків» і на сьогодні залишається найповнішим дослідженням славної сторінки життя українців.

видавнича діяльність. Видавалися «Записки», «Хроніка», збірки матеріалів окремих секцій.

Новим явищем було виникнення громадських **наукових організацій при університетах**. При Київському університеті створили товариства дослідників природи, філологічне, математичне, фізико-медичне, психіатричне, історичне. У стінах університету провідні вчені вечорами читали для киян безкоштовні лекції з різних галузей науки.

Такі лекції читалися й вченими Харківського та Одеського університетів. Зокрема, одеські професори серйозну наукову та популяризаторську роботу здійснювали через «Товариство природознавців».

ВИСНОВКИ ТА УЗАГАЛЬНЕННЯ

Економічний прогрес і удосконалення соціально-політичного життя в умовах модернізації суспільства **вимагали й більш високого рівня освіти населення**, висококваліфікованих спеціалістів з різних галузей знань, нових наукових розробок. Це не могло не позначитися на стані освіти та науки Наддніпрянської і Західної України. Розширювалася мережа початкових шкіл, середніх і вищих навчальних закладів. **Але це не могло задовольнити потреби суспільства в освічених людях.** Більшість країн Заходу в цей час забезпечували своїм громадянам загальну початкову освіту і досягли максимального зниження кількості неосвічених. В Україні все було інакше. Наприкінці XIX ст. в Наддніпрянщині лише 19,8 % населення було письменним.

Особливо низький був освітній рівень українців. Серед них заледве 13 % у 1897 р. вміли читати. І це в умовах, коли серед росіян, які мешкали в Україні (головним чином, у міських поселеннях), освічених було у два рази більше, а серед євреїв України – у три рази більше, ніж серед українців. Як і раніше, українська мова не допускалася в освіту. Продовжувалася боротьба громадськості за право дітей і юнацтва в Україні **навчатися рідною мовою**. Дещо кращою ситуація з впровадженням української мови в навчання була на західноукраїнських землях, де австрійський уряд не чинив перепон здійсненню навчання рідною мовою.

І все ж порівняно з попереднім часом **намітилися позитивні зрушення**. Національна інтелігенція ставала силою, спроможною стимулювати культурний і освітній розвиток народу. Активно формувалася національна свідомість українців.

■ Перевірте себе

1. Визначіть особливості розвитку української культури у другій половині XIX ст.
2. Як розвивалася початкова освіта в Наддніпрянській Україні?
3. Охарактеризуйте стан початкової освіти в Західній Україні.
4. Охарактеризуйте розвиток середньої та вищої освіти в Україні.
5. Назвіть прізвища українських учених світового рівня.
6. Назвіть першого лауреата Нобелівської премії з України.
7. Яку роль відіграли історична та інші гуманітарні науки в розвитку українського національно-визвольного руху?
8. Дайте оцінку діяльності Наукового товариства ім. Т. Шевченка.
9. Яку роль відіграли університетські наукові товариства?

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

Відомий український історик Наталія Полонська-Василенко про стан освіти в Україні у другій половині XIX ст.

«Положення 1864 року» про школи давало більше свободи для їх поширення: різні відомства, духовенство, товариства, приватні особи мали право відкривати народні школи, пристосовуючи їх програми до місцевих умов... Але ліберальні ідеї 60-х років зустрічалися з посиленням реакції, яку викликало польське повстання 1863 року, і новим переслідуванням української мови. Не могло бути й думки про введення української мови як викладової в школах; заборонено друкувати підручники українською мовою, і все навчання велося тільки російською мовою...

З 1849 року, в зв'язку з революційними рухами, російський уряд почав обмежувати вступ до гімназій, бажаючи середню освіту зробити привілеєм вищих класів суспільства... Кількість державних гімназій зростала, але не могла задовольнити всіх, хто бажав до них вступити... Чимало гімназій та прогімназій утримували земства...

...Високі школи, розкидані по всій Україні, мали одну спільну рису: всі вони були засновані окупантами і викладовою мовою в них були – російська, німецька, польська. Уперта боротьба за українську мову не мала успіху; досягненням був дозвіл мати кілька – змістом та мовою – українських кафедр у Львівському університеті.

Джерело: Полонська-Василенко Н. Історія України у 2-х т. – К.: Либідь, 1992. – Т. 2. – С. 374, 377, 381.

Запитання і завдання

На які проблеми в галузі розвитку освіти в Україні вказувала Н. Полонська-Василенко?

Запам'ятайте дати

- 1865 – відкриття в Одесі Новоросійського університету.
- 1869 – шкільна реформа на західноукраїнських землях.
- 1864, 1871 – реформа середньої освіти в Наддніпрянській Україні.
- 1870 – відкриття перших жіночих гімназій.
- 1878 – запровадження вищої освіти для жінок.
- 1885 – у Харкові відкрито перший в Україні технологічний інститут.
- 1886 – відкриття в Одесі другої у світі бактеріологічної станції.
- 1894 – відкриття кафедри історії України у Львівському університеті.
- 1900 – відкриття кафедри української літератури у Львівському університеті.

§32

Література, театр і музика

ЗГАДАЙТЕ 1. У якому стані перебували українська література і мистецтво у першій половині XIX ст.? 2. Назвіть найвідоміших представників української літератури, музики і театру першої половини XIX ст.

Творче завдання

Наскільки правомірно стверджувати, що розвиток української культури у другій половині XIX ст. сприяв піднесенню національної самосвідомості?

1. Умови розвитку української літератури і мистецтва

Умови розвитку української літератури та мистецтва у другій половині XIX ст. залишалися **несприятливими**. Не маючи захисту власної держави (її не було), її діячі мусили протистояти тиску великодержавного російського, польського, угорського, австрійського та румунського шовінізму. Їм довелося переборювати різноманітні адміністративні обмеження та заборони. Нарешті, у своєму прагненні дійти до українського читача, глядача чи слухача українські письменники й митці повинні були долати також опір російської, польської, австрійської, угорської та румунської культур. Поширення цих культур в Україні мало суперечливі наслідки. Українці із вдячністю сприймали загальнолюдські, гуманістичні засади, які лежать в основі кожної культури, у тому числі перерахованих вище. Але вони були **проти використання цих культур як знаряддя денаціоналізації, асиміляції, боротьби з їхньою**

рідною культурою. Відомий єврейський публіцист і мислитель кінця XIX ст. Володимир Жаботинський, який довгий час жив в Україні і ґрунтовно вивчав українсько-російські культурні відносини, писав: «Всюди на периферії держави російська культура з'являється лише після того, як земський ярига (поліцейський. – Авт.) прокладав їй дорогу, витоптавши чоботиськом усіх її конкурентів».

Але українська культура і мистецтво мали переваги, відсутні в їхніх конкурентів, за спиною яких стояли могутні держави з асиміляторською політикою. **Українська національна література й мистецтво** говорили зрозумілою народу мовою, оповідали про добре відоме йому, ставали порадниками, втішали у біді, були з ним у радощах.

2. Література

Літературна творчість Т. Шевченка дала такий потужний поштовх розвитку українського художнього слова, що майже всі поети і письменники другої половини XIX ст. перебували під впливом великого Кобзаря.

Поміркуйте Які основні сюжети використовувались у літературі другої половини XIX ст.? Чому?

Після смерті Т. Шевченка найпомітнішою постаттю в літературному житті став **Пантелеймон Куліш**. Він прагнув збагатити літературу оригінальними жанрами, написав перший національний історичний роман «**Чорна рада**», присвячений одній з найважливіших подій історії України доби Руїни. Розгортання сюжету йде в ньому поряд із яскравим описом одягу, побуту й звичаїв українського народу.

Формувався реалістичний напрям у літературі, започаткований у творчості **Марка Вовчка** (псевдонім **Марії Вілінської**, 1834–1907). Народилась в Орловській губернії в українсько-польській сім'ї, у 17 років вона переїхала в Україну, вивчила українську мову, фольклор, побут народу.

З-під її пера вийшла перша українська соціальна повість

Марко Вовчок у своїх повістях і оповіданнях змалювала складне життя українських селян пореформеної доби.

Іван Нечуй-Левицький – один з плеяди талановитих письменників 70–90-х років XIX ст., майстер соціально-побутового жанру.

«Інститутка» з реалістичним зображенням селян, які не мирилися з кріпосництвом і прагнули його позбутися. У «Народних оповіданнях» письменниця вустами своїх героїв засуджувала кріпосний лад, захищала знедолених людей. Її повісті й оповідання були надзвичайно популярні не тільки в Україні, а й за її межами, перекладалися багатьма європейськими мовами.

У 70–90-х роках XIX ст. українська література більше звертається до художнього відображення соціальних і психологічних проблем суспільства, збагачується творами багатьох талановитих літераторів. **Іван Нечуй-Левицький (1838–1918)** написав понад 50 романів, повістей, оповідань і казок високої художньої цінності та правдивості. Його соціально-побутові твори «**Микола Джеря**», «**Кайдашева сім'я**» та інші

зображували життя та побут знедолених людей, їхнє нестримне прагнення до кращої долі.

Соціально-психологічними мотивами позначена й творчість **Панаса Мирного (Рудченко, 1849–1920)**. У романі «**Хіба ревуть воли, як ясла повні?**» та повісті «**Голодна воля**» він викривав соціальну несправедливість, недосконалість реформи 1861 р.

Багатостраждальна доля жінки-селянки постає перед читачем у повісті «**Повія**». Майстерність психологічного аналізу, створення життєво правдивих образів поставили **Панаса Мирного** на один щабель з видатними майстрами слова, він зажив

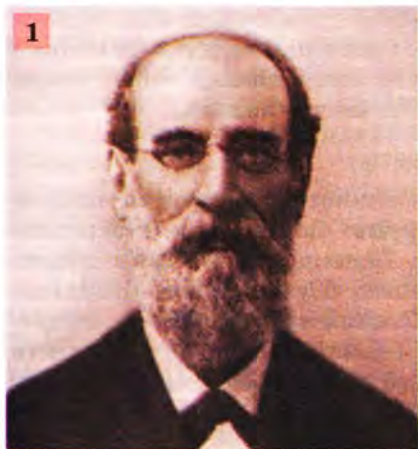
Леся Українка – блискуче освічена жінка з однієї з найкультурніших українських родин. Вона потерпала від тяжкої недуги, що сповнювала кожний день життя стражданням, але її поезія промениться енергією і оптимізмом, вірою в краще майбутнє свого народу.

широкої слави на батьківщині і за кордоном. Феноменальних висот досягла в поезії **Леся Українка** (**Лариса Косач, 1871–1913**). Вона – автор глибоко патріотичних поезій. З великою силою поетеса оспівувала болі рідного краю та надію на перемогу в боротьбі. Традиції **Т. Шевченка** своєю невтомною діяльністю продовжив великий український письменник, вчений і громадський діяч **Іван Франко**. Його літературна й наукова спадщина становить близько 5 тис. різноманітних праць. Важливе місце в них посідають твори, в яких письменник змалював становище робітника, особливо на нафтопромислах. Протестом проти утисків, яких зазнавали маси українців, позначено чимало творів **І. Франка**, зокрема вірші «**Вічний революціонер**» і «**Каменярі**». Високою художньою майстерністю вирізняються побутові поеми «**Наймичка**», «**Марійка**», «**Смерть убивці**» тощо.

3. Українська драматургія

Усупереч державним заборонам українська драматургія і театр піднялися на принципово новий рівень. З'явилося багато драматичних творів на українську тематику. **Михайло Старицький (1840–1904)** написав 25 п'єс і серед них такі («Не судилося», «Ой, не ходи, Грицю, та й на вечорниці», «У темряві» та ін.), що й досі з успіхом ставляться провідними театрами України. Перероблена **М. Старицьким** комедійна п'єса «На

1. **Панас Мирний** увійшов в українську літературу як творець соціально-психологічного роману, автор багатьох повістей, оповідань і драматичних творів. 2. **Брати Тобілевичі** (зліва направо: **Микола Садовський, Іван Карпенко-Карий, Панас Саксаганський**). Їхня діяльність склала цілу епоху життя національного театру України.

Кожум'яках» під новою назвою «За двома зайцями» не сходять зі сцени й сьогодні. Уже декілька десятиріч залишається надзвичайно популярним створений на Київській кіностудії ім. Олександра Довженка фільм за мотивами цієї п'єси. Героїку українського народу, незламну силу волі й патріотизм автор відобразив у п'єсах «Богдан Хмельницький», «Маруся Богуславка», «Оборона Буші».

Вагомий внесок у драматургію зробив Марко Кропивницький (1840–1910) своїми творами на соціально-побутову тематику. Його п'єси «Дай серцю волю, заведе в неволю», «Доки сонце зійде, роса очі виїсть», «Глитай, або ж Павук» мали незмінний успіх на театральних сценах багатьох сіл і міст України.

Нових висот досягла драматургія Івана Карпенка-Карого (Тобілевич, 1845–1907). Його драми й комедії позначені особливою гостротою висвітлення питань нелегкого життя широких мас українців, яскравістю образів. Найкращі твори І. Карпенка-Карого – «Безталанна», «Наймичка», «Мартин Боруля», «Сто тисяч», «Хазяїн» – стали неоцінним надбанням української культури. У центрі уваги автора – доля людини, кривда і безправ'я, формування підприємця з усіма його неоднозначними, з точки зору інтересів оточуючих, рисами, соціальні вади суспільства. І це притому, що цензура дозволяла ставити п'єси лише з життя села.

Часто йшла в театрах і драма Панаса Мирного «Лимерівна» та ін. У 90-х роках XIX ст. українська драматургія збагатилася п'єсами на історичну тематику Б. Грінченка «Степовий гість» і «Ясні зорі». Театральний репертуар поповнювали також твори Ю. Федьковича, І. Франка та інших письменників.

4. Аматорський і професійний театр

У другій половині XIX ст. великого поширення набули **аматорські театри, гуртки та групи**. Вони діяли в багатьох містах, містечках і навіть селах. Подекуди вони мали досить високий професійний рівень. В аматорських гуртках Бобринця та Єлисаветграда почався творчий шлях майбутніх світил українського професійного театру М. Кропивницького й трьох братів Тобілевичів, відомих під псевдонімами Івана Карпенка-Карого, Миколи Садовського (1856–1933) і Панаса Саксаганського (1859–1940).

Аматорський театр розвивався в несприятливих умовах переслідування українського слова й культури. Емський указ взагалі, як вище зазначалося, заборонив вистави на «малоросійському наріччі», не дозволялося видавати українською мовою навіть тексти до музичних творів. Але театр став уже настільки популярним, що проти заборони масово виступили не лише актори, письменники, підприємці, а й значна частина

Трупа братів Панаса Саксаганського та Івана Карпенка-Карого.
1895 р.

чиновників, у тому числі київський, волинський та подільський генерал-губернатори. Під їхнім тиском уряд у 1881 р. змушений був передати питання про дозвіл на постановку українських вистав у південних губерніях на розсуд місцевих губернаторів. Це відкрило **дещо ширші можливості** для розвитку театрального мистецтва. Дозвіл не стосувався тих губерній (Київська, Подільська, Волинська, Чернігівська, Полтавська), у яких український національно-культурний рух був потужним.

У 1882 р. з ініціативи М. Кропивницького в Єлисаветграді почала працювати **перша українська професійна трупа** – Товариство українських акторів. У тому ж році вона побувала з виступами в Києві, Чернігові, Харкові, Полтаві, Новочеркаську, Ростові-на-Дону, скрізь пропагуючи духовні надбання українського народу. Наступного року посаду директора української трупи обійняв М. Старицький, а М. Кропивницький залишився режисером і актором. Крім нього до трупи входило чимало талановитих акторів – Микола Садовський, **Марія Заньковецька (1860–1934)**, Панас Саксаганський, Марія Садовська-Барілотті (1855–1891) та ін. Вони створили чудові сценічні образи за п'єсами Т. Шевченка, Г. Квітки-Основ'яненка, М. Кропивницького, М. Старицького, І. Карпенка-Карого.

1. Марія Заньковецька – видатна актриса, яка особливо відзначилася в драматично-геройчних ролях. Мала гарний голос і бездоганно виконувала народні пісні. 2. Соломія Крушельницька. Співачка зі світовою славою. Дебютувала у 1893 р. на сцені Львівської опери, з 1895 р. виступала в усіх великих операх Європи та Америки.

Протягом другої половини 80–90-х років XIX ст. в Україні діяло кілька провідних театральних колективів (М. Старицького, М. Кропивницького, М. Садовського) й близько 30 невеликих труп. Вони виступали також у багатьох містах Російської імперії. Трупа, очолювана Григорієм Деркачем (1846–1900), у 1894 р. дала виставу навіть у Парижі.

Поміркуйте Яке значення мало поширення театального мистецтва для розвитку національної самосвідомості?

Розвивалося театральне мистецтво і в Галичині. Перший український професійний театр відкрився, як уже зазначалося, у Львові у 1864 р. Його репертуар складався переважно з творів провідних українських драматургів І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, Т. Шевченка. У 1875 р. на посаду режисера театру прийшов М. Кропивницький. На сцені театру ставили п'єси І. Карпенка-Карого «Безталанна», «Мартин Боруля», І. Франка «Украдене щастя», «Учитель» та ін.

5. Музика

Значний вплив на розвиток музичного мистецтва України справила творчість композитора й оперного актора **Семена Гулака-Артемовського (1813–1873)**. Його опера «Запорожець за Дунаєм» ставилася на сценах багатьох театрів і поклала початок українській опері. Популярністю користувалися опери **Петра Сокальського (1832–1887)** «Мазепа», «Майська ніч», «Богдан Хмельницький» та інші, самі назви яких говорять про їхній зміст.

Світилом української музики став **Микола Лисенко (1842–1912)**, який пройшов школу Лейпцизької й Петербурзької консерваторій, увібрав у себе багату музичну спадщину свого співучого народу й підніс музичне мистецтво на небувало високий рівень. Своїми працями в галузі народнопісенної творчості він започаткував українську музичну фольклористику. Поклав на музику багато поезій Т. Шевченка. Його діяльність поширювалася на різні види музичного мистецтва. Лірико-фантастичний характер мають опери «Різдвяна ніч» і «Утоплена», історико-героїчна «Тарас Бульба». Лисенко став автором перших дитячих опер «Коза-дереза», «Пан Коцький» та інших.

Микола Лисенко – видатний композитор, засновник української класичної музики, збирач і популяризатор народних пісень.

6. Народження і поширення національного гімну «Ще не вмерла України і слава, і воля...»

У 1862 р. відомий український поет і етнограф **Павло Чубинський (1839–1884)** написав вірш «Ще не вмерла Україна...», якому судилася щаслива доля.

*Ще не вмерла Україна,
Ні слава, ні воля,
Ще нам, браття українці,
Усміхнеться доля.*

*Згинуть наші вороженьки,
Як роса на сонці,
Запануєм і ми, браття,
У своїй сторонці.*

*Станем, браття, всі за волю,
Від Сяну до Дону,
В ріднім краї панувати
Не дамо нікому.*

*Чорне море ще всміхнеться
І Дніпро зрадіє,
Ще на нашій Україні
Доленька доспіє.*

*Душу й тіло ми положим
За нашу свободу
І покажем, що ми, браття,
Козацького роду.*

Вірш швидко поширився серед української інтелігенції. Невдовзі він став піснею. Музику до нього написав західно-український композитор і диригент **Михайло Вербицький** (1815–1870). Ця пісня незабаром стала виконуватися як український національний гімн. У незалежній Україні пісня «**Ще не вмерла України...**» (з деякими переробками у тексті) з 2001 р. стала **Державним Гімном**.

ВИСНОВКИ ТА УЗАГАЛЬНЕННЯ

Усупереч перепонам, які чинило російське самодержавство і Австро-Угорська імперія, друга половина XIX ст. стала **часом помітного прогресу української культури**. Значно зріс інтерес до неї широкої громадськості. Національна інтелігенція ставала впливовою силою, **здатною спрямувати культурний поступ нації**. Спроби уряду Російської імперії зупинити цей процес з допомогою заборон, насильницького зросійщення не давали очікуваного владою результату.

Шалений тиск у Росії відчувала на собі українська література, проте вона не тільки вижила, а й **зробила впевнений крок уперед**. У ній сформувався реалістичний напрям. Українські письменники жили боєм і радіщами свого народу, талановито відображали у своїх творах гострі соціальні й психологічні проблеми суспільства.

Здавалося б, заборонивши українські вистави, самодержавство створило непереборну перешкоду на шляху розвитку національних драматургії і театру. Але всупереч офіційній державній політиці саме на другу половину XIX ст. **припав початок доби розквіту українського театрального мистецтва**. Сузір'я чудових драматургів і акторів зробили український театр широковідомим за межами нашого краю.

Завдяки генію **Миколи Лисенка** світового визнання здобула українська музика. Значними були досягнення багатьох інших діячів українського образотворчого мистецтва.

Цей прогрес української культури в умовах її жорсткого переслідування став **яскравим віддзеркаленням піднесення національного духу, зростання національної самосвідомості**.

Українські драматурги, театральні діячі й композитори створили в другій половині XIX ст. **неперевершені твори, які увійшли до золотого фонду української культури**.

В українській художній літературі, театрі і музиці найповніше й найглибше відбивається душа народу, його найзаповітніші прагнення і сподівання. Ось чому саме вони найбільш яскраво засвідчили у XIX ст. відродження української нації.

■ Перевірте себе

1. Охарактеризуйте умови розвитку української культури у другій половині XIX ст.
2. Заповніть таблицю «Розвиток української літератури у другій половині XIX ст.».

Письменники	Головні твори
Марко Вовчок	
Пантелеймон Куліш	
Іван Нечуй-Левицький	
Панас Мирний	
Леся Українка	
Іван Франко	

3. Перший український театр називають театром корифеїв. Хто його заснував? Де і коли це відбулося?
4. Назвіть прізвища українських драматургів другої половини XIX ст. Які їхні твори вам відомі?
5. Яке значення в житті українського народу мала музика? Чим професійні композитори і виконавці відрізнялися від аматорів?
6. Охарактеризуйте розвиток музичного мистецтва в другій половині XIX ст.
7. Хто з українських композиторів написав музику до національного гімну «Ще не вмерла України...»? Хто автор слів? Про що йдеться у цьому вірші?

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

Іван Франко
про свою діяльність
(1898)

Яко син селянина, вигодований мужицьким хлібом, я почував себе до обов'язку віддати працю свого життя тому простому народові. Вихований у твердій школі, я відмалку засвоїв собі дві заповіді. Перша – то було власне почуття того обов'язку, а друга – то потреба ненастанної праці...

Головну увагу клав я завжди на здобування загальнолюдських прав, бо знав, що народ, здобуваючи собі загальнолюдські права,

тим самим здобуває собі й національні права. І сам я в усій своїй діяльності бажав бути не поетом, не вченим, не публіцистом, а поперед усього чоловіком... пізнавши що-небудь, я бажав і всіх сил докладав довести й інших до того, щоб зацікавилися тим і розуміли це... Може бути, що... брак концентрації зашкодив мені як письменникові, але у нас ще будуть потрібні такі, як я, щоб розбуджували інтерес до духовного життя і громадили матеріал, обтесаний бодай з грубого. Фундаменти все так будуються; а тільки на таких фундаментах, на таких стінах може з часом здвигнутися пишне, сміле склепіння...

Джерело: Іван Франко. *Твори*. – К., 1955. – Т. I. – С. 30–32.

Запитання і завдання

1. І. Франка називали українським енциклопедистом. Спираючись на факти його біографії, доведіть, що це твердження має рацію.
2. Американський дослідник Клеренс Манінг назвав І. Франка «скульптором модерної української нації». Прокоментуйте цю оцінку.

Запам'ятайте дати

- 1862 – П. Чубинський написав вірш «Ще не вмерла Україна...».
- 1882 – створення Товариства українських акторів на чолі з М. Кропивницьким.

§33

Монументальне й образотворче мистецтво. Меценати

ЗГАДАЙТЕ 1. Які досягнення мали українські архітектори й скульптори першої половини XIX ст.? 2. Назвіть українських художників першої половини XIX ст.

Творче завдання

Яку роль відіграли меценати у розвитку української культури?

1. Архітектура

Серед образотворчих видів мистецтва **важливе місце посідала архітектура**. Розмах міського будівництва внаслідок зростання чисельності міського населення, потреба в нових приміщеннях для установ, банків, контор, залізничних вокзалів, елеваторів, критих ринків тощо – усе це зумовлювало посилені пошуки нового стилю в архітектурі, який би відповідав новим умовам життя. Хоча міста продовжували забудовуватися хаотично і різностильно, все ж з'являлися споруди (як правило в центрі міст) значної

Головний корпус Київського політехнічного інституту. Центральна частина. Сучасне фото.

архітектурної цінності. Так, у Києві в 70-ті роки XIX ст. на Хрещатику виріс будинок міської думи в стилі бароко, а на прилеглих вулицях – готель «Континенталь», будівля театру. В кінці 90-х років XIX ст. у місті побудували оперний театр.

Пожвавлення будівництва в Києві залучило до міста талановитого архітектора **Олександра Беретті (1816–1895)**. За його участю було споруджено **Володимирський собор**, спроектовано ряд будинків по Володимирській вулиці. Наприкінці XIX ст. у Києві розгорнув діяльність відомий архітектор **Олександр Кобелєв (1860–1942)**. За його проектом зведено будинок політехнічного інституту. Автором проекту будівлі залізничного вокзалу став **Олександр Вербицький (1875–1958)**.

У забудові Харкова велику роль відіграв архітектор **Олексій Бекетов (1862–1941)**. Він же спроектував драматичний театр у Сімферополі. Дуже швидко забудовувалася Одеса – на той час третє місто в Російській імперії за кількістю населення. В Одесі працювало немало талановитих архітекторів і

Володимирський собор. Київ. Сучасний вигляд.

1. Оперний театр у Львові. Сучасний вигляд. 2. Оперний театр в Одесі. Сучасний вигляд.

будівельників. У 70-ті роки XIX ст. розгорнулася відбудова Севастополя, зруйнованого під час Кримської війни. Серед нових споруд привертав до себе увагу будинок **Військово-історичного музею Чорноморського флоту**. Нові приміщення театрів, навчальних закладів, міських дум, вокзалів тощо з'явилися і в інших містах України, переважно губернських.

На західноукраїнських землях у пошуках сучасного стилю архітектури вдавалися до модернізації стилів минулих епох, захоплювалися ліпними та скульптурними прикрасами. Тут виділилася група талановитих митців. Як зрілий майстер архітектури зарекомендував себе **Юліян Захаревич (1837–1898)**, за проектами якого споруджено ряд будівель у Львові, Чернівцях та інших містах. Це будинок Львівського політехнічного інституту, зведений у стилі італійського Відродження, будинок Галицької ощадної каси тощо.

2. Скульптура

Нові риси з'явилися у скульптурному мистецтві. Найвидатнішим українським скульптором, який у малих формах художньо зображував різні типи людей та їхні заняття, був **Леонід Позен (1849–1921)**. Широковідомими стали його композиції «Шинкар», «Кобзар», «Переселенці», «Скіф», «Запорожець у розвідці». Йому належить ряд погрудь сучасників.

Розвивалася й **монументальна скульптура**, але пов'язана вона була переважно з пам'ятниками царям і вищим сановникам. У 1853 р. на схилах дніпровських круч у Києві постав пам'ятник князю Володимирі. Високим мистецьким рівнем вирізнявся пам'ятник **Богдану Хмельницькому (1888) Михайла Микешина**. Скульптурне мистецтво західноукраїнських земель перебувало під значним впливом віденської, мюнхенської та римської художніх шкіл. Помітний вплив на його розвиток справили італійський скульптор Паріс Філіппі після переїзду до Львова.

3. Живопис

Визначне місце в українському мистецтві належало живопису. Розвиток побутового жанрового мистецтва пов'язаний з творчістю послідовників Т. Шевченка – **Лева Жемчужникова (1828–1912)**, **Івана Соколова (1823–1910)**, **Костянтина Трутовського (1826–1893)**. Одним з найяскравіших майстрів побутового жанру був **Микола Пимоненко (1862–1912)**. У своїй творчості він майже не відходив від тем сільського життя.

М. Пимоненко досяг високої майстерності у відтворенні сонячних барв природи України і народного побуту («Святочне ворожіння», «Весілля в Київській губернії»). Деякі картини М. Пимоненка мають гострі соціальні мотиви, показують драматичні ситуації з життя села.

Чималий вклад у розвиток побутового жанру зробив **Кириак Костанді (1852–1921)**. Його полотна «У хворого товариша», «Гуси», «Рання весна», «В люди» та інші стали окрасою національної культури. Загальноновизнаним майстром пензля був **Микола Ярошенко (1846–1898)**.

Розвивався пейзажний живопис. Визначним майстром у змалюванні українського краєвиду («Чумацький шлях», «Ранок на Дніпрі», «Українська ніч», «Вечір на Україні», «Степ», «Місячна ніч на Дніпрі») був **Архип Куїнджі (1842–1910)**. Але вершиною пейзажного живопису стала творчість **Сергія Васильківського (1854–1917)**. Близько 3,5 тис. його полотен – це своєрідний гімн українській природі. Серед них почесне місце займають «Ранок», «Отара в степу», «Степ на Україні», «На Харківщині».

Пам'ятник Богдану Хмельницькому, який і сьогодні є однією з окрас Києва. Скульптор М. Микешин.

К. Трутовський. Надягають вінок. Його картини на українську тематику мали велику популярність.

М. Пимоненко. Ві́д.

Як і інші види мистецтва, живопис західноукраїнських земель зазнавав впливу художніх шкіл Австрії, Німеччини й Польщі, хоч у цілому він продовжував залишатися національним. Ліричністю і глибиною зображення вирізнялися картини **Корнила Устияновича (1839–1903)** «Батьківська пара», «Гуцулка біля джерела». Йому належить також полотно «Шевченко на засланні». Переважно портретним живописом займався **Теофіл Копистинський (1844–1916)**, пейзажами – **Тит Романчук (1865–1911)**. Почався творчий шлях **Івана Труша (1869–1941)**.

А. Куїнджі. Ранок на Дніпрі.

4. Українські підприємці-меценати

Прогрес української культури був пов'язаний з успішною діяльністю багатьох підприємців. Тривалий час їх характеризували однобічно, представляли експлуататорами, яких цікавить лише зиск. Характерна назва однієї з п'єс М. Кропивницького «Глитай, або ж Павук» – були й такі. Але найкращі представники українських торгово-промислових кіл чимало робили для забезпечення нормальних умов життя і праці своїх робітників, підтримували національну науку й культуру. Наведемо приклади.

Зі старовинного козацького роду походили підприємці Терещенки з Глухівщини. **Артем Терещенко**

(?–1873) був власником багатьох цукрових заводів, у тому числі найбільшого в Україні (на початок роботи) у Хуторі-Михайлівському (нині Сумська область). Справу А. Терещенка продовжили сини – **Микола і Федір**. Сучасники відзначали не тільки високоефективну підприємницьку діяльність Терещенків, але й створені ними зразкові умови роботи й життя для робітників.

Микола Терещенко був відомим меценатом, віддавав значні кошти на будівництво й утримання закладів освіти, культури, охорони здоров'я, матеріально допомагав діячам української культури. Так, лише на потреби відкритих у Києві школи та спеціалізованих класів, у яких діти із сімей різних станів вивчали торгіву справу, він у 1896 р. пожертвував 100 тис. крб. У цілому на благодійні цілі Терещенко віддавав мільйони карбованців.

Благочинністю славилася родина Харитоненків. Зокрема, син селянина-чумака землевласник і цукрозаводчик **Іван Харитоненко** (1820–1891) збудував й утримував дитячий сиротинець, будинок медичного факультету й студентсь-

Жалувана грамота Олександра II А. Терещенку. 1872 р.

Всеросійська господарська виставка. Відділ садівництва, городництва та лісового господарства. 1888 р. Харків.

кий гуртожиток Харківського університету, церкву в рідному селі на Сумщині тощо.

Із козацького роду вийшли й цукрозаводчики брати **Платон і Василь Симиренки**. Виробництво цукру було справою прибутковою, але мільйонери Симиренки вміли розпорядитися прибутками шляхетно. Молодший з братів, Василь, протягом 40 років передавав десяту частину прибутків на потреби української культури. На Черкащині він заснував один з кращих українських народних театрів. Після смерті мецената його маєток ціною близько 10 млн крб. перейшов згідно із заповітом «на культурні потреби» українського народу.

Старший брат **Платон Симиренко (1821–1863)** дружив з Т. Шевченком. У 1860 р. виділив кошти на видання «Кобзаря», згодом активно розповсюджував серед дітей складені Т. Шевченком букварики. Захопившись садівництвом, він почав селекційну роботу, яку продовжив його син **Левко Симиренко (1855–1920)**. Він на Всеросійській виставці у 1890 р. отримав найвищу премію і став офіційним «королем садівництва».

ВИСНОВКИ ТА УЗАГАЛЬНЕННЯ

В умовах модернізації українського суспільства і наростання національно-визвольного руху спостерігалася значна активізація всіх форм духовного й культурного життя українського народу, про що вже йшла мова у двох попередніх параграфах. Не обійшло це піднесення й образотворче мистецтво.

Розвиток міст сприяв архітектурній творчості. З'явилися видатні майстри-архітектори, чії творіння, особливо в містобудуванні, не загубилися у вирі бурхливих подій XIX ст. і привертають до себе увагу досьогодні. Це ж стосується й скульптури, особливо монументальної.

Розквіт переживав український живопис, в якому, як і в музиці, було помітним повернення до українських традицій.

■ Перевірте себе

1. Охарактеризуйте розвиток архітектури в Україні в другій половині XIX ст.
2. Як розвивалося скульптурне мистецтво в Україні?
3. Картини яких українських художників ви бачили?
4. Назвіть відомих вам українських підприємців-меценатів. Чим вони заслужили шану своїх співвітчизників?

ДОКУМЕНТИ ТА
МАТЕРІАЛИ

Зі спогадів видатного українського художника Миколи Мурашка про розвиток малярства в Україні

На кінець 1879 р. у нас таких, що записалося, було понад сто. Ми цілком примирилися із своєю метушливою скромною діяльністю. Більша частина в нас були бідняки, вчилися безплатно. Це були діти ремісників, для яких малювання було істотною необхідністю. І це нас морально задовольняло. Через те, що всієї маси учнів ми прийняти не могли, то доводилось тримати школу відкритою цілий день, з 10 год ранку і до 7 год вечора, тільки з двогодинною перервою. Приходили, як кому зручно і можливо, і одні змінювали іншими. Для ремісників, які не могли потрапити до нас в будні, ми встановили безплатні недільні уроки від 12 до 3 год після полудня, які з того часу тривали протягом усього часу існування школи. Крім ремісників прибігали до нас всякі малюки, учні, користуючись свободою свята.

Джерело: Киевская рисовальная школа 1875–1901 гг. // Воспоминания старого учителя. – К., 1907. – С. 65–66.

Запитання і завдання

1. Що, на вашу думку, спричинило такий великий потяг до малярства широких мас українців?
2. Назвіть українських художників – сучасників М. Мурашка.

Запам'ятайте дати

- 1862–1882 – зведення Володимирського собору в Києві.
- 1888 – спорудження в Києві пам'ятника Богдану Хмельницькому.

§34

Музеї. Народне мистецтво та повсякденне життя

ЗГАДАЙТЕ Якими були звичаї, традиції, побут українців у першій половині XIX ст.?

Творче завдання

Правильно чи помилково стверджувати, що повсякденне життя українців у другій половині XIX ст. докорінно змінилося?

1. Музеї

У збереженні кращих зразків культурних надбань і пробудженні національної свідомості важливу роль відіграли музеї.

А. Горонович, В. Тарновський (молодший) – фундатор Чернігівського музею української старовини

Цілеспрямована музейна робота почалася в Україні у ХІХ ст. у тісному зв'язку з культурним і національно-визвольним рухом. В умовах бездержавності ініціатива в організації музеїв належала громадським установам, органам міського й земського самоврядування та приватним діячам.

Перший музей у 1825 р. заснувало Одеське товариство історії і старожитностей. Пам'ятники козацько-гетьманської доби склали основу музейного осередку в Києві, який започаткували при університеті майже відразу після його відкриття. Надалі місцеві аматори й меценати засновували в культурних центрах України музейні збірки різного характеру: археологічні, мистецькі, природничі, етнографічні.

Комплексний історичний музей України з'явився у 1888 р. у Києві. Він мав відділення археології, історії, нумізматики, етнографії, художніх промислів, мистецтва, а також старого Києва. Збірки цього музею походили з Київщини, Поділля, Волині, Полтавщини й Чернігівщини. Багатством колекції виділявся заснований 1896 р. Чернігівський музей української старовини, для якого губернське земство звело спеціальний будинок. У ньому відвідувачі знайомилися з пам'ятками козацької доби ХVІІ–ХVІІІ ст., збіркою рукописів і малюнків Т. Шевченка, меморіальними збірками П. Куліша, Л. Глібова тощо. Популярністю користувалися музеї Херсона, Миколаєва, Кам'янець-Подільського, Житомира.

2. Фольклор та декоративно-ужиткове мистецтво

Народна творчість – усна поезія, музичний фольклор, прикладне мистецтво – у другій половині ХІХ ст. продовжувала складати важливу частину духовного життя українців. У народній творчості була закладена історична пам'ять народу, без якої формування нації неможливе.

Народна пам'ять зберегла найкращі здобутки попередніх поколінь і збагатилася новими. Набули поширення наймитські заробітчанські пісні, що створювалися в коротких перепочинках між роботою. Водночас розвивався казковий жанр, збагачувався епос думами про Богдана Хмельницького, Івана

Богуна, Максима Кривоноса, інших героїв козацької доби. Зароджувався фольклор, в якому відбивалися складні умови праці в добу індустріального суспільства. Усна народна творчість доповнювалася приказками, прислів'ями і анекдотами, суть яких визначалася висловом «народ скаже, як зав'яже».

Народна музична творчість проявлялася здебільшого в думках, виконуваних у супроводі бандури, кобзи чи ліри. Неперевершеним майстром кобзарства залишався Остап Вересай. Розквітав талант його товаришів **Павла Братиці (1825–?)** та **Михайла Кравченка (1858–1917)**. Грали, крім згаданих музичних інструментів, також на цимбалах, сопілках, скрипках, басолях. Жодне свято не обходилося без трійстих музик – скрипки, цимбалів, бубна. Поширеними танцями серед простого народу були козачок, гопак, дудочка та інші.

Декоративно-ужиткове мистецтво здебільшого мало характер кустарних промислів. Досить поширеним було **художнє ткацтво**, в якому наприкінці XIX ст. активно використовувалися фабричні нитки й барвники. У кожному селі майстрині вміли ткати килими, шити й вишивати. Високого рівня досягла **художня кераміка**. Оригінальний посуд виробляли жителі 500 населених пунктів України. Серед них виділялися Опішня на Полтавщині, Бубнівка на Поділлі, Сокаль на Львівщині тощо. На Полтавщині, Чернігівщині, Буковині та Галичині багато майстрів уславилися **різьбленням по дереву**. Вироби гуцульських та інших умільців здобували широке визнання на виставках у Відні, Празі, Парижі. Існували також **кольорова обробка металів, виготовлення писанок, малювання та інші промисли**, які зберігали народні традиції й примножували культурні надбання попередніх поколінь.

Рушник та кобза.
XIX ст.

Посуд: тарілка, баклага, миска, глечик, полумисок. Кінець XIX ст. Поділля, с. Бубнівка.

Килим. 60–70-ті роки XIX ст. Поділля, с. Яланець.

3. Повсякденне життя: побут, звичаї, традиції

Друга половина XIX ст. – час значних змін в економіці, що не могло не позначитися на побуті населення України. У селі поряд із традиційними землеробськими знаряддями з'являлися нові. У господарствах бідняків продовжували використовуватись примітивні дерев'яні плуги, сохи і рала, катки, ціпи, лопати-віялки тощо. Але з кожним роком все ширше застосовувались металеві плуги, сіялки, кінні косарки заводського виробниц-

К. Трутовський. Біління полотна.

тва, парові молотарки. Коса витісняє серп. Поряд із водяними млинами і вітряками дедалі більше з'являлося механічних.

Удосконалювалося житло. Сільські хати ділилися в основному на двокамерні (хата сіни) й трикамерні (хата сіни комора).

З часом почали переважати трикамерні хати. На рубежі XIX–XX ст. у сінях почали відгороджувати місце для кухні. Менших змін зазнало внутрішнє планування хати. Фактично воно залишалося таким, як і за сто, а то й більше років до того.

У селищах при заводах зводили казарми-бараки для колективного проживання робітників. Вони будувалися з каменю, дерева чи саману. Приміщення, у яких стояли в два-три яруси нари, обігрівали печі. Для сімейних відгороджували кутки.

Окремі підприємці виділяли в казармах для сімейних робітників ізольовані кімнати. Робітники, які не хотіли жити в казармах, будували землянки або хати-мазанки, біля них – сараї й погребі, заводили невеличкі городи і садки.

Не спостерігалось суттєвих змін в одязі, але саморобні вироби інтенсивно витісняла продукція фабричного виробництва.

Великі зміни відбувалися в сімейному побуті. У минуле відходила велика патріархальна сім'я, коли під одним дахом жило кілька поколінь. Стали переважати звичні для наших часів

М. Пимоненко. Свати.

малі сім'ї (батьки, діти). Діти, перш за все сини, успадковували батьківське житло, майно. Батьки у старості жили, як правило, при молодшому синові, якому, відповідно, виділялася більша частина майна.

У шлюб дівчата вступали з 16, а хлопці – з 18 років. Згода дітей на шлюб не була обов'язковою. За них це часто вирішували батьки. Вступ у шлюб супроводжувався весіллям із суворим дотриманням вікових звичаїв та обрядів. Ці обряди були обов'язковими і при інших сімейних подіях. Широко відзначалися релігійні свята.

4. Зміни у житті українських жінок

У сільських родинах роль жінки змінювалася мало. На ній перш за все лежали обов'язки господині хати, клопоти по догляду за дітьми. Лише потім допомога в польових роботах, особливо в гарячу пору збирання врожаю.

Поміркуйте Як ці зміни вплинули на становище української жінки?

Істотно мінялося місце жінки в **робітничих сім'ях**. Глава сім'ї, яким традиційно був батько, як правило, не міг на свої заробітки утримувати всіх членів родини. Жінки мусили працювати на фабриках і заводах, або шукати поденних заробітків. Оскільки за жінкою залишалися й домашні обов'язки, вона потрапляла в досить скрутне становище. Тим більше, що за однакову з чоловіком працю жінка отримувала значно меншу заробітну плату.

Разом з тим нова роль жінки у більшості випадків зменшувала її майнову й особисту залежність від глави сім'ї, зникала матеріальна і майнова нерівність у родині. Жінка здебільшого розпоряджалася й сімейною касою.

Важливим фактором, що позитивно впливав на місце жінки в суспільстві, став **розвиток вищої жіночої освіти**. Ще у 1861 р. Рада Київського університету висловила за допуск жінок до занять нарівні з чоловіками. У 1878 р.

М. Ярошенко. Курсистка. 1883 р.

була започаткована робота першого в Україні вищого навчального закладу для жінок – **Київських вищих жіночих курсів**. Курси утримувалися виключно за плату за навчання й на громадські пожертвування. Уряд не лише не відпускав кошти на функціонування жіночого навчального закладу, але й заборонив у 1886 р. прийом нових слухачок. У 1889 р. курси припинили своє існування. Але за роки їх діяльності на них здобули освіту більше тисячі жінок.

Свято-Покровський жіночий монастир.
1889 р. Київ.

5. Особливості релігійного життя

Православна церква в Україні і в другій половині XIX ст. залишалася опорою імперської влади. Єпископами, священиками, вчителями духовних семінарій та бурс (шкіл) часто були росіяни, які навчали в дусі великоросійського патріотизму. Наприкінці XIX ст. серед духовенства українських губерній українців було заледве половина. Церква стала засобом зросійщення й денаціоналізації віруючих. Уряд заборонив вживати українську мову навіть у проповідях, не

Церква собору Св. Івана Хрестителя. 1881 р., с. Лімна, Турківський район, Львівської області. Нині є культовою спорудою Самбірсько-Дрогобицької єпархії УГКЦ.

дозволяв будувати церкви й малювати ікони в національному стилі, переслідував народні звичаї.

Серед духовенства все ж траплялися ті, хто намагався зробити церкву по-справжньому народною й прагнув надати їй українського характеру. У Київській духовній академії і духовних семінаріях існували опозиційні гуртки, у тому числі й українофільського спрямування. Під їхнім впливом перебувала деяка частина духовної молоді. Однак суттєвих зрушень у справі наближення православної церкви до розуміння національних запитів мирян справа так і не дійшла.

Протилежна роль, яку в житті українців відігравала **греко-католицька церква**, у другій половині XIX ст. лише посилюлася. Цій церкві належало видатне місце у національному відродженні на західноукраїнських землях. Вона охоплювала найширші маси населення, її священники будили національну свідомість у найглухіших селах. Часто священник був єдиною високоосвіченою людиною на селі, до якого всі зверталися за порадою. Один із діячів цієї церкви на установчих зборах львівської «Просвіти» говорив: «Дивні речі чинить Провидіння... Та Унія, що її сприяв польський уряд в XVI ст., перевернулася в XIX ст. в найбільшу захисницю української національної справи, давши низку патріотів священників-католиків, що врятували Галичину від полонізації».

ВИСНОВКИ ТА УЗАГАЛЬНЕННЯ

Друга половина XIX ст. стала часом помітного поступу в справі національної консолідації українців. В умовах модернізації суспільства етнічна маса населення почала перетворюватися в націю, кращі представники якої ставили питання відродження державності. Ці зміни позитивно позначилися і на повсякденному побутовому та релігійному житті українців.

■ Перевірте себе

1. Схарактеризуйте становлення в Україні музейної справи.
2. Чому народна творчість вважається важливою частиною духовного життя нації?
3. Наскільки змінилося повсякденне життя українців у порівнянні з першою половиною XIX ст.?
4. Які особливості мало релігійне життя в Україні?

ДОКУМЕНТИ ТА
МАТЕРІАЛИУкраїнський історик Дмитро Дорошенко
про значення Української греко-
католицької церкви (УГКЦ)

УГКЦ зробилася головним забором української народності проти польонізації. Це вона властиво врятувала Галичину від національної смерті. Вона зробилася батьківською вірою, і народ кріпко до неї прив'язався... З кругів греко-католицького духовництва вийшло національне відродження Галицької України, і сама Греко-Католицька (Уніятська) церква стала тут за останні часи справжньою національною церквою західноукраїнського племені. Однак ті, хто сподівався, що церковна унія улегшить латинізацію і польонізацію українського населення, мусіли завестися у своїх надіях. Поеднана з Римом, українська Греко-Католицька церква... реорганізувалася, скріпилася, пустила глибокі коріння в народній масі і стала її національною церквою...

Джерело: Енциклопедія українознавства: Загальна частина: В трьох томах. – Т. 2. – С. 629.

Запитання і завдання

1. У чому полягало значення діяльності УГКЦ?
2. Порівняйте діяльність в Україні греко-католицької і православної церков.

Запам'ятайте дати

- 1825 – заснування в Одесі першого в Україні музею.
- 1878–1889 – час існування Київських вищих жіночих курсів.
- 1888 – у Києві відкрито Історичний музей України.

аш край
наприкінці XVIII –
у XIX ст.

ТЕМА

Творче завдання до теми

Яку роль відігравав ваш край
у становленні індустріального
суспільства та націотворення?

§35

Рідний край наприкінці XVIII – у першій
половині XIX ст.

ЗГАДАЙТЕ

1. Якими були особливості економічного життя
краю у XVIII ст.? 2. Яким був адміністративно-територіаль-
ний устрій вашого краю у XVIII ст.? 3. Яким був етнічний і
соціальний склад його населення?

Творче завдання

Ваш край був в епіцентрі модернізаційних процесів чи на їхній пере-
ферії? Чому?

Позначте на контурній карті територію області, в якій ви
живете, а також район, місто (село). Знайдіть у краєзнавчій
літературі інформацію про адміністративно-територіальний
устрій краю в першій половині XIX ст. З'ясуйте, які зміни від-
булися в ньому порівняно з попереднім століттям і чим вони
були викликані. Дайте характеристики системи влади й дер-
жавної крайової адміністрації. Покажіть, як імперський уряд
ліквідував особливості адміністративного устрою, що склалися
раніше, уніфікував цей устрій з метою інтеграції краю до складу
Російської (Австрійської) держави.

Покажіть зміни в чисельності та етнічному складі населен-
ня. Чим вони викликані? Очевидно, у першій половині XIX ст.
мінялася й соціальна структура мешканців краю. Це теж вима-
гає пояснення. На контурній карті позначте найбільші населені

пункти того часу. Які з них мали давню історію, а які належали до нових? Що сприяло появі і розвитку останніх? Покажіть динаміку їх зростання.

Спираючись на вивчене, **охарактеризуйте** стан розвитку економіки першої половини позаминулого сторіччя. Знайдіть спільне і відмінне в економічному розвитку краю порівняно з іншими районами України. Пошукайте відповідь на запитання про причини певних особливостей у господарчому житті регіону.

Перша половина XIX ст. була часом інтенсивного заселення і господарського освоєння Півдня України. Якщо ви живете в цьому регіоні нашої країни, розкажіть про це. Можливо, ви живете в області, звідки їхали переселенці в південні степи. Що вам відомо про причини і наслідки переселенського руху, про конкретний вклад земляків у освоєння нових земель?

Покажіть соціальне становище в краї різних суспільних верств. З'ясуйте, чи змінювалося воно, і якщо так, то як конкретно. Очевидно, в краї відбувалися соціальні рухи. **Чи була боротьба проти кріпосницької системи?** Якщо була, підготуйте повідомлення про пов'язані з нею події.

Ознайомтеся з повсякденним життям земляків. У цьому вам допоможе не лише література з історії рідного краю, а й фонди та експонати краєзнавчого музею.

Знайдіть матеріал про вірування, звичаї, традиції, побут краян. Як на них позначилися соціально-економічні й демографічні зміни? Прослідкуйте співвідношення традиційного й нового в духовному житті. Підготуйте повідомлення на цю тему.

Зверніть увагу на прояви в краї національного відродження. Як воно позначалося на свідомості його мешканців? Чи діяли у вашому краї в першій половині XIX ст. громадсько-політичні організації? Якщо так, то що вам про них відомо?

Зупиніться на особливостях культурного життя в краї. Покажіть стан освіти і порівняйте його із ситуацією в інших регіонах. На тлі відомого про тогочасний стан української культури, з'ясуйте вклад земляків у її збереження й розвиток.

Знайдіть і систематизуйте відомості про земляків, творчість яких стала внеском у загальнонаціональну культурну скарбницю.

§36

Друга половина XIX ст. Особливості модернізації господарського і повсякденного життя

ЗГАДАЙТЕ 1. Що ви знаєте про історію вашого краю в першій половині XIX ст.? 2. Які події першої половини XIX ст. у вашому краї ви вважаєте найважливішими?

Творче завдання

Правильно чи помилково стверджувати, що особливостей модернізації у вашому краї було більше, ніж типових рис?

Продовжіть роботу з контурною картою. Позначте на ній олівцем міста та торгово-промислові центри, що найшвидше росли в другій половині XIX ст.

На основі карти дайте характеристику модернізаційних процесів, що відбувалися на території краю.

Що вам відомо про адміністративно-територіальні реформи в 60–70-х роках XIX ст.? З'ясуйте, як вони позначилися на системі управління краю.

Проаналізуйте етнічний і соціальний склад мешканців регіону. Як на ньому відбилися економічні і, особливо, міграційні процеси? Адже, як ви знаєте, останні торкнулися значної частини тогочасної України. Відбувався еміграційний відтік з багатьох районів. Водночас ще остаточно не завершився переселенський рух у південні степи. Не лише за рахунок місцевих мешканців формувалася армія найманих працівників на заводах і шахтах Донбасу. Що ви знаєте про рух населення у вашому краї? З'ясуйте, чи не пов'язано це з історією вашого роду. Напишіть або підготуйте відповідну усну розповідь.

Проаналізуйте особливості економічного життя в регіоні. Позначте на контурній карті галузі промисловості та сільського господарства, що розвивалися в ньому.

Підготуйте розповідь про індустріалізацію в краї. Що ви знаєте про промисловий переворот, його вплив на життя краян?

Які зміни відбулися в сільському господарстві порівняно з дореформеними часами? Оцініть ці зміни, визначте їх позитивні й негативні сторони.

Істотні господарські зрушення другої половини XIX ст. суттєво вплинули на повсякденне життя значної частини українців. Покажіть відповідні зміни. Акцентуйте увагу на зростанні відмінностей у повсякденному житті різних верств місцевого населення.

§37

Духовне життя й особливості розвитку культури у другій половині XIX ст.

ЗГАДАЙТЕ Матеріал про духовне й культурне життя в краї в першій половині XIX ст.

Творче завдання

Правильно чи помилково стверджувати, що модернізація докорінно змінила духовне життя та культуру краю?

Покажіть вірування, звичаї, традиції земляків у період, що розглядається. З'ясуйте, що в них залишилося незмінним, а що трансформувалося в умовах становлення індустріального суспільства.

У другій половині XIX ст. відбувалися помітні зрушення, пов'язані з використанням у побуті технічних досягнень і винаходів. Це особливо стосувалося міських жителів. Знайдіть дані з історії вашого міста, які засвідчують ці зміни. Складіть розповідь про архітектурні будівлі, що з'явилися тоді у вашому населеному пункті, про знаряддя праці, житло, одяг і господарські споруди.

Яким було суспільно-політичне життя краю у другій половині XIX ст.? Чи діяли у вашій місцевості громадські об'єднання, організації? З'ясуйте, до якої з течій суспільно-політичного руху вони належали. Назвіть відомих вам земляків – активних учасників цього руху.

Покажіть, як національно-визвольний рух, що зароджувався, міняв свідомість місцевого населення.

Як правило, у другій половині XIX ст. у більшості областей України відбувалися певні зрушення на краще в освіті й

особливо помітні зміни в галузі науки та культури. Тому варто систематизувати дані про розвиток освіти, науки й культури у вашому краї. Хто з відомих діячів науки чи культури проживав у регіоні або був родом з нього?

Складіть таблицю «Наука і культура в нашому краї в другій половині XIX ст.»

Наші земляки – діячі науки та культури	У якій галузі і чим вони займалися	Джерело, з якого ви про це дізналися

Продовжіть розповідь про ваш край у другій половині XIX ст., спираючись на твори художньої літератури, які ви вивчали на уроках або ж прочитали самостійно.

Якщо у вашому населеному пункті є краєзнавчий музей, побувайте в ньому перед уроком і підготуйте розповідь про життя краю в другій половині XIX ст., спираючись на побачене в ньому.

Характеризуючи особливості духовного та суспільного життя мешканців краю, порівняйте їх з аналогічними явищами та процесами на інших територіях України.

Словник термінів

- **Автономія** – самоврядування, право населення тієї чи іншої території самостійно вирішувати справи внутрішнього управління.
- **Аматор** – любитель, непрофесіонал. Аматорський театр – любительський театр.
- **Асиміляція** (лат. *assimilatio* – уподібнення, засвоєння) – процес у суспільному житті, у ході якого окремі народи, що, як правило, знаходяться під сильним колоніальним тиском у багатонаціональній державі, засвоюють культуру й мову панівної нації і поступово зливаються з нею.
- **Геополітика** (з грец. «*geo*» – земля) – вплив територіального (географічного) положення держав на їх політику та на між-народні відносини в цілому.
- **Демографічний бум** (вибух) – швидке зростання населення.
- **Держава соборна** – держава, яка об'єднує в своєму складі всі етнічні (у нашому випадку українські) землі.
- **Десятина** – 1,0925 гектара.
- **Дідичі** – поміщики.
- **Духовна влада** – церковна влада.
- **Еліта національна** (від франц. *elite* – краще, відбірне, вибране) – найбільш підготовлена і згуртована частина суспільства, його провідна верства, яка усвідомлює цілі, що стоять перед народом (нацією), і скеровує зусилля національної спільноти на їх досягнення.
- **Жовнір** – солдат.
- **Застава** – передання кредиторів майна того, хто бере кредит. У випадку неповернення кредиту заставлене майно стає власністю кредитора.
- **Капіталізм** – економічна система, заснована на приватній власності на засоби виробництва та вільнонайманій робочій силі; притаманний поділ суспільства на два основних класи: буржуазію та пролетаріат.
- **Кафедра** – структурна одиниця вищого навчального закладу.
- **Колонія** – повністю залежна країна, яка використовується як джерело сировини, ринок збуту товарів, сфера вкладення капіталу, а також як військовий плацдарм для подальшої експансії.
- **Комітат** – адміністративно-територіальна одиниця в Угорщині в XIX ст.
- **Консерватизм** – вчення і політика, спрямовані на збереження традицій, національної культури, морально-етичних норм, авторитету держави, приватної власності і т. д. Консерватори

визнають необхідність змін, але вважають, що вони повинні здійснюватися поступово, вибірково.

- **Кооперація** – форма об'єднання людей, які на пайових засадах спільно займаються певним видом господарської діяльності.
- **Космополітизм** (від грец. *κοσμοπολιτης* – космополіт, громадянин світу) – теорія, що закликає відмовитися від патріотичних почуттів, від національної культури і традицій в ім'я «єдності роду людського». Пропаганда космополітизму (ідея створення всесвітнього уряду та ін.) послаблює боротьбу народів за національну незалежність та державний суверенітет.
- **Кредит** (від лат. *credere* – вірити, довіряти) – продаж товарів з відстрочкою платежу або передання на певний термін грошей чи матеріальних цінностей з умовою їх повернення. За користування кредитом сплачується той чи інший відсоток від його вартості.
- **Криза** (від грец. *krisis* – переворот, перелом, перехідний стан) – це період у розвитку, для якого притаманні: 1) збитки; 2) шанс на оновлення; 3) необхідність прийняття рішучих управлінських рішень. Криза виконує кілька важливих функцій: 1) утверджуються більш ефективні форми господарювання; 2) оновлюються ідеологічні та політичні умови; 3) оновлюються еліти.
- **Лібералізм** – ідеологія і політика, спрямовані на формування суспільних відносин, в яких визначальним є забезпечення політичних та економічних прав і свобод.
- **Меморандум** – документ, пам'ятна записка з викладом поглядів з того чи іншого питання.
- **Меценат** – римський політичний діяч I ст. до н. е., який щедро підтримував письменників і поетів. У переносному значенні слово «меценат» – покровитель мистецтва і літератури.
- **Митрополит** – у ряді християнських церков один з найвищих санів архієреїв. Голова великої єпархії, підлеглий патріарху.
- **Національна ідентичність** – переживання і усвідомлення своєї приналежності до національної спільноти.
- **Нігілізм** (від лат. *nihil* – ніщо, нічого) – заперечення усталених суспільних норм, цінностей, авторитетів.
- **Парафія** – нижча церковно-адміністративна організація, що об'єднує віруючих (парафіян).
- **Парафіяльні школи** – початкові школи при церковних парафіях.
- **Патріархат** – найбільша територіально-адміністративна одиниця в православній церкві.
- **Політична партія** – добровільне об'єднання людей, що представляє волю певної соціальної групи, прагне оволодіти державною владою, впливати на формування та політику

органів держави відповідно до своєї програми розвитку суспільства.

- **Промисловий переворот** – перехід від мануфактурної стадії виробництва до фабрично-заводської; мав дві сторони: технічну (заміна ручної праці машинною), що призвела до підвищення продуктивності праці, та соціальну (буржуазія та пролетаріат стають основними класами суспільства).
- **Протекціонізм** (від лат. *protectio* – захист) – економічна політика держави, спрямована на захист національної економіки від іноземної конкуренції.
- **Пуд** – міра ваги і маси, яка застосовувалася в Російській імперії. Пуд дорівнював приблизно 16,4 кг.
- **Радикалізм** – 1) (від лат. *radix* – корінь) – рішуче, безкомпромісне здійснення своїх намірів, прагнення до докорінної зміни існуючого стану речей в тій чи іншій справі; 2) політична течія, прихильники якої вимагали рішучого проведення демократичних реформ силовими методами.
- **Рационалізація** (від лат. *rationalis* – розумний, *ratio* – розум) виробництва – удосконалення виробництва, краща, доцільніша його організація.
- **Ринок** – обмін товарів, який визначається пропозицією і попитом на товари в масштабі світового господарства (світовий, зовнішній ринок), країни (національний, внутрішній ринок) та її окремого району (місцевий ринок).
- **Різночинці** – «люди різного чину і звання», вихідці з купців, міщан, духовенства, селянства, дрібного чиновництва та ін. В основному займалися розумовою працею. Серед них було багато противників самодержавства.
- **Самосвідомість** – усвідомлена система уявлень людини про себе, на підставі якої вона вибудовує свою взаємодію з іншими людьми й ставиться до себе.
- **Сепаратизм** – прагнення до відокремлення, відособлення, до самостійних дій і виступів (наприклад, прагнення національних меншин у багатонаціональних державах до відокремлення і створення самостійних держав чи автономних областей).
- **Сервітут** (від лат. *servitus* – повинність, зобов'язання) – звичаєве чи законом встановлене право користуватися (частково або спільно) чужою власністю. На правах сервітуту в Західній Україні селяни користувалися спільно з поміщиками лісами, пасовищами, луками та ін.
- **Синод** (Святійший Синод) – один з найвищих державних органів Російської імперії в 1721–1917 рр. Керував справами православної церкви.
- **Слов'янофіли** (слов'янолюби) – прихильники керівної ролі Росії в слов'янському світі.

- **Соборність українських земель** – об'єднання всіх етнічних українських територій у складі єдиної національної держави.
- **Соціалізм** – вчення, яке пропагує ідею побудови суспільства рівності і справедливості.
- **Страхова компанія** – фінансова установа, що створює за рахунок своїх клієнтів спеціальний фонд для покриття збитків вкладників клієнтів від нещасних випадків.
- **Суспільно-політичний рух** – рух, учасники якого висувують ідеї тих чи інших змін в організації життя суспільства й спрямовують свою діяльність на досягнення цих змін.
- **Товарне виробництво** – форма виробництва, за якої продукти виробляються для продажу.
- **Толерантність** – ставлення з повагою до іншої точки зору, прагнення зрозуміти відмінну від власної позицію.
- **Унітарна держава** – одна з форм державного устрою з єдиною системою найвищих органів влади й управління, єдиним законодавством.
- **Урбанізація** (від лат. *urbanus* – міський) – історичний процес швидкого зростання старих і появи нових міст та підвищення їхньої ролі в економічному й культурному житті суспільства.
- **Федерація** (від лат. *foederatio* – союз, об'єднання) – 1) форма державного устрою, за якої територіальні одиниці – члени федерації – мають власні органи влади і поряд з цим утворюють спільні для них державні органи; 2) союз, об'єднання громадських організацій.
- **Цензура** (від лат. *censura* – контроль) – контроль державної влади за змістом та розповсюдженням інформації з метою обмеження або недопущення ідей та відомостей, які визначаються цією владою шкідливими або небажаними.
- **Шовінізм** (франц. *chauvinisme*, від прізвища солдата наполеонівської армії Шовена) – крайній вияв націоналізму, що пропагує національну винятковість, панування однієї нації над іншими.

Хронологічна таблиця

- **70–80-ті роки XVIII ст.** – реформи Марії-Терезії та Йосифа II.
- **1784** – заснування Львівського університету, при якому до 1809 р. діяв Руський інститут.
- **1791** – таємна місія В. Капніста до прусського короля.
- **1805** – заснування Харківського університету, осередку українського культурного відродження.
- **1806–1812** – російсько-турецька війна і приєднання до Росії Бессарабії з трьома повітами, в яких жили українці.
- **1810–1815, 1831** – «холерні бунти» в Закарпатті.
- **1812** – російсько-французька війна.
- **1813–1835** – селянський рух на Поділлі під керівництвом У. Кармалюка.
- **1814–1818** – етнографічно-збиральницькі подорожі З. Доленга-Ходаковського.
- **1816** – заснування в Перемишлі першого на західноукраїнських землях просвітницького товариства.
- **1816–1825** – діяльність декабристських організацій.
- **1817** – Одеський порт оголошено відкритим (порто-франко).
- **1817–1818** – повстання бузьких козаків на Херсонщині.
- **1817–1857** – військові поселення в Україні.
- **1818–1819** – діяльність масонської ложі «Любов до істини».
- **1818–1821** – діяльність Полтавського театру.
- **1819** – повстання військових поселенців у Чугуєві.
- **1819** – видання книжки М. Цертелева «Опыт собрания старинных малороссийских песен».
- **20-ті роки XIX ст.** – пропаганда волелюбних ідей у Харківському університеті та гімназії вищих наук у Ніжині.
- **1820** – відкриття в Ніжині гімназії вищих наук.
- **1822** – видання праці Д. Бантиш-Каменського «История Малой России».
- **1825** – заснування в Одесі першого в Україні музею.
- **29 грудня 1825 – 3 січня 1826** – повстання Чернігівського полку.
- **1828–1829** – перехід задунайських козаків під проводом Йосипа Гладкого в російське підданство.
- **30-ті роки XIX ст.** – початок промислового перевороту в Україні.
- **1830–1831** – польське повстання.
- **Початок 30-х років XIX ст.** – виникнення гуртка «Руська трійця».
- **1832–1866** – роки існування Азовського козачого війська.
- **1833–1838** – видання І. Срезневським фольклорних збірників «Запорожская старина».

- 1834 – відкриття Київського університету.
- 1837 – видання «Руською трійцею» альманаху «Русалка Дністровая».
- 1840 – перше видання «Кобзаря» Т. Шевченка.
- 1842–1843 – видання М. Маркевичем «Історії Малоросії».
- 1843 – створення у Києві Тимчасової комісії для розгляду давніх актів.
- 1843–1844 – селянське повстання під проводом Л. Кобилиці.
- 1846 – селянські повстання в Галичині.
- 1846 – вихід друком «Історії Русів».
- Січень 1846 – березень 1847 – діяльність Кирило-Мефодіївського братства.
- 1848 – скасування кріпосництва на західноукраїнських землях.
- Травень 1848 – заснування Головної руської ради.
- Червень 1848 – Слов'янський з'їзд у Празі.
- Липень 1848 – березень 1849 – робота австрійського парламенту, в якому вперше були представлені депутати від українців.
- Листопад 1848 – збройне антиурядове повстання у Львові.
- 1848–1850 – масовий селянський рух на Буковині.
- 1855 – «Київська козащина».
- 1859 – виникнення першої громади, відкриття в Києві першої в Російській імперії недільної школи.
- Початок 60-х років XIX ст. – діяльність хлопоманів.
- 60-ті роки XIX ст. – зародження руху народовців та москвофілів.
- 60–90-ті роки XIX ст. – прискорений розвиток зернового і цукробурякового виробництва.
- 60–90-ті роки XIX ст. – формування в Україні Донецького вугільно-металургійного, Криворізького залізрудного, Нікопольського марганцевого промислових центрів.
- 19 лютого 1861 – ліквідація кріпосного права в Російській імперії.
- 1861 – початок роботи Галицького крайового сейму.
- 1861 – створення в Києві Української громади.
- 1861–1862 – видання в Петербурзі першого українського журналу «Основа».
- 1862 – П. Чубинський написав вірш «Ще не вмерла Україна...».
- 1862–1882 – зведення Володимирського собору в Києві.
- 1863 – Валуєвський циркуляр про заборону друкування українською мовою шкільних та релігійних видань.
- 1863–1864 – польське повстання.
- 1864 – судова, земська, шкільна реформи в Російській імперії.
- 1864, 1871 – реформа середньої освіти в Наддніпрянській Україні.

- **1865** – відкриття в Одесі Новоросійського університету.
- **1865** – реформа в галузі цензури в Російській імперії.
- **1867** – прийняття Конституції Австрійської імперії.
- **1867** – перетворення унітарної Австрійської імперії в дуалістичну Австро-Угорську імперію.
- **1868** – початок діяльності товариства «Просвіта».
- **1869** – шкільна реформа на західноукраїнських землях.
- **Початок 70-х років XIX ст.** – відновлення громадівського руху.
- **70-ті роки XIX ст.** – діяльність в Україні «чайковців» і «Київської комуні».
- **1870** – відкриття перших жіночих гімназій.
- **1873** – створення Літературно-наукового товариства ім. Шевченка (з 1892 р. – Наукове товариство ім. Т. Шевченка).
- **1874** – перехід до загальної військової повинності в Російській імперії.
- **1875** – початок діяльності гуртка «Південні бунтарі».
- **1875** – заснування Чернівецького університету.
- **1876** – Емський указ Олександра II.
- **1877** – створення «Таємної дружини». «Чигиринська змова».
- **1878** – початок закордонної діяльності М. Драгоманова.
- **1878** – запровадження вищої освіти для жінок.
- **1882** – створення Товариства українських акторів на чолі з М. Кропивницьким.
- **1883** – почав працювати перший споживчий кооператив.
- **1885** – у Харкові відкрито перший в Україні технологічний інститут.
- **1885** – утворення народовської Народної ради.
- **1886** – відкриття в Одесі другої у світі бактеріологічної станції.
- **1888** – спорудження в Києві пам'ятника Богдану Хмельницькому.
- **1888** – у Києві відкрито Історичний музей України.
- **90-ті роки XIX ст.** – початок масової еміграції із Західної України.
- **1890** – утворена перша українська політична партія (РУРП).
- **1891–1893** – діяльність таємної студентської організації Братство тарасівців.
- **1894** – відкриття кафедри історії України у Львівському університеті.
- **1896** – обґрунтування Ю. Бачинським ідеї самостійної Української держави в брошурі «Україна irredenta».
- **1897** – М. Грушевський очолив Наукове товариство ім. Т. Шевченка (НТШ).
- **1899** – утворення нових політичних партій – УНДП та УСДП.
- **1900** – відкриття кафедри української літератури у Львівському університеті.

Список рекомендованої літератури

1. Багалій Д. Нарис історії України. – К., 1994.
2. Верига В. Нариси з історії України (кінець XVIII – початок XX ст.). – Львів, 1996.
3. Голубенко П. Україна і Росія у світлі культурних взаємин. – К., 1993.
4. Горелов М., Моця О., Рафальський О. Цивілізаційна історія України. – К., 2006.
5. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX – XX ст. – К., 1996, 2000.
6. Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К., 1990.
7. Дорошенко Д. Нарис історії України. У двох томах. – К., 1992. – Т. 2.
8. Енциклопедія історії України. – К., 2005.
9. Єфименко О. Історія України та її народу. – К., 1994.
10. Історія України (тести, завдання, відповіді). – Львів, 2002.
11. Історія української культури. У п'яти томах. – К., 2005. – Т. 4, кн. 2.
12. Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад. – Львів, 2005.
13. Кондратюк К. Нариси історії українського національно-визвольного руху XIX століття. – Тернопіль, 1993.
14. Крип'якевич І. Історія України. – Львів, 1992.
15. Кучерук О. Ілюстрована енциклопедія історії України. У трьох томах. – К., 2004.
16. Литвин В., Смолій В., Шпаковатий М. Ілюстрована історія України. – К., 2001.
17. Макарчук С. Етнічна історія України. – К., 2008.
18. Новий довідник: історія України. – К., 2006.
19. Полонська-Василенко Н. Історія України. У двох томах. – К., 1992. – Т. 2.
20. Присяжнюк Ю. Українське селянство XIX – XX ст.: еволюція, ментальність, традиціоналізм. – Черкаси, 2002.
21. Савченко Н., Подольський М. Історія України: модульний курс. – К., 2006.
22. Українська минувшина: ілюстрований етнографічний довідник. – К., 1994.

Список рекомендованих інтернет-ресурсів

1. Українська етнографія. <http://www.etno.uaweb.org>
2. Електронна бібліотека української літератури. <http://www.utoronto.ca>
3. EXLIBRIS: українська електронна бібліотека історія, публіцистика, художня література. <http://exlibris.org.ua/>
4. Історія України. <http://www.uahistory.kiev.ua/>
5. Замки та храми України. <http://www.castles.com.ua/>
6. Дерев'яні храми України. <http://www.derev.org.ua/>
7. Музейний простір України. <http://prostir.museum/>

ВСТУП	3
-------------	---

ТЕМА 1 Формування модерної української нації. Теорія та суспільні виклики першої половини XIX ст.

§ 1. Визрівання умов для розгортання національного відродження	10
§ 2. Початок академічного (наукового) етапу українського визвольного руху	20

ТЕМА 2 Українські землі у складі Російської та Австрійської імперії наприкінці XVIII – у першій третині XIX ст.

§ 3. Включення українських земель до складу Російської імперії	28
§ 4. Українські землі у складі Австрійської імперії	37
§ 5. Українські землі в системі міжнародних відносин	45
§ 6. Суспільно-політичний рух у Наддніпрянській Україні	52
§ 7. Українське національне відродження в західно-українських землях	58
§ 8. Масонство і декабристи в Україні. Польський визвольний рух	65

Узагальнювальний урок	75
-----------------------------	----

ТЕМА 3 Соціально-економічне життя народу та український національний рух у першій половині XIX ст.

§ 9. Сільське господарство і аграрні відносини в українських землях на початку XIX ст.	82
§ 10. Зародження ринкових відносин. Початок промислової революції	89
§ 11. Зростання міст і розвиток торгівлі. Повсякденне життя	98
§ 12. Соціальна боротьба	106
§ 13. Кирило-Мефодіївське братство. Т. Шевченко в національному відродженні	114
§ 14. Національно-визвольний рух на західно-українських землях у час піднесення революції 1848–1849 рр.	122
§ 15. Західна Україна в період завершення революції	127
Узагальнювальний урок	134

ТЕМА 4 Культурне життя в українських землях
наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.

- § 16. Особливості розвитку культури. Освіта і наука 142
- § 17. Розвиток українського мистецтва. 152
- § 18. Традиційно-побутова культура, релігійне життя 160
- Узагальнювальний урок 171

ТЕМА 5 Модернізація українського суспільства
в середині – другій половині XIX ст.

- § 19. Сільське господарство Західної України після
аграрної реформи 1848 р. 176
- § 20. Селянська реформа в Наддніпрянській Україні.
Зміни в сільському господарстві. 182
- § 21. Промисловий розвиток України 194
- § 22. Зміни в соціальній структурі. Міста і торгівля 205
- § 23. Реформи адміністративно-політичного управлін-
ня. Модернізація повсякденного життя 214

ТЕМА 6 Національна ідея. Український культурницький
і політичний етапи визвольного руху

- § 24–25. Українська ідея на культурницькому і полі-
тичному етапах визвольного руху 226

ТЕМА 7 Суспільно-політичний рух в Україні
у другій половині XIX ст.

- § 26. Визвольний рух наприкінці 50-х – на початку
60-х років XIX ст. у Наддніпрянській Україні 240
- § 27. Основні течії суспільно-політичного руху 50–60-х
років XIX ст. на західноукраїнських землях. 249
- § 28. Український національний і російський
громадсько-політичний рухи у Наддніпрянщині
в 70–90-ті роки XIX ст. 257
- § 29. Піднесення національно-визвольного руху в
Західній Україні у другій половині 70-х – 90-ті
роки XIX ст. 269
- § 30. Утворення українських політичних партій
Галичини 277
- Узагальнювальний урок 282

ТЕМА 8 Культурне життя України
у другій половині XIX ст.

- § 31. Особливості розвитку культури. Освіта і наука 296

§ 32. Література, театр і музика	308
§ 33. Монументальне й образотворче мистецтво. Меценати	318
§ 34. Музеї. Народне мистецтво та повсякденне життя	325

ТЕМА 9   Наш край наприкінці XVIII – у XIX ст.

§ 35. Рідний край наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.	334
§ 36. Друга половина XIX ст. Особливості модернізації господарського і повсякденного життя.	336
§ 37. Духовне життя й особливості розвитку культури у другій половині XIX ст.	337

Додатки

Словник термінів	339
Хронологічна таблиця	343
Список рекомендованої літератури	346
Список рекомендованих інтернет-ресурсів	347